

HÖGSKOLAN
DALARNA

En profil i profilen

Vänbok till Bo G Jansson

Redigerad av:
Catharina Nyström Höög
Charlotte Lindgren
Sverre Wide

KULTUR OCH
LÄRANDE

En profil i profilen

Högskolan Dalarna, Kultur och Lärande, arbetsrapport nr 2015:05
ISBN: 978-91-85941-94-0
ISSN: 1403-6878
© Författarna

En profil i profilen

Vänbok till Bo G Jansson

Redigerad av:

Catharina Nyström Höög
Charlotte Lindgren & Sverre Wide

Foto: Anna Hägglund

Ett slutord – just där boken börjar – till en profil på väg mot pension

I slutet av januari 2016 slutar Bo G Jansson sin anställning vid Högskolan Dalarna efter många års tjänst. Hans verksamhet har omfattat inte bara det egna ämnet, litteraturvetenskap, utan också – och under de senare åren främst – uppbyggnaden av en humanistisk och samhällsvetenskaplig forskningsprofil. Profilen Kultur, identitet och gestaltning samlar fem olika forskargrupper med olika inriktningar under ett gemensamt idéparaply. Bo G Jansson har alltsedan starten varit den drivande och samlande kraften inom denna profil, och tack vare hans varsamma ledning, hans betonande av bottom-up-principen, har detta drivande och samlande också kunnat bejaka mångfalden inom profilen. Bo G har alltså styrt med lätt hand och han har litat på den kompetens som finns samlad i de olika forskargrupperna. Vi är många som uppskattat detta ledarskap; den föreliggande vänskriften är ett uttryck för denna uppskattning.

I vänskriften ingår tolv olika artiklar, samlade under fyra olika rubriker: ”med blicken mot historien”, ”där språk och kulturer möts”, ”människor och människosyn i litteraturen” samt ”kunskap, sanning, verklighet”. I enlighet med de principer som präglat samarbetet inom forskningsprofilen Kultur, identitet och gestaltning har vi skött den redaktionella processen med varsam hand. De olika skribenternas ämnestraditioner kommer således till uttryck genom att de tillåtits behålla det referenshanteringssystem som är det egna ämnets tradition.

De flesta av vänskriftens tolv artiklar har skrivits av forskare som just nu, i januari 2016, är verksamma vid Högskolan Dalarna och inom den forskningsprofil som Bo G Jansson ansvarat för. Några av skribenterna är dock verksamma vid andra universitet eller högskolor, och har en koppling till Bo G genom att deras gemensamma vetenskapliga tillhörighet är ämnet litteraturvetenskap. Dessa bidrag är uttryck för den högskoleövergripande gemenskap som ett akademiskt ämne medför och innebär, och som är ett alldeles nödvändigt inslag i en levande forskningsmiljö. Vår förhoppning är alltså att boken speglar det akademiska ideal som vi uppfattat att mottagaren av vänskriften representerar: mångfald av uttryck, starka ämnen och en gemensam och generös tankeram.

Falun januari 2016, Catharina Nyström Höög, Charlotte Lindgren och Sverre Wide

Innehållsförteckning

MED BLICKEN MOT HISTORIEN

Shiitisk islam i vardande: Myt, rit och identitet | **3**

Torsten Hylén

Några nedslag bland Dalarnas runinskrifter | **21**

Patrik Larsson

DÄR SPRÅK OCH KULTURER MÖTS

Religion i ett sekulariserat samhälle: Populärreligiositet i Sverige | **33**

Liselotte Frisk

Skriva på engelska: Forskares villkor, språkliga resurser och strategier under skrivandet av en vetenskaplig artikel | **51**

Åsa Wedin, Jenny Rosén och Boglárka Straszer

Modersmål? Skönlitterära skildringar av att inte dela förstaspråk med sina föräldrar | **67**

Maria M. Berglund

Identitet och gestaltning av en katt som är ett barn (eller tvärtom): Ett exempel från en modern svensk barnbok och dess översättning till franska | **83**

Charlotte Lindgren

MÄNNISKOR OCH MÄNNISKOSYN I LITTERATUREN

Sarkasmer och smädelser i Vilhelm Ekelunds författarskap | **103**

Mattias Aronsson

Manlighet och modernitet i Victoria Benedictssons äktenskapsromaner *Pengar* och *Fru Marianne* | **121**

Eva Heggstad

Litterär gestaltning i språkvetenskaplig belysning: Tre kvinnor – och en apa – i *Darling River* | **131**

Catharina Nyström Höög

KUNSKAP, SANNING, VERKLIGHET

Faktion och metafiction om stalintiden i Alexander Terechovs postsovjetska roman *Stenbron* | **149**

Julie Hansen

Palimpsestiskt tänkande: Fakta, fiktion och audiovisuell konstruktion av upplevd autenticitet | **165**

Tomas Axelson

Vad betyder ordet *positivism*? Försök till karaktäristik av ett tänkesätt | **179**

Sverre Wide

Författarpresentationer | **197**

Med blicken mot historien

Shiitisk islam i vardande: Myt, rit och identitet

Torsten Hylén

Idag är antagonismen mellan sunnitisk och shiitisk islam starkare än på länge.¹ När detta skrivs (oktober 2015) riktar militanta sunnitiska rörelser som al-Qaida, Islamiska Staten och Talibanerna, och även regimer som den i Saudi-arabien, inte bara polemik, utan också våldshandlingar mot shiitiska grupper i Irak, Syrien, Afghanistan, Pakistan, Bahrain och Jemen och på andra håll. Samtidigt går shiitiska regeringar och rörelser, som Iran, den syriska regeringen, den libanesiska Hizbollah-rörelsen och de jemenitiska Huthi-rebellerna samman i sitt försvar för shiiter och sin kamp för att hävda sina politiska och religiösa intressen. Splittringen mellan sunnitisk och shiitisk islam går tillbaka ända till islams första tid. Den svåraste teologiska stöttestenen i relationen mellan sunniter och shiiter är den shiitiska läran om Imamen.² I denna artikel vill jag fokusera på några aspekter av shiismens upprinnelse och tidigaste utveckling, och då särskilt på läran om Imamen. Jag ska visa att framväxten av en mytologi och ritualer med Imamen som centralgestalt var viktiga komponenter i utvecklingen av en specifikt shiitisk identitet.

¹ Denna artikel är ett resultat av forskningsprojektet "Hämnd eller martyrium! Berättelsen om Botgörarna som en länk till shi'ismens tidiga utveckling", finansierat av Vetenskapsrådet (Dnr: 421-2011-1806). Projektet har pågått under den tid som Bo G Jansson har varit forskningsledare för forskningsområdet "Kultur, identitet och gestaltning" vid Högskolan Dalarna. Jag vill med denna artikel framföra ett varmt tack för det stöd jag har fått från Bo G och från KIG-miljön under projektets gång. Jag vill också passa på att tacka dem som har läst och gett värdefulla synpunkter på tidigare versioner till artikeln.

² Motsättningen har inte alltid varit så stark. Exempelvis gjordes många försök att överbrygga klyftan mellan de två riktningarna under åren efter den iranska revolutionen 1979–80. Genom hela islams historia har det rått en spänning mellan å ena sidan fiendskap mellan olika muslimska grupper, och å den andra försök att hålla samman den muslimska gemenskapen; mellan sekterism och anti-sekterism. Här kommer jag dock att behandla en viktig orsak till oenigheten.

Islam genomgick sina första utvecklingsstadier under 600–800-talen. Längre utgick västerländska forskare från att den omfattande historiografi som muslimer framställt under 800- och 900-talen presenterade en historiskt ganska korrekt bild av hur islam som religion och civilisation utvecklades under de första århundradena. Redan i mitten av 1800-talet skrev den franske orientalisterna och filosofen Ernest Renan att islam – till skillnad från andra religioner vars rötter är höljda i dunkel – ”föddes i historiens mitt; dess rötter ligger på jordens yta”³ (2000 [1851] s. 129), ett uttalande som sedan har citerats många gånger. Vissa forskare kom redan i början av 1900-talet att ifrågasätta att islams tidiga historia skulle vara så enkel att kartlägga, och hävdade att den muslimska historiografin, precis som all annan historieskrivning, är formad av historikernas kontext, till exempel deras sociala, politiska och religiösa bakgrund.⁴ Majoriteten av forskningen under större delen av 1900-talet har ändå ganska okritiskt byggt sin bild av islams första århundraden på de stora islamiska historieverken från 800- och 900-talen.

Från 1970-talet vinner den källkritiska hållningen mark, och idag är det få forskare som okritiskt återger historiografin så som den framställs i de tidiga muslimska historikernas verk. Nu menar man i allmänhet att vår kunskap om den komplicerade historiska process som utgör islams första tid i själva verket är liten på grund av bristen på oberoende källor. Samtidigt utgår de flesta från att de gamla muslimska historieverken måste utgöra en utgångspunkt för rekonstruktionen av islams första tid, och att man med hjälp av olika kritiska metoder kan sila fram åtminstone en grov bild av den historiska utvecklingen vid denna tid. Det råder dock en rad olika uppfattningar om hur mycket man faktiskt kan få fram (Donner, 1998 s. 1–31).

Grundläggande drag i tidig shia-islam

Mycket tidigt i islams historia uppstod grupperingar som hade skilda visioner om hur arvet från Muhammad skulle tolkas och hur rörelsen som växte fram i

³ ”[l’islamisme] naît en pleine histoire; ses racines sont à fleur de sol” (Renan, 1851 s. 1065).

⁴ För en översikt över olika förhållningssätt till det arabiska källmaterialet, se Donner (1998 s. 1–31). På svenska behandlar några av de historiska kapitlen av den nyligen publicerade *Islam – en religionsvetenskaplig introduktion* (Olsson m. fl., 2015) viktiga källkritiska diskussioner; så t.ex. kapitlet ”Muhammad” (Svensson, 2015).

hans efterföljd skulle ledas. Vår brist på kunskap om denna epok gäller förstås även de olika fraktioner som tillsammans kom att utgöra det som senare blev islam, och utan kunskap om de skilda grupperingarnas utveckling kommer vi aldrig att få en djupare förståelse för hur islam som helhet växte fram under de första århundradena. En av de grupperna är shiismen, vars tidiga utveckling alltså utgör fokus för denna artikel.⁵

Shiismens framväxt brukar härledas till tiden direkt efter profeten Muhammads död, år 632. Profeten hade ingen son som överlevde honom, och frågan uppstod hur ledaren för muslimerna skulle utses.⁶ Förenklat kan man säga att tre grundläggande idéer stod mot varandra: En grupp hävdade att ledaren skulle väljas bland de äldsta och mest erfarna männen, så som man ofta hade valt ledare i de arabiska stammarna (denna grupp kom senare att utvecklas till det som kallas *sunniter*); en annan grupp att endast den frommaste och mest brinnande muslimen var värdig att leda gemenskapen (kallade *keharijiter*, ”de som avsköndrar sig” eftersom de hade avsköndrat sig från de övriga muslimerna); den tredje gruppen menade att Muhammad, strax innan han dog hade utsett sin kusin och svärson Ali till ledare. Dessa kom att kallas *shiiter* efter arabiskans *shi‘at ‘Alī*, ”Alis parti”. Enligt traditionen var vissa medlemmar i den tidigare aristokratin i Mecka inte villiga att låta den politiska makten gå över till Muhammads familj (Madelung, 2014). Dessutom var många inte särskilt förtjusta i Ali, som de betraktade som en ung hetsporre som saknade den vishet och pondus som åldern ger. När Ali, som den avlidne Muhammads närmaste manlige släkting ägnade sig åt begravningsbestyren, gick de därför till val och valde Abu Bakr – gammal både i fysisk ålder och i tron – till kalif (från arabiskans *kehalifa*, ”ersättare” eller ”ställföreträdare”). Vid ytterligare två ledarval förbisågs Ali, och först när den tredje kalifen Uthman hade mördats

⁵ En mycket bra svensk översikt över shiismen, från dess uppkomst till våra dagar, ges i Olsson m. fl. (2015 kap. 3, 12 och 18). Kapitel 3 av David Thurfjell (2015) behandlar tidig shiism.

⁶ Av utrymmesskäl använder jag i den här framställningen flera begrepp anakronistiskt. Ord som islam som benämning för en specifik religiös grupp, och muslim för att namnge anhängare till den religionen fick sin tekniska betydelse först i början av 700-talet; orden betyder egentligen ”underkastelse (under Guds vilja)” eller ”överlåtelse (åt Gud)” och användes till att börja med i denna bemärkelse (se Donner, 2010). Termerna shia och sunni som benämningar på grupper är också, åtminstone delvis, en senare företeelse. Överhuvudtaget ska det noteras att denna skildring av islams tidigaste historia är starkt förenklad.

år 656 valdes Ali. Även då mötte han starkt motstånd från vissa grupper. Framför allt den umayyadiska familjen, som den mördade kalifen Uthman hade tillhört, gjorde anspråk på makten och antydde att Ali hade haft mer än ett finger med i mordet på Uthman. 661 mördades även Ali, och ledaren för den umayyadiska familjen, Muawiya, tog makten.

Ali hade aktats mycket högt av dem som stödde honom, dels eftersom han var Muhammads närmaste manlige släkting, dels för att han ansågs ha varit den förste man som accepterade Muhammads budskap (Amir-Moezzi, 2014 s. 24). Ali hade växt upp med sin äldre kusin Muhammad, eftersom Alis far hade uppfostrat den föräldralöse Muhammad. Han hade sedan gift sig med Muhammads dotter Fatima, och med henne fått sönerna Hasan och Husayn. Dessa fem, Muhammad, Ali, Fatima, Hasan och Husayn kom mycket tidigt att räknas till *ahl al-bayt*, ”Husets familj”.⁷ Enligt shiitisk tradition hade Ali utsett Hasan till sin efterträdare innan han dog. Hasan i sin tur utsåg sin yngre bror Husayn till sin efterträdare.

Husayn försökte återföra den politiska makten till profetens familj genom att leda ett uppror mot den umayyadiska familjen, som sedan ett par årtionden innehade makten. Hans anhängare i staden Kufa i Irak bad honom komma dit och anförda dem i kampen mot umayyadernas guvernör, och efter en viss tvekan gav han sig iväg dit från Mecka. Under den långa resan lyckades emellertid guvernören i Kufa vända Husayns anhängare mot honom, och när han närmade sig staden stoppades han av en stor armé som delvis bestod av hans tidigare sympatisörer. Husayns lilla grupp, som bestod av något hundratal personer inklusive kvinnor och barn, belägrades på slätten Karbala mitt i öknen norr om Kufa, och skars av från all tillgång till vatten. Husayn försökte först förhandla med fienden, men när det inte hjälpte återstod inget annat än väpnad kamp. Den lilla gruppens desperata situation, deras törst och deras heroiska kamp, den feghet och grymhet som fienden visade när de inte ens drog sig för att attackera spädbarn, alla dessa detaljer är livligt återgivna i olika versioner av berättelsen, som har blivit helt grundläggande för den shiitiska formen av islam. Shiiter uppfattar dödandet av Husayn i Karbala som en

⁷ För en översikt över detta begrepp som det användes före islam och kom att användas på Muhammad och hans närmaste, med många vidare referenser, se Amir-Moezzi (2014 s. 31–35).

fruktansvärd händelse; man minns den genom att ofta återberätta den i ceremoniella sammanhang, och vid den årliga Ashura-festivalen utför man dramatiseringar och processioner till åminnelse av den. Snart sågs detta illdåd inte bara som en politisk-religiös kamp för att återge makten till Muhammads familj, utan som ett kosmiskt slag, där alla goda makter stod mot de onda. Husayns död betraktas inom shiismen inte som något i grunden negativt, utan som en händelse som visar på det sanna islams viktigaste värderingar. Husayn framstår på detta vis, inte minst i ljuset av läran om Imamen (se nedan), som ett sant exempel att följa, ja till och med som en världsfrälsare.⁸

Från allra första början var alltså släktskapet med Muhammad av största vikt för shiiterna. Ledaren, som inom shia inte kallas kalif, utan *Imam*,⁹ måste härstamma från profeten i rakt nedstigande led.¹⁰ Shiiterna är inte helt ense om successionsordningen, utan räknar med olika antal Imamer. En grupp är zayditerna som räknar med fem Imamer, en annan är ismailiterna som räknar med sju. Den absolut största är dock imamiterna eller tolvorna, som räknar med tolv Imamer.¹¹ Här kommer jag i tillämpliga fall att utgå från tolvgruppens idéer, även om jag till största delen behandlar den utveckling som föregick denna uppdelning.

Under de två första århundradena efter Muhammads död, utvecklades uppfattningen om Imamen under påverkan från nyplatonism, gnosticism och kristendom (Amir-Moezzi m. fl., 2004 s. 27–40). Ganska snart uppstod tanken att denne ledare är en ofelbar, allvetande världsledare, och den föreställningen är gällande än idag. Shiiter menar att utan Imamernas ledarskap kommer världen omedelbart att kollapsa. Deras kunskap om det fördolda är nödvändig för att förstå Koranens innersta budskap. Total kärlek eller tillgivenhet (*walāya*) till

⁸ För en utförligare redogörelse för och analys av denna berättelse, se Hylén (2007).

⁹ Det arabiska ordet imam betyder helt enkelt ”ledare”. Det används för att beteckna alla slags religiösa ledare, såväl inom sunnitisk som i shiitisk islam. Så kallas till exempel en böneledare i en moské för imam. Även lärda män med stor auktoritet kan kallas imamer. För att skilja mellan den mer allmänna betydelsen och den specifikt shiitiska betydelsen av hela mänsklighetens ofelbara ledare, brukar man ofta skriva den senare med stor bokstav: Imam. Så gör jag också i denna text.

¹⁰ Enda undantaget var alltså Ali, som var profetens kusin. Det verkar dock som att Muhammad och Ali hade ingått en förbrödringsritual med varandra, och att Ali därigenom i viss mening hade blivit Muhammads bror. Se Amir-Moezzi (2014 s. 37–38).

¹¹ För en mer utförlig beskrivning av dessa grupperingar, se Thurfjell (2015 s. 72–74).

de Fjorton Ofelbara, det vill säga Muhammad, Fatima och de tolv Imamerna, är nödvändig för den sant troende. Därför värnar shiiterna om de traditioner som berättar hur Imamerna levde och vad de sa, och ser dem som en fortsatt uppenbarelse från Gud, efter profeten Muhammads död. Man menar också att den siste Imamen inte har dött, utan lever fördold bland oss människor, leder och tröstar sina troende, och en dag ska återkomma för att ställa allt till rätta. Han är alltså en slags messiasgestalt, som kallas för *al-Mahdī*, den rättledde.¹²

Läran om Imamen och den totala tillgivenheten till honom utgör en grundbult i den shiitiska identiteten. Ett sätt att manifesteras denna tillgivenhet har sedan mycket gammalt varit pilgrimsfärder till Imamernas gravar och att där be om deras förböner (Haider, 2011 s. 243–247). I resten av denna artikel vill jag beskriva ett steg i utvecklingen av denna lära, och då främst fokusera på den tredje Imamen, profetens dotterson Husayn, och ett av de första dokumenterade besöken vid hans grav. Jag ska analysera en berättelse som visar på en tidig fas i framväxten av bilden av honom som något mer än en vanlig människa: berättelsen om Botgörarna.

Berättelsen om Botgörarna

Berättelsen om Botgörarna utspelar sig fyra år efter Husayns död. Några av de män som tidigare hade svikit Husayn i dennes kamp i Karbala kände djup ånger för sin underlåtenhet att hjälpa profetens dotterson. De upplevde sitt förräderi inte bara som ett brott mot lojaliteten gentemot Husayn och hans familj, utan också som en synd mot Gud. De samlades och diskuterade hur de skulle kunna göra bot för denna synd (därav beteckningen ”Botgörarna”). De liknade den vid israeliternas tillbedjan av guldkalven, och hänvisade till det straff som Mose utdömde mot folket: att låta dem döda varandra.¹³ Eftersom självmord är förbjudet i Koranen, kom de dock överens om att inte ta till denna drastiska åtgärd, utan bestämde sig istället för att ta till vapen och gå emot den umayyadiska armén – att döda dem som lät döda Husayn eller själva

¹² Denna utveckling behandlas utförligt i Amir-Moezzi (1994). Se också Thurffjell (2015 s. 68–70).

¹³ Se Koranen 2:54 med kommentarer; jfr 2 Mos. 32:25–29.

dö i försöket att hämnas honom. Botgörarna var medvetna om att denna handling med stor sannolikhet skulle innebära döden för dem själva, något som de uppfattade som martyrskap i Husayns efterföljd. På vägen till slagfältet stannade de något dygn vid Husayns grav i Karbala, och gav sig hän åt bön för Husayns själ, och åt ångerfylld gråt och klagan över sin synd. Sedan fortsatte de. Efter några dagar mötte de den umayyadiska armén och besegrades mycket riktigt. Några av de få överlevande upplevde stor skam över att de inte hade dödats i kampanjen (Ṭabarī, 1881–1883 s. 497–513, 538–576; 1989 s. 80–97, 124–159).

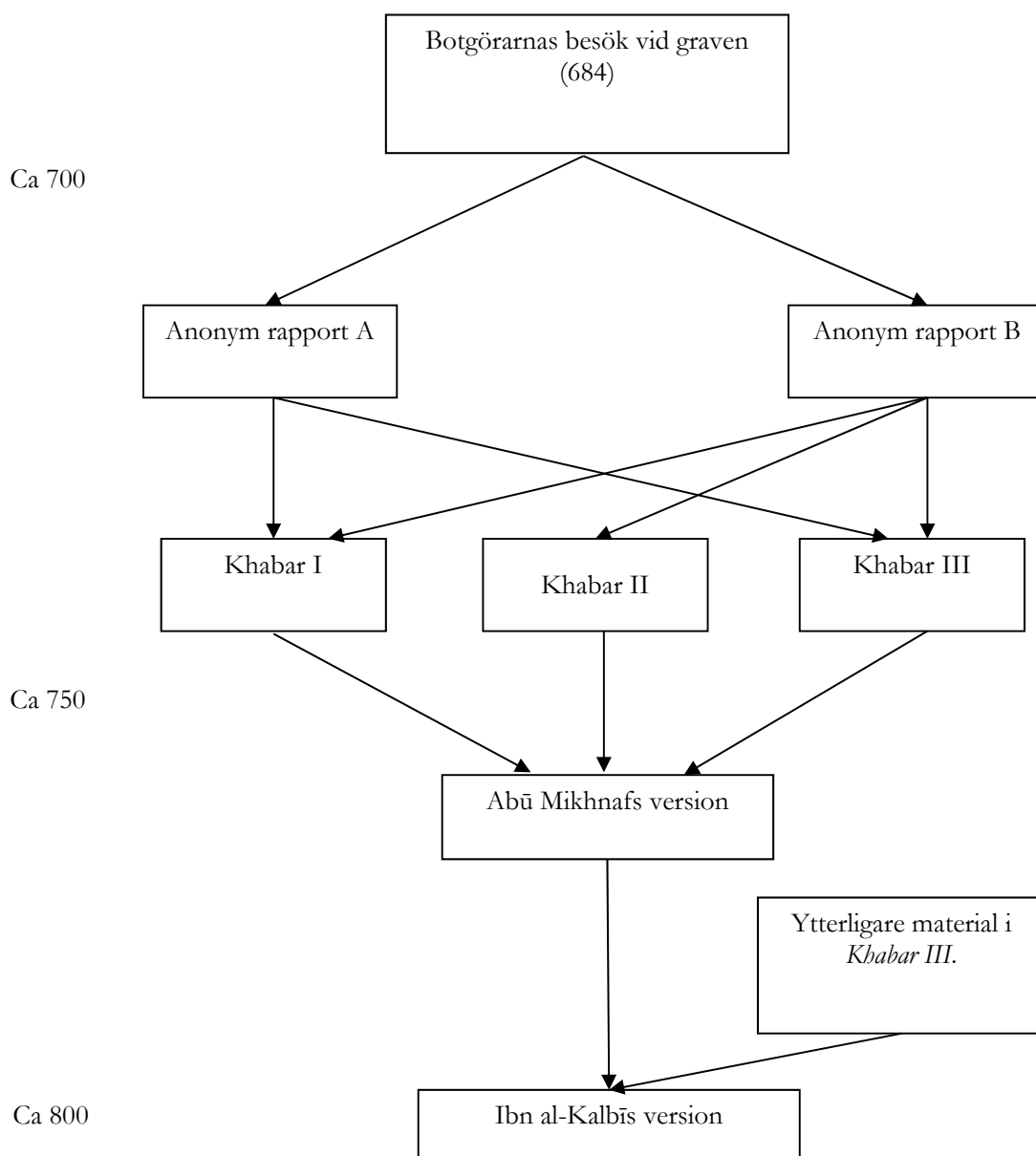
Ursprunglig författare till den enda version av berättelsen om Botgörarna som vi har tillgång till och som sedan användes av andra historiker, är en viss Lut ibn Yahya al-Azdi, bättre känd som Abu Mikhnaf. Han föddes troligen omkring år 689, och dog 774. Abu Mikhnafs berättelse har sedan redigerats av den mångkunnige Hisham Ibn al-Kalbi, som dog 819. Det är dennes version som jag här har analyserat. Allt tyder på att Ibn al-Kalbi på det stora hela har bevarat Abu Mikhnafs verk intakt, och bara gjort mindre ändringar. Jag utgår alltså från att den text jag analyserar (med vissa undantag som jag nämner nedan) är författad av Abu Mikhnaf. Som många andra arabiska historiker vid denna tid samlade Abu Mikhnaf på muntliga traditioner om de händelser han ville återge, och angav då också sina källor, alltså de personer som hade traderat berättelserna. En sådan historisk tradition kallas på arabiska för *khabar* (pl. *akhbār*), och återger i allmänhet en kort sekvens av den större händelsen, t.ex. ett tal från en av aktörerna eller en kort beskrivning av en händelse eller ett historiskt skeende. Varje *khabar*, som kan vara alltifrån ett par rader till flera sidor lång börjar med att räkna upp den kedja av tradenter som har förmedlat den, ungefär så här: ”Abu Mikhnaf sa: A berättade för mig att han hört från B att när Botgörarna kom fram till Husayns grav...”. Varje länk i tradentkedjan brukar representera ungefär en generation bakåt i tiden. Inte sällan ställer den arabiske historikern upp flera versioner av samma händelse bredvid varandra, ibland för att olika *akhbār* har kompletterande information, men ibland för att de motsäger varandra och historikern vill ge en så komplett bild som möjligt eller kan inte avgöra vilken av versionerna som är korrekt (Leder, 1992).

Berättelsen om Botgörarna har inte rönt särskilt stor uppmärksamhet i forskningen. De få forskare som har ägnat den lite djupare studier har i allmänhet antagit att det är en mycket tidig text, men har knappast fört fram några tungt vägande argument för det. I en analys av ett avsnitt av texten som jag har gjort i ett annat sammanhang, har jag visat att det finns mycket goda skäl att anta att åtminstone detta avsnitt går tillbaka till början av 700-talet, om inte ännu längre (Hylén, kommande). Det undersökta avsnittet beskriver Botgörarnas besök vid Husayns grav. Händelsen skildras i tre versioner i texten, var och en återgiven i en *ḵhabar* med sina tradentkedjor. En analys av formen och innehållet i dessa tre *akhbār* visar att de i sin tur är uppbyggda av två äldre rapporter, vars ursprung är okänt för oss. Den första och den tredje *ḵhabaren* innehåller spår från båda dessa anonyma rapporter, medan den andra *ḵhabaren* baseras på bara en av dessa. Sedan har ytterligare material lagts till i den tredje *ḵhabaren*, troligen efter att Abu Mikhnaf hade avslutat sitt verk eftersom det motsäger viktiga fakta i resten av berättelsen. (Se Figur 1.)

Ovanstående analys kan fungera som ett verktyg för att datera texten. Vi vet inte när under sitt liv Abu Mikhnaf skrev berättelsen om Botgörarna, men för säkerhets skull kan vi anta att han gjorde det mot slutet av sitt liv, alltså någon gång mellan 750 och 774. De tradenter som förmedlade traditionerna till honom var aktiva en generation före honom. De tre *akhbār* som berättelsen bygger på bör alltså kunna dateras till ungefär 725–750. Om nu dessa tre *akhbār* i sin tur bygger på två äldre, anonyma rapporter, så kommer vi tillbaka ytterligare en generation, alltså någon gång i början av 700-talet. Det är inte omöjligt att de kan ha uppkommit före det, t.ex. genom att de återberättas av någon som faktiskt var med Botgörarna vid besöket till graven. Idag har vi dock ingen möjlighet att avgöra om så är fallet. (Faktum är dock att den andra *ḵhabaren* är skriven i första person, som av någon som faktiskt var med. Om så är fallet skulle denna *ḵhabar* kunna vara i det närmaste identisk med en av de anonyma rapporterna.¹⁴) Därför går det inte att ta texten som en beskrivning av vad som faktiskt ägde rum vid graven. Det enda vi kan säga om den,

¹⁴ Här är det viktigt att inte dra för långtgående slutsatser. Att skriva i första person var ett knep som ofta användes inom arabisk historiografi från denna tid för att ge sken av tillförlitlighet. Se Shoshan (2004 s. 25–41).

är att den ger oss en bild av hur man uppfattade dessa händelser några årtionden senare.

Figur 1: Traditionshistorisk översikt över besöket till Husayns grav. I kolumnen längst till vänster anges ungefärliga årtal.

Begravnings seder i tidig islam

Om denna argumentation accepteras skulle alltså åtminstone denna del av berättelsen om Botgörarna gå tillbaka till början av 700-talet, om inte tidi-

gare.¹⁵ Avsnittet om besöket vid Husayns grav ger oss därför möjlighet att se något om hur bilden av honom hade utvecklats några decennier efter hans död. Innan jag går in på innehållet i texten vill jag säga något om besök till gravar i det tidiga islam i allmänhet. Den amerikanske historikern Leor Halevi (2007) har undersökt hur arabiska begravningsritualer utvecklades i samband med islams uppkomst. Bland annat visar han att epitafier, alltså inskrifter på gravstenar, tyder på att besök till gravar och böner till Gud om nåd och förlåtelse för de avlidna var vanlig i tidig islam. I den tidigaste epitaf vi känner till står det så här:

I Guds den barmhärtige Förbarmarens namn, denna grav tillhör Abd al-Rahman ibn Khayr al-Hajri.

O Gud, förlåt honom och låt honom komma in [i Paradiset] genom Din nåd, och vi med honom.

Be om förlåtelse för honom när denna skrift läses, och säg ”Amen!”

Denna inskrift skrevs i jumada II, år 31 [januari eller februari 652 enligt vår tideräkning].¹⁶

Denna epitaf är alltså skriven ungefär 20 år efter profeten Muhammads död. I den korta texten utgör bönen om förlåtelse och önskan om Guds nåd för den avlidne en viktig del. Intressant är den tredje meningen i texten, där de som läser texten uppmanas att be om förlåtelse för den döde. Den här typen av uppmaningar var mycket vanlig på antika gravstenar. Eftersom man läste högt (tyst läsning är en relativt modern företeelse) utgjorde själva läsningen av inskriptionens andra mening en bön till Gud. Genom att bifalla bönen med ett ”Amen” kunde även illiterata kringstående delta.¹⁷ Besök till gravar och bön om förlåtelse utgjorde troligen en mycket viktig aspekt av muslimsk fromhet i tidig islam, något som gravstenar och andra dokument vittnar om (Donner, 1998 s. 85–86; Halevi, 2007 s. 27–28).

¹⁵ Det är naturligtvis möjligt, för att inte säga troligt, att även andra delar av berättelsen är så gamla. Här har jag dock inte möjlighet att diskutera det närmare, och jag nöjer mig med att arbeta med detta avsnitt.

¹⁶ Alla översättningar från arabiska i artikeln är mina egna. Text inom hakparenteser är tillagd av mig. I detta fall har jag följt Halevis engelska översättning (2007 s. 14) nära. För den arabiska texten, se El-Hawary (1930 s. 322). Jumada II är en av månaderna i den muslimska kalendern.

¹⁷ För en diskussion om denna rit med ytterligare referenser, se Halevi (2007 s. 27).

Halevi betonar att det inte finns mycket i epitafen som tyder på att den är ”islamisk”. Det enda som helt klart indikerar att Abd al-Rahman hade identifierat sig som ”muslim” eller kanske som ”troende” (*mu'min*) eller liknande, är användningen av den islamiska kalendern. Det beror naturligtvis på att inskriptionen är så tidig.¹⁸ Halevi demonstrerar genom hela sin bok hur ritualerna runt död och begravning gradvis ”islamiserades” under 700- och 800-talen. Vi kan se hur referenser till Muhammad, citat från Koranen, konventionella trosbekännelser m.m. i ökande grad förekommer på gravstenarna allteftersom åren går. På samma sätt gavs också andra döds- och begravningsritualer, till exempel tvättandet av kroppen, gravskruden, den allmänna bönen vid begravningen och gravens fysiska utseende, en mer ”islamisk” karaktär. Sålunda hittar man på en epitaf över en kvinna som dog ungefär fyrtio år senare fler islamiska karaktärsdrag.¹⁹ Där talas om ”den islamiska familjen” (*ahl al-islām*), där finns en klagan över profeten Muhammads bortgång, och den islamiska trosbekännelsen förekommer om än i en något annan form än vad vi är vana vid. Fortfarande saknas dock korancitaten. Sådana börjar inte uppträda på gravstenar förrän i mitten av 700-talet (Halevi, 2007 s. 20–22).

Många av de bruk som omgärdade död och begravning fanns redan före islam, bland kristna, judar, zoroastrer, och i den inhemska arabiska religion som var rådande i ”okunnighetens tid”, *al-jābiliyya*. Muslimerna tog i viss utsträckning över och fortsatte dessa seder och ritualer, men distanserade sig samtidigt från de äldre traditionerna genom att sätta in ritualerna i en ny kontext; ibland förändrade de dem, i andra fall behöll de dödsritualerna ganska oförändrade men gav dem en ny innebörd utifrån den nya tron. Liknande processer ägde rum också beträffande andra ritualer, som till exempel bön, fasta och pilgrimsfärd. I det följande ska jag argumentera för att Botgörarnas besök vid Husayns grav är ytterligare ett exempel på denna process. Vi kommer att se hur gamla riter blandas med nya idéer som är specifika för den unga shiitiska rörelsen.

¹⁸ Som jag nämnt ovan (se fotnot 6) var det inte förrän i början av 700-talet som termerna ”islam” och ”muslim” kom att användas som en teknisk benämning för en religiös grupp och dess anhängare.

¹⁹ För den arabiska texten med översättning till engelska, se El-Hawary (1932).

Gamla riter och nya idéer

När Botgörarna besöker Husayns grav utför de alltså en rit med rötter som går tillbaka långt före islams tid. Enligt texten i den tredje *ḵhabaren* stannade Botgörarna vid graven en dag och en natt:

De upphörde inte att be om nåd för [Husayn] och hans kompanjoner²⁰ förrän de följande dag bad gryningsbönen vid hans grav.... Sedan satt de upp, och Sulayman²¹ befälde dem att resa vidare. Ingen man gav sig av förrän han hade kommit till Husayns grav och stått över den [i bön] och bitt om förlåtelse för honom. Vid Gud, trängseln jag såg vid Husayns grav var större än folkets trängsel runt den svarta stenen [i Ka'ba]. (Ṭabarī, 1881–1883 s. 546–547; 1989 s. 132–133).

Bönerna att Gud ska visa nåd mot Husayn och förlåta honom är central i denna text, allt i enlighet med de traditionella riterna. Det här är något oerhört om man jämför med senare shiitiska föreställningar, där ju Imamen är fri från synd och helt självklart accepterad av Gud. En sådan bön skulle bara något hundratal år senare ha betraktats som närmast hädisk. Det paradoxala är att man redan i berättelsen om Botgörarna kan se hur Husayn har börjat upphöjas till något mer än en vanlig människa. I citatet ovan jämförs hans grav med den svarta stenen i Ka'ba, alltså ett av islams heligaste föremål. I den andra *ḵhabaren* säger Botgörarnas anförare Sulayman ibn Surad:

O Gud, visa nåd mot Husayn, martyren som är son till martyren, den rättledde (*al-mahdī*) som är son till den rättledde, den rättfärdige som är son till den rättfärdige. O Gud, vi tar dig till vittne om att vi följer deras religion (*dīn*) och deras väg, att vi är fiender till dem som dödade dem och tillgivna dem som älskar dem. (Ṭabarī, 1881–1883 s. 546; 1989 s. 132).

Här kallas Husayn och hans far Ali för martyrer, rättledda (*mahdī*) och rättfärdiga. Även om beteckningen *al-mahdī* inte vid den här tiden har fått samma betydelse som den senare kom att få (den messiasgestalt som ska återkomma för att ställa allt till rätta), utan snarare betyder att de är ledare ledda av Gud, visar det ändå att man uppfattar Husayn och Ali som något förmer än andra människor. I citatet nämns också Alis och Husayns ”religion” (*dīn*). Den franske shiaforskaren Mohammad Ali Amir-Moezzi har visat att begreppet ”Alis religion” (*dīn 'Alī*) har en mycket speciell betydelse i tidiga texter, och syftar på den rätta

²⁰ D.v.s. de som hade dött med honom vid Karbala.

²¹ Botgörarnas anförare.

formen av den tro, de riter och framför allt den totala tillgivenhet (*walāya*) mot Ali och hans efterkommande, som sedan kom att kallas islam. Sann islam är alltså Alis (och då även Husayns) religion, enligt dessa texter (Amir-Moezzi, 2014). Ytterligare en detalj som tyder på att bilden av Husayn (och hans far Ali) är föremål för mer än bara politisk lojalitet, är begreppsparet i citatets sista mening: fiendskap (mot icke-shiiter) respektive tillgivenhet (till Ali och Husayn och deras anhängare), som är grundläggande för att beteckna shiiternas avståndstagande från syndarna och tillhörighet till de sant troende. Botgörarnas motiv till den kampanj de har gett sig ut på är tillgivenheten (*walāya*) till profetens familj och dess anhängare, och det yttersta beviset för den tillgivenheten är martyrskapet.

Husayns och hans närmastes upphøjelse blir ännu tydligare i ett yttrande som tillskrivs en annan av Botgörarnas ledargestalter. Innan gruppen lämnar Husayns grav säger han: ”Sannerligen, vid Gud, jag håller Husayn, hans far och hans bror för de främsta i Muhammads gemenskap; de är [de troendes] band till Gud på uppståndelsens dag” (Ṭabarī, 1881–1883 s. 547; 1989 s. 133). Tanken att Muhammad själv ber för de troende vid den yttersta domen är gammal i islam (Wensinck m. fl., 1997), och inom shiismen växte snart tanken fram att Imamerna har en liknande roll. Idén om Imamerna som förebedjare för de troende på den yttersta dagen är helt central (Ayoub, 1978 s. 198–205). Utan deras förbön skulle den troende vara förlorad. Föreställningen bygger på tanken att kärleken eller tillgivenheten (*walāya*) mellan människan och de Fjorton Ofelbara är ömsesidig. Tillgivenheten är så att säga inte enbart riktad från den troende mot de Fjorton, utan också åt andra hållet. Ordet *wasīla*, i detta citat översatt med ”band”, antyder att Husayn, hans far Ali och bror Hasan har denna funktion. Enligt en forskare är det här det första belägget för att Husayn åkallas som medlare mellan Gud och människa, även om föreställningen inte är alls så utvecklad som den kom att bli i senare shiism (Calmard, 1975 s. 68–69).

Myt, rit och identitet

Det vi kallar ”nya religioner” eller ”nya religiösa rörelser” uppstår aldrig i ett vakuum. Vanligen utvecklas de relativt långsamt och utkristalliseras ur ett sammanhang (Barker, 2004 s. 90–92). Deras anhängare avgränsar sig från om-

givande grupperingar och bygger en ny identitet som skiljer sig från omgivningens. En sådan process kan vi observera i den framväxande grupp av troende som efter hand kom att definiera sig själva som muslimer (Donner, 2010), och inom denna större grupp den subgruppering som kallades shiiter. I en sådan kristalliseringsprocess spelar såväl myt som rit viktiga roller. Myten formulerar gruppens meningsgrund, dess *raison d'être*. I riterna förkroppsligas myterna; de underlättar därmed individens internalisering av gruppens värderingar och ideal samtidigt som de utåt visar på gruppens samhörighet. På så sätt underlättar myt och rit gruppens ansträngningar att avgränsa sig gentemot andra grupper och förstärka den egna identiteten.

I detta sammanhang definierar jag ”myt” som *ett narrativ som är grundläggande för en grupps världsuppfattning och identitet* (Hylén, 2007 s. 20–31; 2010 s. 31–32). Enligt detta sätt att se på myten spelar det ingen roll om det som berättas i den faktiskt har ägt rum eller inte. Det som är avgörande för om en berättelse ska kallas för myt är att den har en funktion som avgörande, som grundläggande och som identitetsskapande för människors liv. Myt och rit fungerar ofta (men inte alltid) i symbios så att de stärker och stöder varandra. Myten ger mening åt riten, och riterna hjälper till att förkroppsliga och internalisera värderingar och regler.

Forskare har visat att särskilt så kallade kommemorativa riter, alltså riter som utförs till minne av en viktig händelse eller person, ofta fyller denna funktion (Connerton, 1989; Gottschalk, 2000 s. 65–88). Den brittiske socialantropologen Paul Connerton diskuterar hur viktiga kroppsliga handlingar (inklusive riter) är för att internalisera och kontinuerligt upprätthålla ett samhälles värderingar hos individerna i samhället. Värderingarna uttrycks genom rituella handlingar. När beteenden automatiseras och därmed görs självklara, kommer kroppen (och inte bara intellektet) att ”komma ihåg” dem. Därmed internaliseras de värderingar som riterna är bärare av. Dessutom, hävdar Connerton, är beteenden mycket konservativa och mycket mindre benägna till förändring än de idéer och tankar som ger beteendena dess intellektuella ”mening”. Således är kroppsliga handlingar viktiga för det han kallar ”socialt minne” (1989 s. 3–5). Däremot är tolkningen av riterna, alltså processen att så att säga fylla dem med ett intellektuellt innehåll, mindre stabil. Det beror på att

det symboliska materialet i myterna utgör vad han kallar ”en reservoar av betydelser” (1989 s. 56). Connerton följer här den franske filosofen Paul Ricoeur, som förenklat uttryckt menade att myter är så fyllda av mening att allt omöjligt kan komma till uttryck vid ett och samma tillfälle, eller i en rit. Myter har vad Ricoeur kallade ett överskott av mening.²² Connerton menar alltså att riter i sig själva inte är bärare av mening i en intellektuell betydelse; de behöver fyllas med mening. Andra forskare argumenterar på ett liknande sätt, men utifrån olika filosofiska grunder. Så säger till exempel de brittiska antropologerna Caroline Humphreys och James Laidlaw att riter är ”as it were, waiting for, and apt for, the achievement of self-interpretation” (1994 s. 160). För att summera föregående stycken: de rituella handlingarna varierar inte mycket, medan tolkningarna av dem relativt lätt kan förändras.

Om vi så går tillbaka till berättelsen om Botgörarna och deras besök vid Husayns grav, så ser vi där hur en gammal rit – besök vid en avlidens grav – håller på att få en ny betydelse. Själva den rituella handlingen, gravbesöket, är i stort sett densamma, medan förståelsen av den håller på att förändras. Att denna nytolkning av gravbesökets mening är en pågående process ser vi genom att gamla föreställningar blandas med nya: å ena sidan fortsätter man som man alltid har gjort att be om nåd och förlåtelse för den avlidne, å den andra ser vi tydliga spår av att föreställningen om Husayn är på väg att utvecklas mot den senare shiismens övermänskliga Imam som inte är i behov av Guds förlåtelse. Det här är en paradox som indikerar att berättelsen handlar om en religiös rörelse i vardande. De religionsvetenskapliga teorierna om myt och rit och dessas identitetsskapande funktion för grupper hjälper oss att förstå denna paradox.²³ Genom att omtolka en gammal rit, och fylla den med ny mening med hjälp av myten, anger de tidiga shiiterna en gräns gentemot andra grupper, och markerar därmed den egna särarten och identiteten.

²² Min förklaring är en förenkling av Ricoeurs teori om myt och symbol. I själva verket, menar han, är det symboler som har detta överskott av mening. Myter är berättelser som sätter in symbolerna i en narrativ struktur. Därigenom förlorar myterna något av symbolernas meningsöverskott. Se Ricoeur (1974 s. 28–29, 287–314).

²³ Strängt taget förekommer inte i denna berättelse en myt i betydelsen ”narrativ”. Det som återges i berättelsen om Botgörarna är snarare teologiska eller Imamologiska föreställningar som senare kom att vävas in i ett narrativt sammanhang. Först då kan vi egentligen tala om myt i strikt mening.

Källförteckning

- Amir-Moezzi, Mohammad Ali, 1994: *The Divine Guide in Early Shi‘ism: The Sources of Esotericism in Islam*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Amir-Moezzi, Mohammad Ali, 2014: *Reflections on the Expression *din ‘Alī*: The Origins of the Shi‘i Faith. I: The Study of Shi‘i Islam: History, Theology and Law*, red. av Farhad Daftary & Gurdofarid Miskinzoda. London: I.B. Tauris S. 17–46.
- Amir-Moezzi, Mohammad Ali & Jambet, Christian, 2004: *Qu’est-ce que le shī‘isme*. Paris: Fayard.
- Ayoub, Mahmoud, 1978: *Redemptive Suffering in Islam: A Study of Devotional Aspects of ‘Āshūrā’ in Twelver Shi‘ism*. The Hague: Mouton.
- Barker, Eileen, 2004: *Perspective: What Are We Studying? A Case for Keeping the *Nova**. I: *Nova Religio* 8. S. 88–102.
- Calmard, Jean, 1975: *Le culte de l’Imām Ḥusayn: Étude sur la commémoration du Drame de Karbalā dans l’Iran pré-safavide*. Opublicerad doktorsavhandling. Paris: École Pratique des Hautes Études, IV.
- Connerton, Paul, 1989: *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donner, Fred M., 1998: *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*. Princeton NJ: Darwin.
- Donner, Fred M., 2010: *Muhammad and the Believers at the Origins of Islam*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Gottschalk, Peter, 2000: *Beyond Hindu and Muslim: Multiple Identity in Narratives from Village India*. Oxford: Oxford University Press.
- Haider, Najam, 2011: *The Origins of the Shī‘a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halevi, Leor, 2007: *Muhammad’s Grave: Death Rites and the Making of Islam*. New York NY: Columbia University Press.
- El-Hawary, Hassan Mohammed, 1930: *The Most Ancient Islamic Monument Known Dated A.H. 31 (A.D. 652) from the time of the third Calif ‘Uthman*. I: *Journal of the Royal Asiatic Society* 62. S. 321–333.
- El-Hawary, Hassan Mohammed, 1932: *The Second Oldest Islamic Monument Known Dated A.H. 71 (A.D. 691) From the Time of the Omayyad Calif ‘Abd-el-Malik ibn Marwān*. I: *Journal of the Royal Asiatic Society* 64. S. 289–293.
- Humphrey, Caroline & Laidlaw, James, 1994: *The Archetypal Actions of Ritual: A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship*. Oxford: Oxford University Press.
- Hylén, Torsten, 2007: *Husayn, the Mediator: a structural analysis of the Karbala drama according to Abū Ja‘far Muḥammad b. Jarīr al-Ṭabarī (d.*

- 310/923). Opublicerad doktorsavhandling. Uppsala: Teologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Hylén, Torsten, 2010: Myter. I: Människor och makter 2.0: En introduktion till religionsvetenskap, red. av Stefan Arvidsson & Jonas Svensson. Halmstad: Högskolan i Halmstad S. 31–36.
- Hylén, Torsten, kommande: The Date of the Story of the Tawwābūn.
- Islam – en religionsvetenskaplig introduktion, 2015: red. av Susanne Olsson & Simon Sorgenfrei. Stockholm: Liber.
- Leder, Stefan, 1992: The Literary Use of the *Khabar*: A Basic Form of Historical Writing. I: The Byzantine and Islamic Near East. Vol. I, Problems in the Literary Source Material, red. av Averil Cameron & Lawrence I. Conrad. Princeton, NJ: Darwin Press. S. 277–315.
- Madelung, Wilferd, 2014: History and Historiography: Introduction. I: The Study of Shi‘i Islam: History, Theology and Law, red. av Farhad Daftary & Gurdofarid Miskinzoda. London: I.B. Tauris. S. 3–16.
- Renan, Ernest, 1851: Mahomet et les racines de l’islamisme. I: Revue des deux mondes S. 1063–1101.
- Ricoeur, Paul, 1974: The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics. Evanston: Northwestern University Press.
- Shoshan, Boaz, 2004: Poetics of Islamic Historiography: Deconstructing Ṭabarī’s “History”. Leiden: Brill.
- Svensson, Jonas, 2015: Muhammad. I: Islam – en religionsvetenskaplig introduktion, red. av Susanne Olsson & Simon Sorgenfrei. Stockholm: Liber S. 13–41.
- al-Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (d. 310/923), 1881–1883: *Ta’rīkh al-rusul wa-’l-mulūk*, red. av M. J. de Goeje, H. Thorbecke, S. Fraenkel & I. Guidi. Leiden: Brill.
- al-Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (d. 310/923), 1989: The History of al-Ṭabarī. Vol. XX: The Collapse of Sufyānid Authority and the Coming of the Marwānids, övers. av Gerald Hawting. Albany, NY: State University of New York Press.
- Thurfjell, David, 2015: Tidig shiitisk islam. I: Islam – en religionsvetenskaplig introduktion, red. av Susanne Olsson & Simon Sorgenfrei. Stockholm: Liber S. 62–78.
- Wensinck, Arent Jan & Gimaret, Daniel, 1997: Shafā‘a. I: Encyclopedia of Islam, 2 uppl., vol. IX. Leiden: Brill. S. 177–179.

Några nedslag bland Dalarnas runinskrifter

Patrik Larsson

De flesta landskap i Sverige har fått sina runinskrifter utgivna i det stora samlingsverket Sveriges runinskrifter (SRI) och utmärkande för exempelvis Uppland, Södermanland, Västergötland och Östergötland är att merparten av inskrifterna utgörs av vikingatida runstenar. Runinskrifterna från det landskap jag här tänkte uppmärksamma, Dalarna, utgör i så motto ett undantag, och det på två sätt: de är inte vikingatida och de återfinns inte på runstenar. Den största delen av Dalarnas runinskrifter är nämligen inte vikingatida, och inte heller medeltida för den delen, utan härrör från 1500-talets slut fram till omkring år 1900. Det rör sig om inskrifter med så kallade dalrunor, huvudsakligen ristade i trä, med ett innehåll som i mycket liten utsträckning påminner om de typiska minnesformler de vikingatida runstenarnas texter består av. Om det faktum att Dalarnas runinskrifter ännu inte publicerats i SRI beror på att de avviker på så många sätt från den arketypiska runinskriften, såväl kronologiskt, innehållsligt, materialmässigt som runtypologiskt, ska jag låta vara osagt, men det skulle kunna vara en bidragande orsak till att de hamnat långt bak i kön. Det har dock skett en del arbete med dessa inskrifter och på det så kallade Runverket inom Riksantikvarieämbetet finns ett preliminärt register över dalruneinskrifterna, vilket för närvarande omfattar 319 inskrifter, men som behöver kompletteras, då antalet inskrifter numera är drygt 350 (Gustavson & Hallonquist 1994 s. 157). Det är framför allt dalruneinskrifterna jag har för avsikt att lyfta fram i föreliggande uppsats, men för att sätta in dessa i sitt sammanhang ges först en kortfattad orientering om vikingatida och medeltida inskrifter i Dalarna.

Vikingatida och medeltida runinskrifter

Dalarna är verkligen inget runstensrikt landskap, utan kan bara ståta med två kända runstenar, eller kanske snarare två fragment av runstenar. Det ena

kommer från Norr Hesse i Stora Tuna socken och uppvisar fyra runor, **orum** (Andersson 1972), det andra, från By socken, är helt försvunnet och endast känt genom en uppteckning av Richard Dybeck från 1863 (Källström 1993). Det ska ha burit inskriften ... **ur x half** ..., vilket Dybeck lakoniskt kommenterade: »En klen skörd efter en mödosam resa!» (Källström 1993 s. 174). Båda dessa fragment kommer alltså från landskapets sydöstra del.

Det finns också tre runbleck från Dalarna, dvs. små metallplattor som kan ha burits som amuletter, varav åtminstone ett, ett bronsbleck från Yttermo i Leksands socken, förefaller att vara vikingatida (Gustavson & Snædal Brink 1984), medan två blybleck från Västannor, också i Leksands socken, snarare är medeltida (Gustavson & Snædal Brink 1979 och 1980). Två av inskrifterna, den vikingatida och en av de medeltida, är otolkade, medan den andra medeltida inskriften består av den kända *Ave Maria*-bönen, ett par formler och ytterligare en kort bön och en åkallan, alltsammans avfattat på latin (Gustavson & Snædal Brink 1980 s. 230). Eftersom detta rör sig om små lösföremål finns dock förstås ingen garanti för att dessa inskrifter har ristats i Dalarna.

Även en del medeltida inskrifter i trä förekommer, inte särskilt många, men åtminstone fyra är nu kända (Källström 2013 s. 282 f.). Dessa återfinns i socknarna Mora, Älvdalen och Våmhus, dvs. i princip samma område där dalrunorna sedan kom att användas. Inskrifterna finns i härbren och eftersom dessa oftast går att datera med hjälp av dendrokronologi finns goda möjligheter att också få en – i vissa fall tämligen precis – uppfattning om när inskrifterna kommit till. Tyvärr är de både korta och i flera fall svårtolkade; i något fall finns också en osäkerhet beträffande läsningen. Det är egentligen bara en inskrift, **birhir bunt**, från ett parhärbre från Kråkberg i Mora socken, som tämligen oproblematiskt går att tolka som namnet *Birger* och ett binamn *Bunt*, även om den exakta betydelsen hos det senare återstår att försöka fastställa (Gustavson 2003 s. 261, 2004 s. 71).

Inskrifter med dalrunor

Som framgått ovan finns det alltså tecken på att runor använts i Dalarna alltsedan vikingatiden, även om det som bevarats inte är särskilt talrikt och dessutom spritt både kronologiskt och geografiskt. Det ger i alla fall en antydning

om att det funnits kännedom om runor också innan dalrunorna dyker upp, men i vilken grad dalrunorna ska ses som en vidareutveckling av de medeltida runorna eller kanske snarare som en mer fristående runtradition är inte helt klarlagt. De två forskare som på senare tid sysslat mest med dalrunor, Helmer Gustavson och Sven-Göran Hallonquist, menar dock att det sannolikt rör sig om en kombination, men att det bakom det mer utbredda bruket av dalrunorna ligger ”en medveten reorganisation av detta medeltida runsystem, varvid ett dalrunesystem med en i princip genomförd ’tecken mot teckenrepresentation’ gentemot det latinska alfabetet skapas” (Gustavson & Hallonquist 1994 s. 176). De antyder också (a.st.) att det skulle kunna vara i den kyrkliga miljön i gamla Mora socken under 1500-talets senare del som denna reform kan ha kommit till, och att kyrkoherdarna i Mora och Älvdalen, Olaus Andreæ och dennes svärson Laurentius Beronius, kunde vara tänkbara upphovsmän. För att kunna slå fast detta behövs dock vidare undersökningar, men det förefaller helt klart som en möjlighet.

Dalrunorna verkar alltså ha kommit till någon gång mot slutet av 1500-talet, och redan 1599 finns de upptecknade i Johannes Bureus runtavla, ett kopparstick med mängder av information om runor, bland annat flera runrader (Gustavson & Hallonquist 1985 s. 7 f.). De kom sedan att användas under 1600-, 1700- och 1800-talen (för en översikt över runformerna och deras utveckling, se figur 1), fram till omkring år 1900 eller kanske till och med något senare än så; det yngsta exemplet förefaller att vara från år 1909 (Jans, Lundqvist & Welinder 2015). Att använda runor vid denna tid var förstås mycket ovanligt och iögonenfallande, men detsamma gäller egentligen för hela den period som dalrunorna användes, något som exempelvis Carl von Linné ger uttryck för i samband med sin resa till Dalarna år 1734. Då han kommer till Älvdalen skriver han nämligen följande (Dalaresan s. 100):

Bönderna här i församlingen, förutom det att de bruka runstavar, skriva än i dag sina namn och bomärken med runska bokstäver, som synes på väggar, skötstenar, skålar etc. Det man på intet annat ställe i Sverige ännu vet kontinueras.

Detta förhållande har också fått Sven B. F. Jansson (1984 s. 186) att i slutet av sin exposé över runinskrifter i Sverige konstatera att Dalarna med rätta har kallats ”den germanska skriftens sista fäste”.

1500-tal

X B H D I P R * I P T Y T O (N) Y (B) R ' 1 N N T # A (K A) T

1600-tal

X I B (b) H (C) D I P (P) R (P) * (X) I (i) Y T Y (Y) T O Y R ' 1
N Y (T T T) * (X # A # (P A) O (T)

1700-tal

X (A A) B (b) C (H N) D I P (F F P) R (G P B) (H * X h) I K (P Y)
L T (1) Y (M X) T (N) O P R Y R I S S T 1 (T T) V (N U) Y (Y T N)
X A (A * X H h) X A (R P A # X) O O (T O)

1800-tal

A A X B (C) D D E (I T) F (F) P (P J G) A (H A * h) I (T T) K L
(T 1) M (M Y) N (H H) O P R S S (I) T (T T) ~ V (N) W U Y Y
H A A A h (X) A A A X O

Figur 1: Översikt över dalrunorna och hur de utvecklats över tid.

Några exempel på dalruneinskrifternas innehåll

De omkring 350 kända inskrifterna ger prov på flera olika typer av innehåll. Inledningsvis vill jag dock framhålla att en del inskrifter ger ganska begränsad information, då de exempelvis bara består av ett antal initialer av typen LMS (som kan stå för exempelvis Lars Matsson) eller CED (exempelvis Carin Ersdotter), oftast i kombination med ett årtal. En del består också av initialer, årtal och dialektordet *gät* 'vallade (boskap)' (Steensland 2006 s. 44). De exempel jag kommer att ge nedan är dock från sådana inskrifter som är mer omfattande än så och ger oss lite mer information att ta fasta på.

En kategori av inskrifter anknyter på olika sätt till fäbodlivet och vallandet av boskap, vilket redan antytts ovan. Så kan vi exempelvis på ett låthorn från Mora socken (D Rv 263) läsa att *Kerstin Svensdotter år 1846 spelade i hornet och kulade*. Hon har dock också lagt till *Amen i dag, född år 1827*, liksom den något poetiska och kanske också lite vemodiga avslutningen *I himlen råkas vi, farväl*

mitt hjärta säger. Något mer handfast information ger inskriften på en trädstam på vägen till Sprängbodarna i Älvdalen (D Rv 167), som meddelar att *Här buföra vi åt Sprängbodarna 12 juni 1706. Vi gick (oss) trötta och en kalv var ofärdig. Gud hjälpe oss fram! BDD INS.* Ordet *buföra* betyder 'flytta, i sht till el. från fäboden' på älvdalska (Steensland 2006 s. 24). Ett par inskrifter vittnar om besvärliga förhållanden. På en träskål från Rot i Älvdalens socken (D Rv 40, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 17) kan man bland annat läsa: *EES 1780 den 28 juli då var vi här i Stackkölen en vecka och intet bärgade, Gud nåde oss,* och på en annan träskål från Liden i samma socken (D Rv 51, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 18) står det: *1782 då var jag här vid Mackmyren ifrån den 26 juli till 4 augusti och inte bärgade ett strå. Gud vet vad det blir av oss i år, vi hoppas det bästa. Mackmyren den 3 augusti 1782.* En annan inskrift, som mycket väl kan syfta på likartade förhållanden, är den på ett mjölktråg av trä med okänd proveniens (D Rv 220), som kort och gott konstaterar: *År 1816. I sommar haver det fallit mycket regn.* Att fäbodlivet inte var utan sina faror vittnar inskriften på en träskål från Dovsbodarna i Älvdalens socken (D Rv 316) om: *Detta år 1824 kom vi i stor olycka igenom vådeld så att vi miste allt som här var i Dovsbodarna.*

Ett annat tema som kan urskiljas är mat, bristen på mat och en önskan om att ha det i tillräckliga mängder. Ett exempel på detta – som också i viss mån ansluter till den föregående gruppen – är den numera förstörda inskriften på en kölbod från Vanån i Älvdalens socken (D Rv 192), som lyder: *Här har vi varit och gjort Säboden i juli 1681. I stor brist och regn så hade vi barkbröd och någon benig abborre att äta.* Än värre omständigheter ger följande inskrift på en träskål med okänt ursprung (D Rv 41, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 11) uttryck för: *1696 AED EMS Och då var ett svårt hungersår och dyrtid. Gud bättre!* I denna inskrift kan också den för många dalruneinskrifter karakteristiska blandningen av standardspråkliga och dialektala former noteras, som **ett** för *ett* i stället för dialektens *iett*, men å andra sidan *hungersår* ristat **ungers : år**, dvs. med det för dialekten så typiska *h*-bortfallet i början av ord (Pamp 1978 s. 113, Gustavson & Hallonquist 1985 s. 11, Steensland 2006 s. 139). En from förhoppning om riklig tillgång på matvaror ger inskriften på en träskål från Hykie i Älvdalens socken (D Rv 212, se Svärdström 1959): *Mats Henriksson haver gjort denna skålen. Hykie by datum den 9 september, huggit i Persgrav utav stubben anno år*

1704. *Å, Gud give att hon vill vara full och aldrig gärna tom med sköna och söta flötör. Sedan vore det mycket väl!* Ordet *flötör* är närmast en standardsvensk motsvarighet till älvdalskans *flätär* 'grädde' (Svärdström 1959 s. 10, Steensland 2006 s. 38). Samma andemening finns sannolikt i inskriften på en träskål från Blyberg i Älvdalens socken (D Rv 20, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 10), även om den är mer lakonisk: *Anders Olsson haver gjort skålen utav gran att hon skall göra sin tjänst. 1608.* Passande att nämna i detta sammanhang är också inskriften på ett bord från Billingsbodarna i Älvdalens socken (D Rv 74, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 12 f.): *Anno 1730 LIS OMS OOS ALS IRS NLS den 11 juli. Här går mycken mat på detta bordet. Väles den som hade så mycket. Amen.* Ordet *väles* betyder 'lycklig' på älvdalska (Steensland 2006 s. 122). Avslutningsvis kan anföras inskriften på en träskål från Gåsvarv i Älvdalens socken (D Rv 5, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 19), med sin vädjan: *Mor, giv mig litet grötsovel i denna skålen. CED 1820.* *Sovel* syftar här på det man åt till gröten, exempelvis långmjölk, smör eller bärmos (Gustavson & Hallonquist 1985 s. 19).

Ett tredje tema är inskrifter med ett religiöst innehåll, som spänner över enstaka kortare meddelanden, exempelvis följande på ett linfäste av björk från Åsen i Älvdalens socken (D Rv 227): *Kristus är min dygd, när döden (är) mitt slut. 1786,* till en i det närmaste komplett *Fader vår*-bön på en kölbod från trakten av Hållstugan i Älvdalens socken (D Rv 34a). Det finns också några inskrifter som tillkommit i samband med dop, som den på en liten träkopp från Åsen i Älvdalens socken (D Rv 174): *MDCCC 1800 AAD är mitt namn, mig till beder och ingen skam, det är mig i dopet givet och i livsens bok inskrivet.* Inskriften D Rv 173, som är ristad 1723 på en träskål, dock med okänd proveniens, har en i det närmaste identisk formulering. På en stuga från Åsen i Älvdalens socken, som dock numera är riven, kunde man läsa (D Rv 148): *Herren bevare din ingång och utgång nu och till evig tid. Anno 1761 d(en) 20 april.* Det finns också några andra inskrifter som är regelrätta citat eller reminiscenser av religiös litteratur från 1600- och 1700-talen. Det kanske tydligast exemplet på detta är inskriften på en sovbod från Åsen i Älvdalens socken (D Rv 94, se Gustavson & Hallonquist 1985 s. 14): *Anno 1729 MAS. Led mig Jesu här i livet till mitt rätta vandringsmål, när jag trötta fjät har klivit och ej mera vandra tål, bliv o Jesu då min vila när mig allting över ...* Detta är en del av en bön som kallas *En kristens dagliga bön*,

bland annat tryckt i boken *Den korta och oskattbara Nådenes Tid* från 1786 (Gustavson & Hallonquist 1985 s. 14). Det finns också inskrifter som kanske i första hand vill mana till eftertanke och gott uppförande, som den från en kölbod från västra Älvdalen (D Rv 225): *Herre, lär oss att betänka att vi dö måste, på det att vi måge förståndiga varda. ALS BLD LAS AAS CAD den 22 juli 1737.* En moralisk ton finns också i inskriften på en svepask från Tvaråberg i Älvdalens socken (D Rv 298): *M : DCC : CCX LAS : 1757 Bliv from och håll dig rätt ty slikt skall det på det sistone väl gå.* Detsamma gäller för skollärarklubban från Åsen i Älvdalens socken, som bär följande inskrift (D Rv 238): *Du skall älska din nästa som dig själv, så får du heder och ingen skam. Åsen CLD.*

För att runda av detta smakprov på dalruneinskrifternas innehåll tänkte jag nämna några exempel som inte faller under de teman som ovan anförts. Poetiska ambitioner kan utläsas i en inskrift från Åsen i Älvdalens socken, ristad på en vall-lur mot slutet av 1800-talet (D Rv 35): *Hösten är kommen och stormarna gny, svanen tar avsked och svalorna fly.* En inskrift som också vill mana till eftertanke, dock kanske inte på samma tydliga religiöst-moraliska sätt som nämnts ovan, är den på en trästol från Lillhårdals socken i Härjedalen (D Rv 221): *Var och en ser först på det han har gjort, innan han klandrar det jag har gjort.* Ett par andra inskrifter, båda från Åsen i Älvdalens socken och båda sannolikt från 1700-talet, D Rv 222 och D Rv 230, har en klart praktisk innebörd, då de lyder: *Bystämmobudkavle. Plikt följer den som inte går.* Allra sist anføres en inskrift på ett alnmått från Brunnsberg i Älvdalens socken (D Rv 98), ristad år 1743, där vi bland annat kan läsa: *Ifrån Älvdalen den 6 juni så marscherade vi i två veckor till Stockholm [...] så fick vi där vara i två dagar men sedan blev tagna som fångar ...* Denna inskrift kan alltså knytas till en välkänd historisk händelse, då den ger vittnesbörd om det så kallade dalupproret 1743, även kallat Stora daldansen (Jansson 1984 s. 186).

Detta får sätta punkt för detta axplock av dalruneinskrifter, men det bör påpekas att dessa inskrifter än så länge inte är vetenskapligt publicerade annat än i ett mycket begränsat urval, något som det projekt som undertecknad i samarbete med Helmer Gustavson och Magnus Källström, båda med anknytning till Riksantikvarieämbetet, skisserar på. Det vore ett sätt att tillgängliggöra dessa inskrifter för andra forskare och intresserade samt en möjlighet att

kunna beskriva och kommentera dem på ett betydligt mer ingående sätt än vad jag kunnat göra inom ramen för denna lilla uppsats. Det finns dessutom anledning att tro att det finns fler inskrifter i Dalarna som återstår att upptäcka. Inventeringar av exempelvis timmerhus har resulterat i att en del inskrifter, framför allt medeltida, har hittats (Gustavson 2004 s. 70 f., Hallonquist 2004 s. 74), men här återstår arbete att göra, särskilt som det gjorts en del dendrokronologiska undersökningar (se Raihle 2005, 2009) sedan den förra inventeringen, som på intet sätt var heltäckande, genomfördes. Tvärtom framhåller Sven-Göran Hallonquist (2004 s. 74) att det bara är en begränsad del av dessa byggnader som genomsökts och uppmanar alla bygdeforskare och andra med intresse för runor att vara uppmärksamma på sådant som skulle kunna vara runinskrifter och i så fall rapportera detta till Riksantikvarieämbetet. Med lite tur kan alltså antalet runinskrifter från Dalarna, framför allt medeltida inskrifter och dalruneinskrifter, komma att öka ytterligare, vilket skulle göra ett kommande arbete med sikte på att publicera Dalarnas runinskrifter än mer spännande.

Källförteckning

- Andersson, Lars, 1972: ”orum”. Runstenen från Norr Hesse i Stora Tuna – ett 25-årsminne. I: Tunum. Tunabygdens Fornminnes- och Hembygdsförnings årsskrift. S. 24–26.
- Dalaresan = Linnæus, Carl: Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan, red. av Andrew Casson & Roger Jacobsson. 2007. Örebro: Gullers.
- D Rv + nummer = (run)inskrift i det preliminära registret över dalrunor, upprättat vid Runverket, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Gustavson, Helmer, 2003: Dalrunor i Dalarnas museum. I: Dalarna 2003. Dalarnas hembygdsbok 73. Falun: Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund. S. 253–264.
- Gustavson, Helmer, 2004: Nytidrunor – en ny syn på dalrunorna. I: Vår språkliga spännvidd, red. av Anders Östborn. Mora: Stiftelsen Bonäs Bygdegård. (Kulturdagar i Bonäs bygdegård 2002.) S. 63–72.
- Gustavson, Helmer & Hallonquist, Sven-Göran, 1985: Runor i Dalarna. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Gustavson, Helmer & Hallonquist, Sven-Göran, 1994: Dalrunorna. En vidareutveckling av de medeltida runorna? I: Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden, red. av Solbritt Benneth et al. Stockholm: Carlssons Bokförlag. S. 157–176.

- Gustavson, Helmer & Snædal Brink, Thorgunn, 1979: Runfynd 1978. I: Fornvännen 74. S. 228–250.
- Gustavson, Helmer & Snædal Brink, Thorgunn, 1980: Runfynd 1979. I: Fornvännen 75. S. 229–239.
- Gustavson, Helmer & Snædal Brink, Thorgunn, 1984: Runfynd 1983. I: Fornvännen 78. S. 250–259.
- Hallonquist, Sven-Göran, 2004: Språkligt och kalendariskt bruk av runor i Ovensiljan. I: Vår språkliga spännvidd, red. av Anders Östborn. Mora: Stiftelsen Bonäs Bygdegård. (Kulturdagar i Bonäs bygdegård 2002.) S. 73–89.
- Jans, Inger, Lundqvist, Rolf & Welinder, Stig, 2015: Dalrunornas svanesång. I: Fornvännen 110. S. 43–47.
- Jansson, Sven B. F., 1984: Runinskrifter i Sverige. 3 uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Källström, Magnus, 1993: En försvunnen runsten från By i Dalarna. I: Fornvännen 88. S. 173–175.
- Källström, Magnus, 2013: Kring dalrunorna: det 26:e internationella fält-runologmötet i Mora, 3–6 oktober 2013. I: Fornvännen 108. S. 282–284.
- Pamp, Bengt, 1978: Svenska dialekter. Stockholm: Natur och Kultur. (Natur och Kultur 11.)
- Raihle, Jan, 2005: Medeltida timmerhus i Dalarna. I: Dalarna 2005. En resa i tid och rum. Dalarnas hembygdsbok 75. Falun: Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund. S. 81–124.
- Raihle, Jan, 2009: Kulturarv i förändring och förfall. Ytterligare daterade medeltida timmerhus i Dalarna. I: Dalarna 2009. Historiska nyheter. Dalarnas hembygdsbok 79. Falun: Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund. S. 281–303.
- SRI = Sveriges runinskrifter. 1–. 1900 ff. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Steensland, Lars, 2006: Liten älvdalsk–svensk och svensk–älvdalsk ordbok. 2, utökade uppl. Älvdalen: Ulum Dalska. Föreningen för älvdalskans bevarande.
- Svärdström, Elisabeth, 1959: Runskålen från Hykie. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. (Filologiskt arkiv 7.)

Där språk och kulturer möts

Religion i ett sekulariserat samhälle: Populärreligiositet i Sverige¹

Liselotte Frisk

Sverige är ett av de mest sekulariserade länderna i världen nästan oavsett vilka kriterier man använder, till exempel tro på Gud, uppfattning av sig själv som en religiös person, eller hur ofta man ber eller deltar i gudstjänst. Dessutom sjunker alla slag av engagemang i de traditionella kyrkorna över tid (worldvaluessurvey, www.svenskakyrkan.se). Men trots dessa entydiga siffror finns i Sverige många arenor med uttrycksformer som har stor potential att tolkas från ett religiöst perspektiv. Populärreligiösa arenor som retreatcenter, hälsoinstitut och harmonimässor har många besökare som använder sig av olika former av helande, tekniker för personlig utveckling eller metoder som yoga och mindfulness (Frisk och Åkerbäck 2013).

Religionshistorikern Jonathan Z. Smith presenterar en religionsmodell med fokus på rumsliga kategorier eller platser för religiösa uttryck. Smiths fokus är religion i antiken och senantiken, från Iran och Mesopotamien i öst till Medelhavet i väst, men hans modell kan också tillämpas på den samtida religiösa situationen i Sverige. Smith skiljer mellan religion *här*, som han definierar som religion i hemmet och på begravningsplatser, med familjen i fokus; *där*, som han definierar som den allmänna samhälleliga religionen och statsreligionen som praktiseras i tempel och fokuserar på dominerande gudar, och religion *var som helst*, som han definierar som religiösa uttryck som involverar religiösa företagare, religiösa föreningar och sällskap samt magi (till exempel spådom och helande) (Smith 2004 s. 218, 323–334). Religion var som helst – som kommer att vara i fokus för denna artikel – uttrycks, enligt Smith,

¹ Även publicerad på engelska med titeln Religion in a Secular Society. Popular Religiosity in Sweden i Korean Association for Religious Studies (september 2015).

i många olika former, hör inte till någon särskild plats, och erkänns inte officiellt av samhällets maktelit (Smith 2004 s. 323–334).

Syftet med den här artikeln är att översiktligt presentera populärreligiositet i Sverige, som den uttrycks på arenor utanför kyrkorna, och diskutera dessa fenomen som uttryck för ”sekulär religion”. Artikeln kommer att utforska perspektiv som ”den terapeutiska vändningen” och ”optimal kognitivitet”. Materialet kommer från forskningsprojektet ”Den mediterande dalahästen: Globaliserad samtida religiositet i lokal utformning och på nya arenor”, som genomfördes med stöd från Vetenskapsrådet mellan 2008 och 2011. Projektets syfte var att kartlägga alla typer av religiös verksamhet i Dalarnas län. Dalarna har omkring 277.000 invånare, och består till stor del av mindre samhällen och landsbygd. De två större städerna, Falun och Borlänge, har cirka 56.000 respektive 48.000 invånare. Projektet omfattade det religiösa fältet som helhet, men med fokus på de arenor som i Smiths terminologi kallas ”religion var som helst”. Studien baserades vidare på en undersökning av producenter, det vill säga människor och organisationer (föreningar, retreatcenter, företag) som organiserar olika typer av religiösa möten, sessioner och kurser. Projektet undersökte inte mottagarna, eller konsumenterna, med undantag för ett blygsamt försök att kvantitativt uppskatta hur många människor som använder sig av aktiviteter i denna miljö.

Den populärreligiösa miljön i Sverige

Projektet identifierade 441 producenter som ingick i kategorin ”religion var som helst”, vilka tillsammans erbjöd totalt 738 metoder. De absolut flesta producenterna utgjordes av företag och företagsliknande organisationer av varierande storlek. Kännetecknande för denna del av det religiösa landskapet är bland annat det sätt på vilket verksamheten struktureras i sessioner, kurser och andra typer av gruppmöten som till exempel föreläsningar. Metoderna klassificerades i åtta kategorier: Holistiska massagetekniker; komplementära västerländska helandemetoder; österländska body-mind-tekniker; österländska helandemetoder; holistiska psykoterapier; medier, schamaner och andliga väsen; spådom/divination; samt avstörning/harmonisering av omgivningen.

Tabell 1: Utbud av populärreligiösa metoder i Dalarna kategoriserade enligt typ av metod. Procent. Antal producenter: N=441. Antal metoder som erbjuds: N=738.

Typ av metod	%
Holistiska massagetekniker (t.ex. akupressur, zonterapi)	21,0
Komplementära västerländska helandemetoder (t.ex. homeopati, kinesologi)	19,1
Österländska body-mind-tekniker (t.ex. yoga, meditation, mindfulness)	17,2
Österländska helandemetoder (t.ex. akupunktur, ayurveda, TKM, reiki)	15,7
Holistiska psykoterapier (t.ex. coaching, avslappning, personlig utveckling)	11,5
Medier, schamaner och andliga väsen (t.ex. medier, schamanism, kanalisering, änglar)	9,6
Spådom /divination (t.ex. astrologi, tarot)	3,9
Avstörning/harmonisering (currylinjer, feng shui)	1,9

Holistiska massagetekniker utgör den största gruppen. De populäraste metoderna i den här kategorin är zonterapi och akupressur (tryckpunktsmetoder med västerländskt respektive kinesiskt ursprung) följda av rosenterapi, en västerländsk teknik baserad på tanken att orsaken till kronisk muskelsmärta kan ligga i undertryckta känslor, samt shiatsu (japanskt ursprung) och olika typer av massage som thailändsk massage.

Nästan lika många komplementära västerländska helandemetoder som holistiska massagetekniker erbjöds i Dalarna. Dessa metoder har delvis en västerländsk esoterisk/ockult bakgrund, och studeras numera som en del av disciplinen västerländsk esoterism (se till exempel Hammer 1999 eller Bogdan 2007). Homeopati är här relativt populärt, liksom kinesologi. Kinesologi menas mäta muskelstyrka och balans i kroppen, och ska behandla obalanser och energiblockeringar genom massage och kostrådgivning. Ett antal producenter erbjuder bara ”helande”, utan att ange exakt vilka

helandemetoder de använder och var dessa har sitt ursprung. Vissa har utvecklat egna metoder.

Österländska body-mind-tekniker utgör nästa kategori. Många producenter använder österländska metoder som involverar både kropp och själ. Yoga är den mest populära tekniken i denna kategori, följt av meditation och mindfulness. Ofta lärs dessa metoder ut och praktiseras i grupp.

Den mest populära metoden i följande kategori, österländska helandemetoder, är akupunktur. En orsak till att akupunktur är populärt i Dalarna är sannolikt att det finns ett institut för traditionell kinesisk medicin (TKM) i Falun. Reiki, en japansk helandeteknik som sägs överföra universell energi, är också populärt, liksom diksha, en form av helande med ursprung från Indien som använder beröring.

Nästa kategori är holistiska psykoterapier. I denna kategori finns metoder med västerländskt ursprung som är terapeutiska och psykologiska till sin karaktär. I en del fall används också kroppen, men den är inte lika viktig som exempelvis i yoga. Exempel på metoder i denna kategori är coaching, positivt tänkande och stresshantering.

Alla kategorier hittills – som utgör mer än 80 % av metoderna – relaterar i någon mening till helande. Detta kommer att diskuteras ytterligare nedan. De tre sista kategorierna, som är små procentuellt sett, handlar om kommunikation med andar, änglar, ufon eller djur (s.k. djurkommunikation); spådomsmetoder som ibland också används för personlig utveckling som tarot eller astrologi; och metoder för avstörning eller harmonisering av omgivningen, som feng shui eller den mer traditionella tekniken att använda slagruta (traditionellt används denna för att hitta vatten, men i populära sammanhang används den numera också för att avlägsna så kallade energistörningar av olika slag).

Helande

Sociologen Meredith McGuire noterar att religion och medicin har en lång tradition av nära relationer (McGuire 2008 s. 119). McGuire beskriver att religionen efter reformationen hade kontroll endast över den andliga sfären, medan allt som hade med kroppen att göra förvisades till den profana sfären.

Element som exkluderades från den religiösa sfären överlevde ofta i folkreligionen, som i hög grad fokuserat på materiella problem som hälsa, trygghet och framgång (McGuire 2008 s. 129-36). Samma fokus ser vi också i dagens populärreligiösa miljö, där målet är i synnerhet hälsa och helande. Frisk (1997) identifierar helande som ett nyckelbegrepp i modern populärreligiositet, och pekar också på likheterna med det religiösa begreppet "frälsning" i det gemensamma målet att uppnå ett slags idealtillstånd. "Helande" inbegriper i detta sammanhang inte enbart den fysiska domänen, utan inkluderar flera andra dimensioner. Sociologen Lena Löwendahl (2002) skriver att i den populärreligiösa miljön uppfattas hälsa ofta som ett normalt och grundläggande villkor som kommer till stånd när människans alla dimensioner är i balans. När denna balans rubbas blir resultatet ohälsa (Löwendahl 2002 s. 212). Enligt Löwendahl är begreppet hälsa i den populärreligiösa miljön nära förbundet med inte enbart fysisk hälsa eller frånvaro av sjukdom, utan också med personlig utveckling, lycka, en känsla av meningsfullhet, sinnesfrid, harmoni, andlighet, självacceptans och gudomlighet (Löwendahl 2002 s. 188). Orsakerna till sjukdom förläggs ofta till antingen sinnet – i tankar, känslor, tidigare erfarenheter – eller till mer andliga dimensioner – energiblockeringar och särskilt händelser från tidigare liv. Livsstilsrelaterade orsaker beskrivs också, som dåliga matvanor (Löwendahl 2002 s. 212), vilket förklarar alla olika typer av dieter och kostråd som blomstrar i dessa sammanhang. Helande inbegriper alltså såväl psykologiska faktorer – läkning av inre problem och traumatiska upplevelser – som fysiska faktorer, eftersom en förbättrad fysisk hälsa uppfattas som ett steg mot att bli en hel individ. Det finns också en dimension av helande som inbegriper att individen lär känna sig själv och växer eller utvecklas som person (Löwendahl 2002 s. 190). I vårt material är den senare aspekten särskilt framträdande i kategorin holistiska psykoterapier.

McGuire påpekar att de officiella religionerna, särskilt judendomen, kristendomen och islam, legitimerar en patriarkal hierarki, och historiskt sett har representerat privilegierade och dominerande samhällsklassers intressen, medan de icke-officiella religionerna, som folkligt helande och magi, traditionellt har varit kvinnliga domäner. I Dalarna-studien var omkring 80 procent av producenterna kvinnor, en siffra som bekräftas av andra studier av popu-

lärreligiositet (Frisk 2000, Woodhead 2007 s. 115, Ahlin 2007 s. 57, Heelas och Woodhead 2005 s. 94). McGuire förklarar att kvinnor har en kulturell roll som hon kallar relationell, riktad både gentemot andra människor och mot det heliga, och att kvinnors roll innefattar att hjälpa, vårda och läka (McGuire 2008 s. 154–155). Dagens populärreligiösa miljö verkar således utgöra en fortsättning på kvinnors traditionella rolltagande, då den i hög grad innefattar relationer, helande och omsorg. På samma gång erbjuder den populärreligiösa miljön kvinnor möjligheter till starka religiösa identiteter. Linda Woodhead menar att kvinnor i den populärreligiösa miljön kan utveckla nya och starka identiteter som på många sätt överträffar och överskrider konventionella roller (Woodhead 2007 s. 121-123).

Holism

Ett begrepp som ofta används i samband med populärreligiositet är ”holism”. Begreppet uppfattas vanligen som ett perspektiv där ett systemtänkande och en helhetssyn betonas, i motsats till perspektiv som ser enbart till enskilda delar. I det kosmiska perspektiv som är vanligt förekommande i populärreligiositeten innebär holism ett idékomplex som innefattar tron att olika dimensioner i världen och i människan är osynligt förbundna med varandra. När det gäller sjukdomar, till exempel, kan en fysisk sjukdom uppfattas som relaterad till såväl psykiska och andliga dimensioner som till energi- och livsstilsdimensioner, och för att bota sjukdomen ses förändringar på flera nivåer som nödvändiga. Nära relaterat till begreppet holism är begreppet ”korrespondenser”, som myntades av professor Antoine Faivre som ett av de sex grundläggande karaktärsdragen i västerländsk esoterism. Korrespondenser, synliga såväl som osynliga, uppfattas existera mellan alla delar av universum. Faivre kallar korrespondenser för ”the principle of universal interdependence”. Detta uttrycks på olika sätt. I till exempel astrologi antas det finnas korrespondenser mellan den naturliga världen och osynliga delar av himmelska och överhimmelska världar (Faivre 1994 s. 10–11).

I vårt moderna material om populärreligiositeten i Dalarna är den holistiska principen definitivt ett viktigt nyckelbegrepp. Helandeteknikerna, som utgör mer än 80 % av de populärreligiösa metoderna, utgår, vare sig de

handlar om energier, positivt tänkande eller tidigare liv, från att olika dimensioner av människan förhåller sig till varandra på betydelsebärande sätt. Detsamma gäller de tre sista kategorierna i vår klassifikation av populärreligiösa metoder, trots att de inte handlar om helande. Relationer till avlidna, eller till änglar eller andra andliga varelser, visar på upplevda förbindelser mellan olika typer av världar. Och spådom – varav astrologi och tarot utgör exempel – förutsätter givetvis att det finns en relation mellan en individs liv och antingen stjärnorna eller tarotkort eller vilket instrument som än används för det divinatoriska ändamålet. Även tekniker för avstörning eller harmonisering, som feng shui, arbetar med tänkta kopplingar mellan den fysiska världen och andra dimensioner, då det sätt som fysiska objekt placeras på antas påverka universell harmoni och balans.

Globalisering

Vid en granskning av de metoder som används i den populärreligiösa miljön är det tydligt att den samtida miljön har utvecklats från en blandning av olika historiska källor. Det finns populärreligiösa tekniker med rötter i det som idag kallas västerländsk esoterism: västerländska och österländska idéer som härrör från traditioner utanför kristendomen, som till exempel 1800-talsrörelserna teosofi och spiritualism, liksom homeopati och andra traditionella helandemetoder. Även icke-västerländska religioner har varit inflytelserika, särskilt de österländska religionerna, även om det också finns vissa influenser från till exempel amerikanska indiankulturer. Österländska metoder inkluderar till exempel yoga och reiki-healing, men också österländska traditionella medicinska traditioner som ayurveda och traditionell kinesisk medicin (TKM). Det finns i populärreligiositeten även en stark psykologisk och terapeutisk komponent som har rötter i olika psykologiska skolor, framför allt den amerikanska human potential-rörelsen från 1960-talet, som kommer att diskuteras nedan.

Denna blandning av komponenter från olika delar av världen är ett resultat av den pågående globaliseringsprocessen. Den moderna världen blir alltmer komprimerad som en följd av ökande global kommunikation, som leder till flöden av idéer, människor, produkter och tjänster mellan alla regioner i världen. Idag samexisterar på en och samma plats element, idéer

och metoder från olika delar av världen, sida vid sida, och används antingen av samma personer, alternativt används med en medvetenhet om att det finns en stor pluralism av andra idéer och metoder. På grund av maktstrukturer i globaliseringsprocessen är vissa delar av världen mer representerade än andra delar, och vissa delar är inte representerade alls (Frisk 2014). Det är inte heller ovanligt att migrerade populärreligiösa element förändras och anpassas till den nya lokala kulturen, ett fenomen som har gjort det ännu svårare att diskutera kulturellt ursprung (vissa av dessa trender blandas också historiskt, som teosofin som assimilerade element från de indiska religionerna, vilket naturligtvis kan göra våra kategorier, som vi kallar ”västerländska” och ”österländska”, i viss mån missvisande). Det finns till exempel vissa yogaformer som har utvecklats i USA, som power yoga, men också en svensk typ av yoga – som även finns i Dalarna - som kallas livsyoga (Frisk och Åkerbäck 2013, Frisk 1998). Dessutom har överflödet av olika element och metoder i den populärreligiösa miljön, tillsammans med individualistiska tendenser i vår kultur, lett till utvecklingen av nya och kreativa metoder. I Dalarna-studien fann vi flera yogalärare och helare som helt enkelt hade skapat sina egna nya yoga- och helandesystem.

Diskussion

I detta avsnitt kommer jag att diskutera några karaktärsdrag i den populärreligiösa miljön som beskrivs ovan och som uttrycks i ett sekulärt land som Sverige. För det första kommer jag att fokusera på karaktärsdrag i miljön som relaterar till ”den terapeutiska vändningen”; för det andra vill jag diskutera uttryck i populärreligiositeten utifrån perspektivet ”optimal kognitivitet”. Jag vill visa att man i den populärreligiösa miljön hittar både kulturella särdrag – i en sekulär kultur uppträder religiösa uttryck på sekulära sätt – och karaktärsdrag som har många likheter med folkreligion i de flesta kulturer. Det senare kan förklaras av tendensen för religion att uttryckas på kognitivt tilltalande sätt.

Den terapeutiska vändningen i populärreligiositet

Populärreligiositet i Sverige har en öppen, eller till och med negativ, relation till begreppet ”religion”. De populärreligiösa uttrycken tenderar att fokusera

på helande och välbefinnande snarare än på traditionella religiösa angelägenheter som till exempel frågan om Guds existens eller livet efter döden. Även i sammanhang där man kommunicerar med andar eller avlidna släktingar ligger fokus inte på den kommande världen i sig, utan på den personens liv och utveckling som deltar i seansen eller mötet. Baserat på intervjuer i Dalarna-projektet fann vi att många av deltagarna i den populärreligiösa miljön vill distansera sig från begreppet ”religion”. Några av de intervjuade använde hellre begreppet ”andlighet”, och beskriver en mer personlig religiositet inriktad på inre upplevelser. ”Religion”, å andra sidan, uppfattades då som en blind tro på dogmer, ett karaktärsdrag som de flesta deltagare i denna miljö inte ville identifiera sig med. Flera av deltagarna ville dock inte använda varken ”religion” eller ”andlighet”. Istället använde de uttryck som ”förverkliga min egen inre potential”, ”finna inre styrka”, eller ”bli mer mig själv”, vilket indikerar att fokus var ett slags inre harmoni för den enskilde individen. Många av utsagorna återspeglade en essentialistisk förståelse av människan, en tro på att det finns en inre autentisk kärna, något som han eller hon egentligen är, utöver de problemorsakande roller och falska föreställningar som människor menas vanligen identifiera sig med (Frisk & Åkerbäck 2013).

Inre harmoni och personlig utveckling framstår således som ett av de viktigaste karaktärsdragen i den populärreligiösa miljön i Sverige. Denna tendens kan mycket väl beskrivas som en aspekt av ”den terapeutiska vändningen” i dagens samhälle, eller trenden för psykologiska inriktningar att genomsyra olika samhällsområden (se till exempel Madsen 2014). I den populärreligiösa miljön finns inga tydliga gränser mellan religion och psykologi/terapi. Uttryck som ”att bli mer sig själv” kan ha psykologiska såväl som andliga konnotationer, men många deltagare i miljön konstruerar inte någon skillnad mellan dessa två arenor. Baserat på våra intervjuer drar vi slutsatsen att den antagna gränsen mellan religion och psykologi/terapi är en utifrån konstruerad gräns som härrör från en traditionell förståelse av religion eller kristendom i vår kultur, och att den, i stor utsträckning, inte längre används eller tillämpas av individer som deltar i den samtida populärreligiösa miljön.

Den framträdande psykologiska och terapeutiska komponenten i den populärreligiösa miljön härrör historiskt sett från de sekulära psykologiska

strömningarna som blev populära under 1900-talet. Flera psykologiska skolor har haft ett stort inflytande på denna miljö, till exempel jungiansk psykologi (Hammer 1997). Den viktigaste inriktningen har dock varit human potential-rörelsen, som skapades på 1960-talet i USA, och som är nära relaterad till Esalen Institute i Kalifornien. Rörelsen har sina rötter i den humanistiska psykologin, men är mer praktiskt inriktad. Fokus för human potential-rörelsen är begreppet "the human potential", det vill säga människans inre kapacitet att uppnå total psykisk hälsa och självförverkligande, att vara "äkta" eller autentisk och fri från inre och yttre begränsningar som försvarsmekanismer och sociala roller. Autenticitet menar man uppnås genom olika metoder och behandlingar, ofta i syfte att agera ut känslor som man menar begränsas och undertrycks av olika samhälleliga krafter. Kroppsbehandlingar och kroppsmedvetenhet utgör centrala komponenter, och fokus ligger på här och nu, inte på att söka igenom det förflutna för att finna orsaker till olika problem. Gruppterapi används och anses viktig. Slutligen använder human potential-rörelsen idéer och metoder från alla delar av världen, och blandar gammalt och modernt, österländskt och västerländskt, vetenskap och religion. Särskilt från slutet av 1960-talet blev religiösa element mer framträdande, ofta lånade från österländska religioner (Anderson 2004).

Det terapeutiska inslaget med ursprung i human potential-rörelsen har blandats med populärreligiositeten under de senaste decennierna. Terapiformerna har på senare tid blivit mildare och mindre intensiva, men omfattar fortfarande kroppen, känslor, och en önskan att bli "sig själv". Dessutom har metoder från human potential-rörelsen tagits upp av en ny religiös rörelse, Osho-rörelsen, som formats kring den indiske gurun Bhagwan Shree Rajneesh. Idag har Osho-rörelsen och dess efterföljare blivit ett av de viktigaste uttrycken för den samtida human potential-rörelsen i Sverige (Frisk 1998).

En annan historisk strömning, som även den har betydelse för den terapeutiska vändningen i populärreligiositeten, är den amerikanska new thought och mind cure-strömningen från mitten av 1800-talet. I denna strömning ingår antagandet att Gud innebär oändlig kärlek och överflöd, och att hälsa är det naturliga tillståndet för människan. Den främsta orsaken till sjukdom

uppfattas ha ursprung i sinnet, och sjukdom menas vara en konsekvens av att identifiera sig med felaktiga tankar och föreställningar. Felaktigt tänkande manifestas som disharmoni i kroppen. Individen kan skapa sina egna villkor genom att lära sig att använda de gudomliga lagarna genom rätt tänkande. Det är därför viktigt att förändra sina tankar och föreställningar, och ett slags positiv eller affirmerande bön utvecklades, där huvudtemat var att tacka Gud för god hälsa. Denna praxis utvecklades i sin tur till utövande av affirmationer, en metod som är ganska vanlig i dagens populärreligiösa miljö. Affirmationer förklaras som bekräftande tankar att man har till exempel hälsa, dock oftast utan bön utan bara på ett psykologiskt sätt. På den sekulära sidan har dessa strömningar varit en av de starkaste influenserna i trenden positivt tänkande, som blivit vanlig under de senaste decennierna (Frisk 1998 s. 42–46).

Den terapeutiska vändningen uttrycks i populärreligiositeten på en mängd olika sätt. En intressant utveckling under det senaste decenniet är att den buddhistiska praktiken mindfulness migrerat inte bara till den populärreligiösa miljön, utan också till den sekulära mainstreampsykologin genom kognitiv beteendeterapi (KBT). Den amerikanska läkaren Jon Kabat-Zinn, med en personlig bakgrund i flera olika buddhistiska skolor, utvecklade metoden MBSR (Mindfulness Based Stress Reduction) vid University of Massachusetts som ett sätt att behandla kronisk smärta och stressrelaterade sjukdomar (Plank 2011 s. 200). Effektiviteten av MBSR i att vara till hjälp för en hel del problem har bekräftats i många studier. Den svenske läkaren Ola Schenström hänvisar till exempel till flera studier som visar att MBSR kan lindra smärta, sömnstörningar, inflammation, högt blodtryck och stress, att fysiska symtom kan minska med i genomsnitt 30 till 35 procent, och psykiska symtom, såsom oro, ångest och depression, med 40 till 50 procent (Schenström 2007 s. 71–72).

Kabat-Zinn beskriver mindfulness som uppmärksamhet och medvetenhet, och definierar mindfulness som "the awareness that emerges through paying attention on purpose, in the present moment, and nonjudgmentally to the unfolding of experience moment by moment" (Kabat-Zinn 2003 s. 145). Kabat-Zinn skriver att även om mindfulness härrör från buddhismen är det inte en buddhistisk metod. Han hävdar att teknikens kärna är universell och

oberoende av tro och ideologi. Men han skriver också att det inte är en slump att mindfulness har sitt ursprung i buddhismen, eftersom syftet med buddhismen är, liksom mindfulness, att lindra lidande och skingra illusioner (2009 s. 12–13).

I Dalarna fann vår studie att mindfulness ofta användes i mainstream-sammanhang med anknytning till vårdcentraler och sjukhus i hela länet. Mindfulness användes särskilt för stressrelaterade hälsoproblem, och för problem i samband med kronisk smärta. Således är mindfulness en metod som inte bara har blivit sekulariserad och motiverad i rent terapeutiska termer, utan den har också funnit vägar in i mainstream-kulturen, legitimerad av vetenskaplig evidens. Det har förekommit flera diskussioner om detta fenomen från olika perspektiv. Vissa forskare, som religionshistorikern Anne-Christine Hornborg, har väckt frågan om en traditionell religionsutövning som mindfulness kan reduceras till en sekulär teknik (Hornborg 2012b). Hornborg ifrågasätter om mindfulness som används i västerländsk sjukvård verkligen är en traditionell religiös teknik, eller om det är en rent västerländsk metod som använder hänvisning till asiatiska traditioner som en garanti för kvalitet (Hornborg 2012a s. 201). En annan svensk religionshistoriker, Katarina Plank, hävdar att terapeutisk mindfulness är mycket förenklad jämfört med den traditionella buddhistiska metoden, och använder termen mindfulness-appropriatörer för personer som använder delar av buddhismen som ett sätt att stärka sina egna åsikter och legitimera sina egna positioner (Plank 2011 s. 188–198, 209–210).

Många terapeutiska metoder i den populärreligiösa miljön, exempelvis mindfulness, kan både ha och inte ha religiös betydelse, beroende på individen och på definitionen av begreppet ”religiös”. ”Att vara uppmärksam” kan inte i sig vara en religiös handling – hur man än definierar religion – men en sådan attityd kan, beroende på den enskilde individen, kopplas till världsbilder, värderingar, upplevelser och identiteter som har en religiös potential. Professor Siv Ellen Kraft, Universitetet i Tromsø, beskriver hur metoder i den populärreligiösa miljön är öppna för olika tolkningar och kallar dessa ”hybrid-produkter”. Med denna term menar hon att en förståelse med religiösa inslag presenteras som en möjlighet, som varje person kan antingen välja, avvisa eller

ignorera (Kraft 2011 s. 78). Sålunda kan dessa fenomen förstås både på religiösa och sekulära sätt.

I en sekulär kultur förkastas traditionella religiösa tolkningar allt mer, men från ett bredare perspektiv har många av de populärreligiösa metoderna potential att anknyta till existentiella frågor och överempiriska dimensioner. På individnivå gör de ofta sannolikt det, även om den enskilde individen inte är explicit i dessa frågor. Således uttrycks samtida religiositet i gränstrakterna mellan religion och sekulära arenor, och den terapeutiska vändningen är en av de viktigaste influenserna i hur dessa uttryck formas.

Kognitiv optimalitet?

Den populärreligiösa miljön i Sverige, uttryckt som helande, spådom och kommunikation med avlidna, visar slående likheter med populärreligiositet globalt sett, inom, utanför och tvärsöver en mängd olika religiösa traditioner. Den brittiske religionsvetaren Steven Sutcliffe skriver att populärreligiösa uttryck har marginaliserats och ignorerats i det akademiska fältet religionsvetenskap, framför allt under inflytande av det dominerande världsreligionsparadigmet. Sutcliffe hävdar att de populärreligiösa uttrycken varken är avvikande eller marginella, utan tvärtom centrala för hela det religiösa fältet. Sutcliffe menar att det i detta sammanhang också kan finnas anledning att diskutera en modifierad form av Durkheims klassiska och mycket omdebatterade begrepp ”religionens elementära former” (Sutcliffe 2013 s. 17-20). Även antropologen Martin Stringer (2008) föreslår att begreppet ”religionens elementära former” bör återupplivas. Stringer talar om ”coping religions”, som han definierar som en särskild typ av engagemang med det icke-empiriska som hjälper människor att hantera vardagen, och hävdar att denna religiösa orientering är den vanligaste, den mest grundläggande och mest utbredda religiösa formen idag (Stringer 2008 s. 100-102). Stringer lägger fram tre särskilda karaktärsdrag i vad han identifierar som den religiösa strukturens grundläggande skikt: (1) trosföreställningars situationella och osystematiska natur, (2) en nära relation till det icke-empiriska, och (3) ett försök att besvara pragmatiska frågor som handlar om att klara av vardagens bekymmer. Stringer hävdar att den avlidne har kommit att spela rollen som den icke-empiriska ”andre”. Stringer skriver

att för folk i allmänhet utgör denna dagliga och nära samverkan med det icke-empiriska, som ett sätt att hantera och klara av vardagliga problem, grunden för religionens elementära former (Stringer 2008 s. 108-111). De populärreligiösa uttrycken som beskrivs ovan skulle då vara en del av grundläggande mänskliga processer som existerar överallt.

Den danske religionshistorikern Olav Hammer diskuterar den populärreligiösa miljön (new age) i ljuset av ”kognitiv optimalitet”, och baserar sin diskussion på antagandet att sättet människor resonerar kring religiösa begrepp och handlingar inte är fundamentalt annorlunda från hur vi resonerar gällande annat. Vissa religiösa uttryck är mer sannolika att framträda än andra, helt enkelt därför att det mänskliga sinnet fungerar på vissa givna sätt. Hammer använder Harvey Whitehouses fyra förslag gällande hur kognitiv optimalitet påverkar religiösa uttryck: *antropomorfism* – gudar förmänskligas i vardagliga religionsformer; *ritualisering* – möjligheten att överföra ritualer ökar om de förknippas med idéer om renhet och orenhet; *orsakskedjor* – element som agens och agenter ökar attraktiviteten för det mänskliga sinnet; och *narrativitet* – välformulerade berättelser spelar en stor roll i att förmedla religiösa begrepp och metoder (Hammer 2013 s. 214–218). Hammer lägger till några andra kognitivt optimala karaktärsdrag, varav ett som han kallar ”klusterillusion”, som här kommer att tas upp till närmare diskussion. Hammer skriver att människor har en tendens att uppfatta betydelsebärande mönster och orsakssamband mellan händelser som samverkar. Förmågan att se mönster och orsakssamband är mycket viktig för människans överlevnad, men enligt Hammer tenderar vi ofta att uppfatta orsakssamband även när det inte finns något, vilket motiverar att han lägger till ordet ”illusion” (Hammer 2013 s. 218). Tendensen att tolka in mönster och orsakssamband mellan händelser och olika dimensioner av tillvaron är närbesläktad både med holism och den västerländska esoteriska termen korrespondenser, som diskuterats tidigare i denna artikel. Det här mönstret finns i de flesta helandemetoderna i den populärreligiösa miljön, liksom i spådom, kommunikation med överempiriska varelser, och avstörning eller harmonisering av miljön. Optimal kognitivitet kan alltså förklara förekomsten av detta karaktärsdrag i populärreligiositet: det anknyter till grundläggande kognitiva antaganden i det mänskliga sinnet.

Ett annat intressant karaktärsdrag, som optimala kognitivitetsperspektiv pekar mot, är tendensen att förmänskliga gudomar. Termen gud verkar användas mer passivt än aktivt i den populärreligiösa miljön, på grund av dess religiösa konnotationer, och uppfattas främst i dessa sammanhang som ett slags opersonlig kraft, som kan kallas till exempel livsenergi eller kosmisk intelligens (Frisk 2000, Hammer 2013). Vardagliga personliga upplevelser av denna opersonliga energi verkar sällsynta. Men relationer till och kommunikation med andra överempiriska varelser verkar vara vanligt, särskilt kommunikation med avlidna människor. Sålunda är några av de populärreligiösa uttrycken i denna miljö antropomorfa, vilket skulle stödja perspektiv som utgår från optimal kognitivitet.

Slutsats

Nyckelelementen i den svenska populärreligiositeten anknyter till det som Martin Stringer kallar "coping religion", främst relaterade till helande men även i viss utsträckning till andekommunikation, spådom och avstörning eller harmonisering av miljön. Populärreligiositeten engagerar till största delen kvinnor och anknyter nära till den traditionella kulturella kvinnorollen att hantera relationer och omvårdnad. Globaliseringen har haft en mycket stor inverkan på hur populärreligiositeten uttrycks, och de metoder som används i miljön har sitt ursprung i olika delar av världen. Populärreligiositeten tenderar trots detta att på vissa sätt anpassas till lokala förhållanden.

En viktig del i den populärreligiösa miljön är "den terapeutiska vändningen", som historiskt sett anknyter till flera av 1900-talets psykologiska strömningar, i synnerhet human potential-rörelsen från 1960-talets USA. Då de populärreligiösa metoderna blomstrar i gränslandet mellan religion och psykologi/terapi kan de mycket väl kallas "hybrider" i professor Siv Ellen Krafts mening. De har en potential för religiösa tolkningar när individen så väljer, men kan också uppfattas som helt sekulära. Religion i sekulära kulturer kan alltså uttryckas på semisekulära sätt, och är i vår samtida kultur framför allt påverkad av den terapeutiska vändningen. Min poäng är att tolkningen av religiöst och sekulärt som två olika sfärer är en utifrånkonstruktion, som i allmänhet inte anammas av deltagarna i denna miljö.

Sutcliffe och Stringer påpekar likheterna mellan populärreligiösa miljöer över hela världen. Några av dessa likheter kan förklaras av optimal kognitivitet, eller hur människans sinne fungerar. Väsentliga sådana egenskaper som uttrycks i den populärreligiösa miljön i Sverige är tendensen till holistiskt tänkande, eller i Olav Hammers termer ”klusterillusion”, liksom antropomorfska uttryck gällande överempiriska varelser. Särskilt verkar det senare karaktärsdraget aktivt gällande uppfattade fortsatta relationer med avlidna anförvanter.

Källförteckning

- Ahlin, Lars, 2007: *Krop, sind – eller ånd? Alternative behandlere og spiritualitet i Danmark*. Höjbjerg: Forlaget Univers.
- Anderson, W. T., 2004: *The Upstart Spring. Esalen and the human potential movement: The first twenty years*. Lincoln: iUniverse.
- Bogdan, Henrik, 2007: *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Faivre, Antoine, 1994: *Access to Western Esotericism*. New York: State University of New York Press.
- Frisk, Liselotte, 1997: Vad är New Age? Centrala begrepp och historiska rötter. Svensk religionshistorisk årsskrift. S. 87–97.
- Frisk, Liselotte, 1998: *Nyreligiositet i Sverige: Ett religionsvetenskapligt perspektiv*. Nora: Nya Doxa.
- Frisk, Liselotte, 2000: *New Age-utövare i Sverige: Bakgrund, trosföreställningar, engagemang och “omvändelse”*. I: *Gudars och gudinnors återkomst: Studier i nyreligiositet*, red. av Carl-Gustav Carlsson & Liselotte Frisk. Umeå: Institutionen för religionsvetenskap. S. 52–90.
- Frisk, Liselotte, 2014: *Globalization*. I: *The Bloomsbury Companion to New Religious Movements*, red. av George D. Chryssides & Benjamin E. Zeller. London and New York: Bloomsbury. S. 273–278.
- Frisk, Liselotte och Peter Åkerbäck, 2013: *Den mediterande dalahästen: Samtida religiositet på nya arenor*. Stockholm: Dialogos.
- Hammer, Olav, 1997: *På spaning efter helheten. New Age – en ny folketro?* Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hammer, Olav, 1999: *Profeter mot strömmen. Essäer om mystiker, medier och magiker i vår tid*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hammer, Olav, 2013: *Cognitively Optimal Religiosity. New Age as a Case Study*. I: *New Age Spirituality: Rethinking Religion*, red. av Steven J. Sutcliffe & Ingvild Saelid Gilhus. Durham: Acumen. S. 212–226.

- Heelas, Paul och Linda Woodhead, 2005: *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Hornborg, Anne-Christine, 2012a: *Coaching och lekmannaterapi. En modern väckelse?* Stockholm: Dialogos.
- Hornborg, Anne-Christine, 2012b: *Designing Rites to Re-enchant Secularized Society. New Varieties of Spiritualized Therapy in Contemporary Sweden. I: Journal of Religion and Health*, June 2012, vol. 51, issue 2. S. 402-418.
- Kabat-Zinn, Jon, 2003: *Mindfulness-Based Interventions in Context: Past, Present, and Future. I: Clinical Psychology: Science and Practice*, vol. 10, issue 2. S. 144–156.
- Kabat-Zinn, Jon, 2009: *Full Catastrophe Living. Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. New York: Delta Trade Paperback.
- Kraft, Siv-Ellen, 2011: *Hva er nyreligiøsitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Löwendahl, Lena, 2002: *Med kroppen som instrument. En studie av New age med focus på hälsa, kroppslighet och genus*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Madsen, Ole Jacob, 2014: *The Therapeutic Turn: How Psychology Altered Western Culture*. New York: Routledge.
- McGuire, Meredith B., 2008: *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Plank, Katarina, 2011: *Insikt och närvaro. Akademiska kontemplationer kring buddhism, meditation och mindfulness*. Göteborg, Stockholm: Makadam förlag.
- Schenström, Ola, 2007: *Mindfulness i vardagen. Vägar till medveten närvaro*. Stockholm: Viva.
- Smith, Jonathan Z., 2004: *Relating Religion. Essays in the Study of Religion*. Chicago: University of Chicago.
- Stringer, Martin D., 2008: *Contemporary Western Ethnography and the Definition of Religion*. London: Continuum.
- Sutcliffe, Steven, 2013: *New Age, World Religions and Elementary Forms. I: New Age Spirituality. Rethinking Religion*, red. av Steven J. Sutcliffe & Ingvild Saelid Gilhus. S. 17–34.
- Woodhead, Linda, 2007: *Why so Many Women in Holistic Spirituality? A Puzzle Revisited. I: A Sociology of Spirituality*, red. av Kieran Flanagan & Peter C. Jupp. Aldershot: Ashgate. S. 115–125.

Webbsidor

- www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp Besökt 2015-03-15.
- www.svenskakyrkan.se/ Besökt 2015-03-15.

Skriva på engelska

Forskares villkor, språkliga resurser och strategier under skrivandet av en vetenskaplig artikel

Åsa Wedin, Jenny Rosén och Boglárka Straszer

Vi samskapar bildning, utbildning och forskning i Dalarna och i världen

Det inledande citatet är några av ledorden i Högskolan Dalarnas vision som antogs under 2015. Visionen synliggör lärosätets huvudsakliga aktiviteter *bildning, utbildning* och *forskning* och specificerar även vilka arenor dessa ska ske på – i Dalarna och i världen. Men vad innebär det att som lärare och forskare verka såväl i Dalarna som i världen för att skapa bildning, utbildning och forskning? Vi vill med det här kapitlet rikta strålkastarljuset mot forskares sätt att verka i Dalarna och i världen genom att skriva och publicera vetenskapliga texter.

I en tid av globalisering och digitalisering ställs akademin oundvikligen inför nya frågor. Vilka möjligheter och hinder finns för högre utbildning generellt och för den enskilde forskaren specifikt, när vi idag har möjlighet att se föreläsningar med framstående forskare från hela världen via våra digitala verktyg? För den enskilda forskaren innebär dessa förändringar en transformering av forskarrollen och av de arenor hon¹ förväntas delta på. På de nordiska universiteten publiceras 70–95% av alla vetenskapliga artiklar på engelska (Hultgren m.fl. 2014).² Krav på att delta i internationella konferenser och nätverk och att publicera sig i internationella tidskrifter är något som alla aktiva forskare inom varje ämnesområde ställs inför. Detta innebär krav på att

¹ I denna text används ”hon” som neutralt pronomen för tredje person för att undvika att beteckna informanternas kön.

² En jämförelse mellan nordiska länder är dock svår att göra då utbildningssystem och metoder för att samla information om publicering skiljer sig åt. Att en så stor andel av artiklarna skrivs på engelska synliggör dock engelskans position som dominerande språk.

producera texter på hög nivå där man för fram sin forskning, och för de flesta innebär det även krav på att göra detta på engelska även om det varken är ens första, eller bästa språk.

I en tid där tal om globalisering och internationalisering präglar den högre utbildningen är det viktigt att komma ihåg att dessa aspekter alltid varit en naturlig del i verksamheten vid universitet och högskolor. Gregersen (2012) påminner oss om att forskares arbete historiskt sett varit både internationellt och flerspråkigt. Medan latin, franska och tyska tidigare var viktiga språk inom akademien i de nordiska länderna, har internationalisering i dagens diskurs ofta kommit att likställas med användning av engelska. När det idag talas om att presentera och publicera sin forskning i internationella tidskrifter är det underförstått att det handlar om engelskspråkiga tidskrifter (Gregersen 2012). Publicering i internationella, d.v.s. engelskspråkiga, tidskrifter likställs med god kvalitet och har därför stor påverkan på forskares möjligheter till befordran, tilldelning av forskningsmedel och status. Eftersom dessa praktiker är centrala när såväl lärosäten som enskilda forskare utvärderas blir det nödvändigt att inordna sig i dem.

Med detta kapitel vill vi utifrån den rådande utbildningspolitiska debatten i samhället om engelskans dominerande roll och en språksociologisk problematisering av samhällets monolingvistiska syn lyfta fram en diskussion om kravet på enskilda forskare att använda olika språkliga resurser i sin yrkesverksamhet. I artikeln riktar vi fokus mot hur ett antal aktiva forskare i Sverige beskriver skrivandet av en forskningsartikel för internationell publicering. Syftet med kapitlet är att belysa vad skrivande av en forskningsartikel på engelska kan innebära för enskilda forskare och under vilka villkor skrivandet sker. Särskilt belyses vilka språkliga resurser och strategier som forskarna använder samt hur de pendlar mellan språk och diskurser under skrivprocessen. Således rör vi oss i texten mellan de sociopolitiska ramar som forskarna verkar inom och de enskilda forskarnas skrivande.

Teoretiska ingångar

Vi tar vår utgångspunkt i språkideologisk forskning rörande engelskans ställning i Sverige generellt, för att med en språkpolitisk diskussion som

referensram röra oss mot vårt specifika fokusområde, individers språkanvändning i ett akademiskt sammanhang.

Engelskans dominans och utbredning har diskuterats både i den allmänna debatten och av forskare, såväl internationellt som nationellt. Salö (2012) synliggör hur den svenska debatten gått från ett fokus på ”svengelska” i form av låneord, till tal om att engelskan tar över centrala domäner i samhället, där forskning inom naturvetenskapliga och tekniska områden särskilt lyfts fram (se t.ex. Josephson 2004). Det så kallade hotet från engelskan är således ingen nutida föreställning utan måste ses i ett historiskt perspektiv i relation till samhällsförändringar som exempelvis Sveriges EU-medlemskap och en ökad globalisering. Boyd och Huss (2001) menar att Sverige, liksom övriga nationalstater i Europa, stått inför flera utmaningar i form av den sedan andra världskriget ökade immigrationen, minoritetsgruppers synliggörande, en starkare europeisk integration inom EU samt en framväxande globalisering och amerikansk hegemoni, vilket har inverkat på landets språkpolitik och invånarnas språkande, det vill säga deras språkliga praktiker och språkanvändning. Svenska språket har en position som kan beskrivas som att det å ena sidan dominerar flera minoritetsspråk i det geopolitiska rummet Sverige, samtidigt som det å andra sidan löper risk att domineras av engelska på en internationell nivå (se t.ex. Boyd m.fl. 2001, Hult 2004, Hyltenstam 1999). Hult beskriver detta i följande termer ”Swedish seems to be caught between a rock and a hard place, that is to say between the need for a stronger position relative to English and a more benevolent position relative to national minority language” (Hult 2004 s. 183).

Debatten om den hotade svenskan har resulterat i flera offentliga utredningar; *Mål i mun* (SOU 2002) och *Värna språket* (SOU 2008), samt propositionen *Bästa språket* (PROP 2005). Efter mer än tio års debatt och utredande fick Sverige 2009 en språklag där svenskans status skrivs fram i § 5:

Som huvudspråk är svenskan samhällets gemensamma språk, som alla som är bosatta i Sverige ska ha tillgång till och som ska kunna användas inom alla samhällsområden.

Då svenska enligt denna lag ska kunna användas inom alla samhällsområden gäller även att forskning ska kunna kommuniceras på svenska. Vad gäller

myndigheters språkutövning framhålls att dessa ”har ett särskilt ansvar för att svensk terminologi inom deras olika fackområden finns tillgänglig, används och utvecklas” (Språklag 2009, § 12). Melander (2007) framhåller att domänförluster, det vill säga att språket slutar att användas och utvecklas inom vissa språkdomäner, är problematiska eftersom de försvårar kommunikation över expertgränser så att specialistkunskap riskerar att inte spridas. Det finns alltså en risk att Sverige hamnar i tillstånd av diglossi där engelska blir högspråk och svenskan lågspråk, samtidigt som språkrikedomen som ett värde i sig hotas.³ Samtidigt problematiserar Salö (2012) frågan om domänförlust:

domänförlustsfrågan och EU-frågan är ideologiskt förenade, och [...] värnandet av svenskan måste ses i samma ljus som värnandet av Sveriges autonomi, och en aversion bland fältets agenter mot engelskans kulturpolitiska indexikaliteter. Domänförlust har använts som symbolisk tillgång för att få gehör för att svenskan är ett hotat språk, och tolkas här som en del av en strategi för att försvara en marknad där agenterna själva investerat sitt kapital (Salö 2012 s. 21).

Man kan även se talet om domänförlust böttna i en monolingvistisk diskurs där olika språk ses som separata, åtskiljbara enheter. Om vi i stället ser på individens flerspråkiga resurser i ett holistiskt perspektiv innebär det att vi betraktar kunskaper och färdigheter som överförbara mellan språken. När en icke-engelskspråkig forskare publicerar en artikel på engelska innebär det att hon även kan göra det på något annat språk hon behärskar väl. Man kan säga att erfarenheten av att kommunicera sin forskning i en viss genre på ett visst språk stödjer att detta görs även på andra språk som finns i forskarens repertoar (se t.ex. Salö m.fl. 2014). Med andra ord, kunskaper och färdigheter i ett språk utesluter inte utan snarare stödjer att dessa utvecklas även i andra språk. Från ett postkolonialt perspektiv har Pennycook (1998; 2001) även riktat kritik mot en förenklad förståelse av makt och ojämlikhet samt av en statisk syn på språk och kultur i talet om engelskans dominans. Han ser människor inte som

³ Gunnarsson (2004) framhåller att om engelskan blev det språk som användes i den akademiska världen så skulle man ”kunna tala om en funktionell diglossi” (2004 s. 114). Hon framhåller dock även att om enbart svenska skulle användas så skulle det avskärma både studenter, lärare och forskare från den vidare forskarvärlden. Således menar hon att ”valet att låta undervisningen och forskningen internationaliseras borde alltså också löpa parallellt med en satsning på en adekvat språkutbildning i Sverige, eller utomlands” (2004 s. 117).

passiva mottagare av språk och kultur, utan som aktivt approprierande och transformerande av språk och kultur i de kontexter de befinner sig i, vilket i fallet engelska innebär att nya varieteter växer fram.

I detta kapitel uppmärksammas hur forskare förhåller sig till och verkar inom det språkideologiska ramverk som språklagen utgör en del av. För att analysera det empiriska materialet och i analysen gå mellan individ- och samhällsnivå har vi utgått från Canagarajahs (2006) forskning om akademiskt skrivande. Canagarajah (2006) fokuserar skrivande i akademiska sammanhang bland studenter som inte har engelska som sitt starkaste språk, vilket vi funnit relevant även för analysen av studiens forskares skrivande. Han betraktar skrivande som en social aktivitet och akademien som en gemenskap. För att möjliggöra analys av användning av språkliga resurser i akademiska sammanhang har han utvecklat vad han kallar en förhandlingsmodell där fokus är på: 1) process, 2) skribentens identitet och aktörskap i relation till diskurs och identitet, 3) skribentens mångsidighet, 4) förflyttning mellan språk och växling mellan kommunikationskontexter, 5) pendlande (*shuttling*) mellan språk för att uppnå kommunikativa mål, samt 6) användande av strategiska och kreativa val för att uppnå retoriska mål.

Med utgångspunkt i Canagarajahs modell belyser vi i detta kapitel hur forskarna i denna studie förhåller sig till engelskan i skrivandet av en vetenskaplig artikel, studerar deras motiv och villkor, användning av språkliga resurser och strategier samt pendlingen mellan språk och diskurser i skrivprocessen.

Material

Det empiriska material som används i detta kapitel kommer från en studie genom vilken enskilda forskares flerspråkiga resurser och deras förmåga att växla och förhålla sig till dessa uppmärksammas. I studien intervjuades sex forskare med annat modersmål än engelska under sitt skrivande av en forskningsartikel på engelska. Forskarna är verksamma inom humaniora, samhälls- och vårdvetenskap. Gemensamt för informanterna är att de är relativt nya i sina forskarkarriärer och disputerade för mellan tre och nio år sedan. Fem av forskarna har skrivit monografier, fyra av dessa på svenska. I det artikelskri-

vande som vi följt i studien, skriver tre av forskarna ensamma, två skriver i par och en forskare samskriver med flera andra.

Semistrukturerade intervjuer har genomförts i tre faser av skrivandet: först vid inledningen av skrivandet, därefter vid ett tillfälle under arbetets gång och slutligen i anslutning till inlämning av färdigt artikelmanus. Intervjumaterialet spelades in och transkriberades. Dessutom samlades material i form av artikelutkast och annat arbetsmaterial in.

Vid analysen av materialet har utgångspunkten varit Canagarajahs förhandlingsmodell (2006) som beskrivits ovan. Genom att använda denna modell som utgångspunkt analyserar vi hur skribenterna rör sig mellan texter och mellan språk. Fokus riktas mot skrivprocessen snarare än mot produkten. I studien ses skribenterna som aktörer, kreativt pendlande mellan diskurser. Därmed riktar vi vårt intresse mot skribenternas strategiska och kreativa val för att uppnå sina kommunikativa mål.

Skrivprocessen

Informanterna bedriver sin forskning under väldigt skiftande villkor. Medan någon ingår i en fast forskargrupp där såväl studie som skrivande sker enligt på förhand uppgjorda planer arbetar andra helt ensamma utan ett uttryckligt samarbete med forskarkollegor. Några skriver i par genom att sitta tillsammans under några intensiva dagar varvat med att var och en skriver text som de sedan skickar mellan varandra, som en form av stafettskrivande. Någon informant har en stor del forskning i sin tjänst medan en inte har någon tid i tjänsten alls för sin forskning och därför har valt att bearbeta redan befintligt material. Dessa olika villkor påverkar möjligheterna för skrivande på flera sätt framförallt vad gäller resurser för att samla och analysera empiriskt material och tid för själva skrivandet.

Motiv för artikelskrivande på engelska

Det starkaste motivet som nämns av samtliga informanter för att skriva på engelska är meritering. Även de av informanterna som känner sig mindre bekväma med att skriva på engelska motiverar sitt språkval med meriteringskrav:

(suckar) jag måste ju skriva nånting mer på engelska om jag vill docent-
meritera mig så det är ju ett sånt annars skulle jag helst vilja skriva på
svenska bara så [...] ⁴ det är mer utifrån den här meriteringstanken

Ytterligare ett motiv för att skriva på engelska som nämns är att man vill nå ut med sin forskning till så många som möjligt internationellt. Forskarsamhället ses alltså som en arena där engelska utgör det gemensamma språket. Att inte skriva på engelska upplevs inte som en möjlighet om man vill vara en aktiv forskare. De informanter som skrivit sin doktorsavhandling på engelska har under forskarutbildningen socialiserats in i en forskarroll där det engelska språket har en central roll. För dem är engelska det språk de säger sig mest bekväma att skriva artiklar på och användningen av engelska i skrift framställs som en del av deras forskaridentitet.

Konferensdeltagande nämns av flera som en viktig plattform för att kommunicera och skapa nätverk inom de forskningssammanhang man befinner sig i och flera nämner direkta relationer mellan konferensdeltagande och artikelskrivandet. En informant beskriver hur hon genom att skriva på engelska också lättare kan kommunicera med andra forskare under konferenser, vilket ses som betydelsefullt. För några innebar konferenspresentationen att man ändrade upplägg för en planerad artikel genom att begränsa temat eller dela upp ett tänkt tema i flera. För en informant ledde en konferenspresentation till samförfattade av en artikel med andra forskare på engelska.

En författare beskriver att idén till just denna artikel kom ur ren ilska. Efter att ha upplevt att hennes forskningsidé, som hon uttryckte det, ”knycktes” av andra forskare som framgångsrikt skapade ett projekt kring den, blev hon så arg att hon bestämde sig för att visa att ”nu jädrar ska jag skriva och det ska gå fort som ögat för jag ska publicera det först (skrattar) jag har aldrig varit så i hela mitt liv, det är första gången som jag [...] är strategiskt handlande och förbannad (.) så det var min inre motivation som gjorde att det jag kunde driva min egen process”. Valet av engelska blev då naturligt eftersom hon ville nå ut internationellt med artikeln som en del av sin meritering.

⁴ Uteslutna delar av transkriptet markeras med [...]. Paus markeras med (.) där varje punkt markerar en sekund. Stödjande inlägg i annans taltur markeras med (m).

Strategier för tänkande och språk

Att skriva en forskningsartikel är en process där man som forskare försöker skapa ny kunskap och presentera den, vilket ofta innebär att man ska utföra avancerade tankeoperationer och tänka kreativt. Att utföra sådant på ett annat språk än det starkaste språket är krävande för de flesta. På så vis utgör artikel-skrivandet på engelska för många en särskild utmaning. När det gäller själva den tankeutveckling som behövs för skrivandet berättar alla informanter att de först läser in sig på aktuell forskning och detta sker för samtliga på engelska. För en informant utgör just läsandet av tidigare forskning en viktig del eftersom hon ”samlar på sig uttryck och sätt att beskriva” i ett dokument som hon sedan kan gå tillbaka till för att hitta lämpliga uttryck i sitt eget skrivande. Läsandet blir således en strategi för att komma in i den diskurs man vill delta i.

För att komma igång med skapandet av texten använder informanterna varierande strategier. Några använder material från tidigare konferensdeltagande som ett inspirerande underlag. Flera har skapat sig ett systematiskt sätt för att arbeta sig igenom sitt material till en färdig artikel. En talar om att använda den hermeneutiska spiralen, med början i transkribering och bearbetning av fältanteckningar, vidare genom att skapa egna modeller och diagram och på så sätt arbeta sig fram och tillbaka mellan olika delar av materialet. Några har gått tillbaka till tidigare egna texter för inspiration, som till exempel den egna avhandlingen. Någon börjar med att utforma ett syfte och därefter systematiskt skapa texten med det som utgångspunkt. Endast en av informanterna uttrycker inte några medvetna strategier för att komma igång eller för själva skrivandet.

Även för att skapa själva texten på engelska beskriver alla informanter olika strategier. En informant uttrycker det som att det blir ”två vändor i huvudet” för att skriva på engelska.

När jag skriver på svenska så går det på automatik på något sätt men när jag ska skriva på engelska så måste jag så här först analysera på svenska i huvudet sen skriva det och sen går jag in i såna här språkliga detaljer med språket

Detta med att gå fram och tillbaka mellan språken uttrycker en annan som något som bidrar till analysen. Hon menar att man genom att tvingas översätta mellan språken får en tydligare bild av vad man faktiskt vill uttrycka i texten.

En tredje hade en klar bild av sin språkliga skrivprocess i början av artikelskrivandet, när hon beskrev att hon brukade börja tänka på svenska, översätta engelska sjok från forskningstexter till svenska och sedan skriva texten först på svenska, bland annat med stöd av dessa översättningar. Senare när hon väl kom igång med skrivandet av denna artikel märkte hon emellertid att det inte blev så utan att hon i själva verket skrev på engelska med en gång.

Flera betonar vikten av att välja rätt uttryck och att skapa sig en förståelse för olika engelska begrepp. En av informanterna som själv vill skapa ett nytt begrepp på engelska ser just detta som mycket svårt. Vidare beskriver flera av informanterna hur de medvetet tränar sig i engelska för akademiskt skrivande. Det kan handla om att titta på BBC, lyssna på engelskspråkiga program eller att man har vänner eller kollegor som man medvetet väljer att prata engelska med just för att öva sig. De nämner även att andra kollegor gör medvetna språkval vid samtal för att öva sig när man inom kollegiet har olika språklig bakgrund. Två av informanterna säger sig inte ha några större problem med engelskan idag eftersom de har erfarenheter av att ha bott i engelskspråkiga miljöer under längre perioder.

Strategier när färdigheterna i engelska inte räcker till

Alla informanter uttrycker en medvetenhet om behovet av att utveckla sin engelska och att det är viktigt att språket har en hög nivå i artikeln. De säger även alla att de upplever någon form av språklig brist vad gäller korrekthet och att uttrycka nyanser. Det är inte alltid det akademiska språket som är en svårighet utan en informant uttrycker att det just är vardagliga ordspråk eller metaforer som hon saknar. Informanterna använder sig av ordböcker, ordlistor och synonymordböcker, i pappersform och digitala, och nästan alla använder sig av engelskspråkiga bekanta. Digitala verktyg som Google translate och granskningsfunktioner i Word används parallellt med lexikon och grammatikor. Flera säger sig också ibland ha stora problem med engelskan och att de har försökt skapa sig strategier för att förbättra språket i sina texter. Någon säger att hon går över till svenska för att inte stoppa tanken när engelskan brister medan andra säger att de ibland översätter hela textsjok via digitala översättningsverktyg. De två som samskriver i par säger att de ofta

diskuterar textens utformning genom att skicka texten mellan varandra och att de använder sig av olika språkverktyg.

Andra engelskspråkiga forskningstexter är en viktig källa för hur man själv väljer att uttrycka sig och flera beskriver att de samlar på ord, uttryck och fraser när de läser andra texter. Man uttrycker vikten av att skriva in sig i olika forskningsfält genom att medvetet lära sig välja vissa ord och begrepp. Någon använder sig av utdrag ur engelska artiklar som hon översätter för att därefter formulera sig själv för att inte riskera plagiering. En intressant översättningsstrategi används av en informant: hon beskriver hur hon började fundera på vad ”dialogpedagogik” heter på engelska och för att hitta svar på sin fråga kom hon på att googla på ”Freire” och fann begreppet ”pedagogy of liberation” som hon valde att använda.

Språkgranskning är något som alla informanter använder sig av, vanligtvis i slutskedet av skrivandet innan artikeln ska skickas in. Valet av språkgranskare upplevs som viktigt och för att vara säker på att nyanser i ordval och språk går fram vill man ha en språkgranskare man litar på och helst någon som känner till det egna ämnesområdet. Flera beskriver att man ibland får förslag från språkgranskaren som visar att denne inte har förstått innehållet eller som gör att det man vill säga inte riktigt kommer fram. Någon säger sig vara mycket obekvämt med språkgranskning⁵:

I: [...] men hur kan hon peta så i min text alltså men då är det ju så här alltså enkla grejer som jag skriver usually the teachers så skriver hon teachers usually ja såna där saker

J: som ordföljd och sånt

I: ja men det förvånar mig ändå för det funkar ju det jag skriver [...] det var bra men det förvånade mig att hon går in och ändrar saker som (skratt) [...] för jag trodde att man var lite mer försiktig med såna texter [...] då har hon översatt på vissa av dom för hon vet inte riktigt jag vet ju innebörden av vissa av orden där dom kanske uttryckte sig lite konstigt men jag förstod ju vad dom menade [syftar här på informanterna] och det kan jag se att hon inte har förstått och då har jag ändå gett förslag engelska förslag ju [...] men jag var ändå nöjd men ändå lite förvånad

Flera framställer språkgranskningen som en känslig process eftersom språk och innehåll är så nära sammanbundna. Det är inte möjligt att korrigerat språket utan att också detta påverkar innehållet och därför kräver det tid och

⁵ I transkriptionen står ”I” för informant och ”J” för intervjuare.

noggrann granskning av språkgranskarens ändringar och kommentarer. En informant säger sig ha hittat en språkgranskare som fungerar mycket bra, men säger att hon på grund av lärosätets riktlinjer inte alltid kan använda sig av denna. Samtidigt uttrycker några att språkgranskningen också är en stor hjälp när man tillsammans kan diskutera så att man förmedlar det innehåll man önskade.

Trots språkgranskningen säger flera informanter att det är vanligt att de får kommentarer från tidskriftens granskare på bristande språk eller kommentarer om att det märks att de inte är modersmålstalare. De beskriver en känsla av förnedring för att de trots alla ansträngningar inte lyckas få sina texter på en språklig nivå som accepteras av tidskriften.

Pendla mellan språk och texter

Genom att studera skrivprocessen med utgångspunkt i skribenternas mångsidighet i användning av sina språkliga resurser och pendling mellan språk och texter, enligt Canagarajahs modell (2006) har vi strävat efter att belysa informanternas identitet som forskare och deras aktörskap i relation till diskurs och identitet. Deras användande av strategier och deras kreativitet i olika val för att uppnå sina retoriska mål, att få artikeln publicerad och att kommunicera sina forskningsresultat till forskningssamhället, har synliggjorts. För två av skribenterna förefaller valet av engelska vara enklare, de som skrev sina avhandlingar på engelska. Dessa två är också de som säger sig ha minst problem med själva skrivandet på engelska och deras socialisation till forskarsamhället har till stor del präglats av att använda engelska.

När det gäller pendlande mellan språk och texter har de sex forskarna utvecklat olika strategier. Medan någon säger sig hålla sina olika språk väl åtskilda och ha svårt att växla mellan språk, arbetar några parallellt med svenska och engelska under skrivprocessen, ibland med genomtänkta strategier som sedan visar sig förändras under processens gång. Svårigheter med att växla mellan språk, eller med att utveckla viss språklig kompetens på ett språk men inte på ett annat, exemplifieras av några genom att de har upplevt sig ha problem när de ska berätta om sin forskning på svenska, exempelvis för studenter i undervisning. Andra ser just betydelsen av att kommunicera

centrala begrepp både på svenska och engelska i undervisningen som en del av studenternas lärande och socialisation in i det kommande yrket. Att kunna ta del av forskning på engelska beskrivs som oundvikligt i dagens arbetsliv. Några ansåg att eftersom begreppsunderlaget inom deras forskningsområde är mer etablerat på engelska än på svenska kändes en svensk översättning ”ganska krystad”. Dock påpekar de att det går tämligen bra att hålla populärvetenskapliga presentationer om ämnet på svenska, eftersom de då kan kringgå eller förklara vissa centrala begrepp som inte har lämpliga motsvarigheter i svenskan.

Att tänkandet kring den egna forskningen är influerad av engelska visas exempelvis genom att flera av informanterna använder engelska uttryck och begrepp under intervjuerna, särskilt för begrepp som är centrala inom artikelns ämnesområde. Exempelvis läser en informant från sin egen text som är på engelska under intervjun som är på svenska och säger: ”alltså the first meeting som vi hade då (m) en dag tillsammans då the first meeting give us gave us ja vad (.) det står gave ja det gör det gave us some thoughts”.

Diskussion

Att forskares villkor förändrats inom en akademi präglad av ökad internationalisering blir tydligt i informanternas berättelser där skrivandet på engelska ses som en oundviklig del av arbetet som forskare. Engelskans roll som det enda legitima språket för publicering i internationella tidskrifter och engelskans centrala roll vid kvalitetsgranskningar framstår klart i forskarnas berättelser. Emellertid ser vi att engelskans betydelse och dominans i informanternas forskarliv varierar och ingen av informanterna uttrycker en total dominans av engelskan eller att de skulle ha problem med att kommunicera sin forskning på svenska. Kunskaperna i de båda språken kan således i likhet med Salös och Hanells studie (2014) ses som överlappande och det förefaller som att språkliga resurser och färdigheter i det ena språket även kan användas i det andra språket. De farhågor om domänförlust inom vetenskapen som uppmärksamats framförallt under 1990-talet går därmed inte att se i informanternas tal om hur de använder sina språk i skrivandet. Vi ställer oss också kritiska, i likhet med Salö (2012) och Hultgren m.fl. (2014), mot domänbegreppet i sig

som ett användbart teoretiskt verktyg för att beskriva forskarnas användning av flera språk. Skrivandet på engelska innebär inte att svenska inte används i analys och skrivprocess utan snarare visar forskarna kreativitet i att pendla mellan minst två språk både i analys- och skrivprocess. Som några av informanterna beskriver innebär analysprocessen att de går mellan tanke och text för att kunna uttrycka precis det de vill säga och att deras kunskaper skapade på det ena språket därmed också kan användas på det andra. Att använda engelska för skrivande kan således inte ses som en form av översättning från svenska till engelska utan snarare som att forskarna använder båda språken och pendlar mellan dem i skapandet av kunskapen. Det handlar således i lika stor grad om själva produktionen av kunskapen som om distributionen av den.

Frågan om vad som är en god engelska och vem som är en legitim användare av engelskan är dock i den globaliserade kontext som forskningen befinner sig i en fråga om makt över den vetenskapliga diskursen. Av de informanter som uttrycker att de är bekväma med engelskan och som framställer användningen av engelska som en del av forskaridentiteten, beskrivs engelskan ändå som ett andraspråk där det finns en osäkerhet inför att språket inte räcker till. Samtliga informanter använder också olika hjälpmedel under skrivprocessen och inte minst språkstöd i slutfasen av skrivandet. Det finns därmed en osäkerhet hos informanterna att deras språk inte ska vara på tillräckligt hög nivå och deras rädsla över otillräckligheten ökar genom att de ofta får kritik för bristande engelska av tidskriftsgranskare. Samtliga informanter strävar således efter att anpassa sitt språk till en ”modersmålsnorm” och försöker därför använda alla till buds stående hjälpmedel för att nå detta mål. Att anpassa sitt språk i enlighet med denna norm bedöms som nödvändigt för att kunna publicera sin forskning. Denna osäkerhet och otillräcklighet skapar en marknad för olika hjälpmedel och språkstöd, och genom dessa legitimeras vissa språkbruk och andra inte. När internationalisering av forskning likställs med publicering på engelska, premieras de som har en viss typ av engelska med sig i bagaget, men såsom lyfts fram av exempelvis Pennycook (1998; 2001) är människor inte passiva mottagare av språk. När anpassning till en språklig norm utgör en central del av meriteringen som forskare finns dock

lite utrymme för språklig transformering och kreativitet. Just att nyskapa termer på engelska var något som lyftes av flera forskare som en speciell svårighet vilket kan tolkas som att den som inte har engelska som sitt förstaspråk, eller åtminstone som ett mycket starkt språk, är missgynnad i den rådande engelskdominerande akademiska diskursen.

Tack

Vi vill tacka forskningsprofilen KIG för stöd att genomföra denna studie och Katherina Dodou för värdefulla kommentarer på en tidigare version av texten. Eventuella tillkortakommanden är naturligtvis vårt eget ansvar.

Källförteckning

- Boyd, Sally & Huss, Leena, 2001: Introduction. I: *Managing Multilingualism in a European Nation-State*, red. av Sally Boyd & Leena Huss. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters Ltd.
- Canagarajah, A. Suresh, 2006: Toward a writing pedagogy in shuttling between languages. I: *College English*, Vol. 68, No. 6. S. 589–604
- Gregersen, Frans, 2012: Indledning. Globaliseringens utmaningar med särskilt hensyn til Universitetsinstitutionerne. *Nordand* 7 (2). S. 5–19
- Gunnarsson, Britt-Louise, 2004: Svenska, English eller Deutsch. Om språksituationen vid svenska universitet och högskolor. I: Svenska språknämnden. *Engelskan i Sverige. Språkval i utbildning, arbete och kulturliv*. S. 111–133
- Hult, Francis M., 2004: Planning for multilingualism and minority rights in Sweden. *Language Policy*, 3 (2). S. 181–201
- Hultgren, Anna Kristina; Gregersen, Frans & Thøgersen, Jacob, 2014: English at Nordic universities. Ideologies and practices. I: *English in Nordic universities. Ideologies and practices*, red. av Anna Kristina Hultgren, Frans Gregersen och Jacob Thøgersen. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Hyltenstam, Kenneth, 1999: Inledning. Ideologi, politik och minoritetsspråk. I: *Sveriges sju inhemska språk. Ett minoritetsspråksperspektiv*, red. av Kenneth Hyltenstam. Lund: Studentlitteratur. S. 11–40.
- Josephson, Olle, 2004: Engelskan i 2000-talets Sverige. I: *Engelskan i Sverige. Språkval i utbildning, arbete och kulturliv*. Svenska språknämnden. S. 7–24.
- Melander, Björn 2007: Språkpolitik och språkvård. I: *Sociolingvistik*, red. av Eva Sundgren. Stockholm: Liber. S. 310–335.

- Pennycook, Alistair, 1998: *English and the Discourses of Colonialism*. London: Routledge
- Pennycook, Alistair, 2001: *Critical Applied Linguistics. A Critical Introduction*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Phillipson, Robert, 1992: *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Språklag 2009: Språklag. Svensk författningssamling 2009:600. www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Spraklag-2009600_sfs-2009-600/. Besökt 2015-10-28.
- PROP 2005 = Bästa språket - en samlad svensk språkpolitik. Proposition till riksdagen. Prop. 2005/06:2 www.regeringen.se/content/1/c6/05/07/61/d32f62b5.pdf Besökt 2015-10-28.
- Salö, Linus, 2012: Domämförlust som språkideologisk representation. *Språkvårdens diskurser om engelska i Sverige*. Nordand, 7 (2). S. 21–59.
- Salö, Linus & Hanell, Linnea, 2014: Performance of unprecedented genres. *Interdiscursivity in the writing practices of a Swedish researcher*. *Language & Communication*, 37. S. 12–28.
- SOU 2002 = Mål i mun - Förslag till handlingsprogram för svenska språket. SOU 2002:27. www.regeringen.se/content/1/c4/14/43/4f14786f.pdf Besökt 2015-10-28.
- SOU 2008 = Värna språken: förslag till språklag: betänkande. Språklagsutredningen 2008. SOU 2008:26. www.sweden.gov.se/content/1/c6/10/09/59/4ad5deaa.pdf Besökt 2015-10-28.

Modersmål?

Skönlitterära skildringar av att inte dela förstaspråk med sina föräldrar

Maria M. Berglund

Sedan 2000-talets början har det getts ut ett flertal svenska romaner där föräldrar som migrerat skildras. Skönlitteraturen återspeglar här den aktuella samhällsutvecklingen, mot bakgrund av att Statistiska centralbyrån 2014 räknade med att närmare 16 procent av Sveriges befolkning var född i något annat land än Sverige. Många av de som kommer hit, kommer också att föda och/eller uppfostra sina barn här. Barnens generation gestaltar nu skönlitterärt de migrerade fädernas och mödrarnas livssituationer, och barnens upplevelser av att växa upp med dessa föräldrar.

Att det har blivit populärt att gestalta migrerade föräldrar beror också på en allmänt rådande trend att skildra pappor som har märkts i den svenska litteraturen de senaste tio åren, och berättelserna om de invandrade föräldrarna uppvisar följaktligen en övervägande andel fäder.¹ Bara 2012 utkom sex romaner där pappor som migrerat gestaltas: Johannes Anyuru *En storm kom från paradiset*, Aris Fioretos *Halva solen*, Aleksander Motturi *Svindlarprästen*, Göran Rosenberg *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, Sami Said *Väldigt sällan fin* och Leif Zern *Kaddish på motorcykel*. Dessa hade också föregåtts av fadersporträtt i flera andra författarskap, såsom Jonas Hassen Khemiri *Ett öga rött* (2003) och *Montecore* (2006), och Arkan Asaad *Stjärnlösa nätter* (2011). Asaad har även följt upp sin debutroman med en fortsättning 2014, *Blod rödare än rött*. Till listan kan även läggas Zulmir Bečević ungdomsroman *Resan som började med ett slut* (2006) där det figurerar en fader som just anlant till Sverige. Värt att notera är att det i samtliga av de elva romaner som ovan räknas upp berättas om dessa fäder ur en sons perspektiv, skildrat av en manlig författare. Här kan således urskiljas en trend i trenden.

Övervägande är det alltså migrerade fäder som har skildrats, men inte enbart. Också invandrade föräldrapar med fokus på både fadern och modern förekommer, såsom i Golnaz Hashemzadehs *Hon är inte jag* (2012), Marjaneh Bakhtiaris *Kan du säga schibbolet?* (2008) och *Kalla det vad fan du vill* (2006), och i Susanna Alakoskis *Svinalängorna* (2006). Här märks istället en övervägande del kvinnliga författare, vilka skildrar föräldrarna ur en dotters perspektiv. Ett undantag från detta mönster utgör Mustafa Cans uppmärksammade bok om sin mamma, *Tätt intill dagarna* (2006).

Av de uppräknade verken har samtliga genreklassificerats som skönlitterära utom Cans och Rosenbergs, vilka har räknats som biografier. Möjligen beror detta på författarnas journalistiska bakgrunder, då böckerna i övrigt inte skiljer sig nämnvärt från vissa av de övriga uppräknade verken vilka på en paratextuell nivå också uppges ha en grund i verkliga händelser, exempelvis Zerns och Asaads. Jag kommer i denna artikel att behandla Cans och Rosenbergs böcker som romaner liksom de övriga, dels för att verkens status som verklighetsskildringar eller ”faktionstexter” inte är vad som står i fokus för denna artikel och dels för att de berättelser som presenteras är återgivna i en gestaltande fiktionsform, med för sådana texter typiska drag som ”fokalisering, utförlig dialog, inre monolog”.²

Sammanlagt är det därmed åtminstone sexton romaner som publicerats mellan åren 2003–2014 där föräldrar som också är migranter figurerar, och det är då naturligtvis intressant att lägga dessa skildringar bredvid varandra och undersöka om det finns gemensamma trådar och teman som gestaltas. En förenande länk som är framträdande i flera av romanerna, vilken ska diskuteras i den här artikeln, handlar om språk. Att bli förälder i ett land där man inte själv har växt upp medför nämligen att man kanske inte kommer att dela förstaspråk med de egna barnen. I sitt födelseland har föräldern troligtvis talat något annat språk än svenska, men barnen som växer upp och går i skolan i Sverige kommer ofta att betrakta svenskan som sitt primärspråk. Vad innebär ett sådant begrepp som ”modersmål” när det språk som man i första hand talar, skriver, läser och tänker på, inte är detsamma som ens faders eller moders primära språk? Hur skildras erfarenheten av att inte dela förstaspråk med den egna föräldern i de aktuella romantexterna? Och vilka olika språkliga gestaltungsformer använder skönlitteraturen för att uttrycka dessa situationer? De romaner som framförallt

kommer att ligga till grund för exemplifieringen i den följande analysen är Alakoskis *Svinalängorna*, Bakhtiaris *Kalla det vad fan du vill*, Bečevićs *Resan som började med ett slut*, Cans *Tätt intill dagarna*, och Khemiris *Ett öga rött* och *Montecore*.

Barnen lär sig snabbare – blir familjens tolkar

När en familj ställs inför att lära sig ett andraspråk, lär sig barnen generellt det nya språket snabbare och lättare än de vuxna. För det första är minneskapaciteten en annan tidigt i livet än vad den är sedan när man blir äldre, vilket gör att ord och uttryck i det nya språket i större utsträckning kan snappas upp utan att behöva nötas in. För det andra kan den grammatiska kompetensen sällan komma i nivå med den hos en förstaspråkstalare hos äldre inlärare av ett nytt språk. För det tredje är i allmänhet förmågan att uppnå ett uttal motsvarande en förstaspråkstalets större ju yngre inläraren är, då talmotoriken ännu inte har börjat stelna.³

Barnens andraspråksinlärande sker också oftare på ett sätt som mer liknar en förstaspråksinlärares, det vill säga spontant och ostrukturerat i interaktion med andra talare, och den intuitiva språkkänslan kan då mer komma att likna en förstaspråksanvändares. I kontakten med andra barn, i förskolan och skolan, i lekarna ute på gården, eller tillsammans med skolpersonalen, lär sig barnen det nya språket, även om familjen talar något annat språk hemma. De vuxna är ofta mer beroende av organiserad undervisning och av att mekaniskt öva vokabulär, grammatik och uttal, och de har samtidigt många gånger färre spontana tillfällen att använda språket i praktiken.⁴

Dessa faktorer gör att det inte är ovanligt att barnen ganska snart blir bättre på att förstå och att tala det nya språket än vad deras föräldrar är, och så skildras det också i den aktuella skönlitteraturen. I Alakoskis *Svinalängorna* har familjen flyttat till Sverige från Finland och fram till det att huvudpersonen – dottern i familjen, Leena – ska börja skolan pratar hon i stort sett bara finska. När hon kommer till skolan måste hon emellertid lära sig svenska. Hennes mamma konstaterar att jämfört med pappans svenskinläring kommer Leenas att gå som en dans:

- Snart, nu när sommaren är slut börjar du skolan Leena, sa mamma.
- Då måste jag lära mig svenska, sa jag.

- Det lär du dig i ett nafs.
- Vad är ett nafs mamma?
- Vet inte riktigt, men det betyder att du kommer att lära dig svenska mycket snabbare än vad pappa kommer att göra.⁵

Utifrån romansituationen får det antas att detta samtal mellan mor och dotter förs på finska, eftersom innebörden i det sagda vittnar om att Leena ännu inte kan svenska. Huruvida uttrycket ”i ett nafs” då skall förstås som yttrat på finska eller på svenska framgår inte, eftersom dialog där kontexten anger att karaktärerna talar svenska inte alltid skiljer sig i den språkliga gestaltningen från den där de föreställs tala finska. Replikskiftet kan också tolkas som att barnet ännu inte är bekant med alla ord och uttryck i förstaspråket.

En vanlig konsekvens av att barnet lär sig svenska snabbare än föräldern, ”i ett nafs” som det beskrivs i citatet ovan, är att barnet sedan får ta på sig rollen av att vara tolk och översättare åt föräldern i olika sammanhang där föräldrarnas språkkunskaper ännu är alltför bristfälliga. Sådana situationer skildras i flera av romanerna. Exempelvis innefattar Khemiris *Ett öga rött* en scen där den femtonårige huvudpersonen Halim måste hjälpa sin far att sköta bokföring och pappersarbete för faderns affär när fadern inte förstår vad det står på de blanketter och formulär som måste fyllas i och skickas in till de svenska myndigheterna:

På lördagseftermiddagen pappa satt vid köksbord för att fylla blanketter för affären. Ganska lång tid han mumlade, suckade, svor och tryckte hårt på miniräknaren. Sen han ropade på mig och såklart jag hjälpte. Pappa skulle rapportera in försäljningssiffror och saldon och massa annat onödigt. Jag översatte och gav råd och ibland vi tog paus för pappa skulle säga långa arabiska svordomar om byråkratins fittighet.⁶

Scenen skildras humoristiskt, men det kan knappast betraktas som vare sig en lätt uppgift eller ett roligt lördagsnöje för en femtonåring att översätta redovisningsblanketter för moms och skatt, och andra bokföringsunderlag, till det svenska Skatteverket.

Lika lite upplevs det i Bečevićs *Resan som började med ett slut* som ett nöje för den trettonårige huvudpersonen Nino att i allehanda situationer behöva hjälpa sina föräldrar att tolka:

En nackdel med att barn lär sig språk snabbare och bättre än sina föräldrar är att man väldigt ofta får agera tolk åt sina föräldrar. Och det fick jag göra många gånger. [---]

Jag vet inte hur det är med er andra som någon gång har fått tolka för era föräldrar, men för mig var det definitivt ingen trevlig upplevelse.⁷

Även i sammanhang där fadern egentligen har rätt till professionell tolk, som vid läkarbesök vilket är ett exempel som romanen gestaltar, övertalas Nino att följa med därför att hans far känner sig mer bekväm med att någon i familjen närvarar vid undersökningen än med att ytterligare en främling ska befinna sig i mottagningsrummet. Nino upplever dock läkarbesöket som mycket besvärande och genant, även om situationen liksom hos Khemiri skildras humoristiskt.⁸

Olika språkvärldar, olika livsvärldar

Språket utgör i de analyserade romantexterna inte enbart ett hinder i föräldrarnas interaktion med olika samhällsfunktioner. Det utgör också en barriär när det gäller möjligheterna att vara delaktiga i barnens liv, att kommunicera med deras skola och att prata med deras kompisar. Detta medför att det, även i fall där den bästa vilja i världen finns att förstå, kan vara svårt för föräldrarna att sätta sig in i det liv barnen har utanför hemmets fyra väggar med studier, fritidsaktiviteter och socialt umgänge, och att det för barnens del kan vara svårt att förena de två världarna med varandra.

I Bakhtiaris *Kalla det vad fan du vill* beskrivs en situation där föräldrarna i familjen, fadern Amir och modern Panthea, ska få en rapport från dottern Bahars klassföreståndare om hur det går för dottern i mellanstadiet. Mycket omsorgsfullt har de förberett vilka frågor de ska ställa, men av svaren klassföreståndaren ger uppfattar de bara enstaka ord:

”Jag hoppas Ni nåjda med Bahar mister Levin”, sa [Amir] då de satt sig, själv nöjd för att den inövade meningen satt som den skulle.

”Ehm, ja, Bahar är jätteduktig. Hon är väldigt aktiv och pratglad. Dom andra lärarna har inga större problem med henne. Hon är väldigt ambitiös och sköter sig bra för det mesta. Jag har inte hört några klagomål direkt, varken från andra lärare eller elever.”

”Javisst”, svarade Amir med ett nervöst leende under den svarta mustaschen och hoppades att det var ett lämpligt svar på vad det än var mister Levin hade sagt. Samtidigt hade en koncentrerad Panthea hört: *bla bla bla Bahar, bla bla bla lärarna, bla bla PROBLEM!!!?*

Bakhtiari använder här, precis som Khemiri och Bečević ovan, humor som strategi för att skildra situationen. Torts att fadern har övat in sin frågefras

hemma, visar framställningen att såväl uttalet som grammatiken blottlägger hans språkliga osäkerhet. Skillnaden i föräldrarnas språkliga kompetens vad gäller svenska och deras förstaspråk persiska synliggörs i denna roman genom att det i kontexter där de talar svenska används en bruten och fonologiskt stavad svenska som i citatet ovan (det vill säga att orden har stavats så som de föreställs låta i uttalet). I sammanhang där föräldrarna talar persiska används istället grammatiskt korrekt standardsvenska.

Det är inte bara den konkreta rapporteringen kring dotterns framsteg i de olika skolämnena som är svår för föräldrarna att förstå, även den svenska skolkulturen som sådan har de problem att avkoda och avgöra hur de ska förhålla sig till. Hur ska läraren tilltalas? (I citatet ovan tilltalas han Ni och mister Levin, vilket är en överdriven artighet i Sverige där du-reformen slog igenom för femtio år sedan.) Hur mycket och på vilket sätt kan och bör föräldrarna engagera sig i dotterns studier? Hur ska de förstå den informella och familjära relation läraren har till eleverna (jämfört med deras egen skolgång i hemlandet)? Alla sådana aspekter försvåras naturligtvis ytterligare av de språkliga utmaningarna.

Utöver att försvåra föräldrarnas kommunikation med barnens skola, beskrivs språket också som en barriär som hindrar föräldrarna från att kunna tala med barnens vänner. I Cans *Tätt intill dagarna* blir berättarjaget Mustafas mamma alltid överlycklig när sonens kompisar Peter, Fredrik och Jonas vill bli bjudna på middag hemma hos familjen Can. Hon uppmuntrar pojkarna att sitta med vid bordet och att lägga för sig ordentligt på tallrikarna: ”Ät, ät, äta du Päterrerr, Fräddriik, Jååånaazz, äta mat mikket” utropar hon och det gör de med glädje.¹⁰ Modern sörjer emellertid att hon inte kan föra samtalet med sonens vänner djupare än så – att hon inte kan prata med dem om deras intressen, om deras framtidsdrömmar och att hon inte kan lära känna deras föräldrar eller prata förtroligt med de andra mammorna:

En gång för många år sedan erkände mor för mig att hon ibland drömde om att hon kunde tala och skriva på svenska.

– Då skulle jag kunna tala med dina vänner och fråga dem om deras liv, om vad de vill bli när de blir stora eller bjuda hem deras mödrar på middag och bara umgås, sa hon förtroligt där hon satt bredvid mig i köket och lade upp rykande varma köttfärsfyllda auberginer från ugnformen. Vi skulle tala om våra makar, våra barn, om skolan eller om våra göromål. [---]

Hon sa att hon kände sig som en vilsen och blyg främling som med sitt språk inte kan nå människor i landet där hon lever, människor som inte kan nå henne med sitt språk.¹¹

På samma sätt som i Bakhtiaris roman gestaltas moderns kurdiska i Cans roman genom grammatiskt korrekt standardsvenska och hennes försök att tala svenska på ett sätt som markerar ett uttal med brytning och inslag av grammatisk transfer från förstaspråket.

Språket kan alltså utgöra ett hinder för föräldrarna att vara involverade i och förstå barnens liv både vad gäller skola, kompisar, idrottsintressen, och andra hobbyer och fritidssysselsättningar. En annan faktor som kan hindra detta är naturligtvis också det faktum att föräldrarnas egen tonårstid har utspelats i ett annat land än barnens. Dessa omständigheter tillkommer således utöver de svårigheter som ofta uppstår i kommunikationen och förståelsen mellan föräldrar och tonåringar, till följd av generationsskillnader och det faktum att varje tid har sin speciella ungdomskultur.

Från barnens perspektiv skildas denna problematik i termer av en uppdelning eller splittring mellan två språkvärldar, vilka kan vara mer eller mindre skilda ifrån varandra och mer eller mindre svåra att förena eller överbrygga. I *Tätt intill dagarna* beskriver Can de två delarna av huvudpersonen Mustafas tillvaro som mycket tydligt särhållna:

Flera år framåt delade jag min tillvaro i två olika delar, mellan två liv som jag inte förmådde binda samman. Den svenska och den kurdiska världen. Under de här åren ville jag knappt ses tillsammans mor. Jag skämdes för att hon bar sjal och för att hon också i övrigt var olika de svenska mödrarna.¹²

I forskningstermer beror denna splittring inte i främsta rummet på att det är olika språkvärldar, utan på att de olika språken knyts till olika livsvärldar med olika (och ibland oförenliga) normer, värderingar och förväntningar. En primär socialisation har skett i förhållande till hemmiljön och föräldrarnas kulturella livsvärld (som den gör i de flesta barns uppväxt). Parallellt med detta, eller i ett senare skede, socialiseras barnen sekundärt in i skolans, vännernas och samhällets världar. Beroende på hur mycket de två normsystemen skiljer sig åt, i vilket skede av livet de introduceras och hur starkt respektive sida kräver att normerna efterlevs, blir de olika sociala sfärerna mer eller mindre möjliga att förhålla sig till parallellt.¹³

Vissa av romanerna beskriver detta således som ett liv *mellan* två världar, där den unga huvudpersonen befinner sig i en ständigt pågående dragkamp mellan motstridiga krav och förväntningar. I andra romaner skildras det emellertid inte som något problem, utan huvudpersonen växlar språk och sociala koder relativt obehindrat och obekymrat. Dessa karaktärer lever då snarare *i* två världar än emellan dessa, och kan förena det bästa av båda sidorna utan vare sig inre eller yttre konflikter. Så upplever sig exempelvis huvudpersonen i Bakhtiaris *Kalla det vad fan du vill* inte ha några problem med eller erfara någon splittring till följd av att livet levs i olika sociala sfärer:

Jag e inte schizofren. Asså, jag har inte två identiteter. Visst, jag förstår iranier bättre än va du skulle göra kanske. Och svenskar bättre än mina kusiner skulle. Men jag e fortfarande *en* person. Förstår du? Asså, typ, kolla. Du e svensk. Du e tjej. Du e nåns dotter. Eller hur? En del saker kan du kanske bara snacka me tjejer om. Och en del saker kan du snacka me dina föräldrar om. Och sen e de saker som du skulle kunna snacka me vem som helst om. Varför skulle de va ett problem om du känner gemenskap me olika typer? Förstår du? Ingen kallar daj schizo för de!¹⁴

Den tonåriga huvudpersonens språkliga uttrycksform i detta citat speglar att hon talar ungdomsspråk och att hennes dialekt är skånska, och visar inte tecken på någon brytning. Detta till skillnad från huvudpersonen i Khemiris *Ett öga rött* vars språk exemplifierades ovan (citat not 6) vilket i många kommentarer kring romanen har beskrivits som invandrarsvenska eller Rinkebysvenska på grund av den raka ordföljden och användningen av vissa slangord och -uttryck. Att huvudpersonen egentligen behärskar det svenska språket till fullo, och använder en bruten svenska av andra skäl än språklig kompetens, var det då många som inte noterade när boken gavs ut.¹⁵

En annan sociologisk modell utvecklad för att förklara varför det kan variera så mycket vad gäller upplevelsen av att vara splittrad mellan två världar eller att kunna växla problemfritt mellan koderna, handlar om något som forskarna kallar ”ackulturation”, det vill säga ”the dual process of cultural and psychological change that takes place as a result of contact between two or more cultural groups and their individual members”.¹⁶ Såväl föräldrarna som barnen i en familj som migrerat går igenom sin egen individuella ackulturationsprocess i sin egen individuella takt, och detta kan följaktligen leda till att en mängd varierande uttryck och relationella mönster uppstår.¹⁷ I den sociologiska forsk-

ningen uttrycks det företrädesvis som att barnen tar till sig det nya landets kultur i större utsträckning än föräldrarna, men de skönlitterära gestaltningarna uppvisar här mer komplexa mönster. Så kan den brutna svenska huvudpersonen i *Ett öga rött* talar delvis förstås som en protest mot att han anser att fadern har glömt sitt ursprung och ”försvenskats”.¹⁸

Barnet blir behandlat som en vuxen och den vuxne som ett barn

Att barnet behärskar svenska bättre än föräldern beskrivs i vissa av romanerna som orsak till en maktförskjutning i relationen mellan föräldrar och barn, där språkkunskaperna ger barnet ett övertag över fadern och/eller modern då föräldern är den som behöver hjälp och barnet är den som kan föra familjens talan.

I Bakhtiaris *Kalla det vad fan du vill* är översättarrollen – och hur viktig denna är för att föräldrarna ska kunna hantera många situationer i förhållande till barnens skola och till det svenska samhället – ett maktmedel som äldsta dottern Bahar har förstått att hon kan använda mot föräldrarna när hon vill ha sin vilja igenom. Sådär beskrivs den tidigare hänvisade situationen där föräldrarna är kallade till kvartssamtal på Bahars skola, och Bahar skäms för att föräldrarna vill komma dit finklädde och med lillebror i släptåg för att magistern ska få träffa *alla* i familjen:

Elvaåriga Bahar hade tidigare på morgonen förklarat för dom att Shervin inte behövde följa med. Han var ju hennes lillebror för helvete och gick på dagis! Och först hade hon trott att dom bara skojade med henne. Sedan hade Bahar strängt sagt åt dom att han inte skulle med. När inte det funkade skällde hon ut dom och skrek ut sin rädsla för hur det skulle se ut om *bela* familjen skulle närvara på kvartssamtalet. Efter att även ha misslyckats med det, tog hon till slut till sitt starkaste vapen. Hon hotade dom. Om hennes föräldrar tog med sig Shervin, om dom inte lyssnade på henne, så skulle hon vägra dom hjälp nästa gång dom frågade vad något hette på svenska eller ville att hon skulle ringa till någon myndighet!¹⁹

Konsekvensen av att föräldrarna inte lyssnar på Bahar när hon talar om för dem hur de ska uppföra sig i samband med utvecklingssamtalet, är att hon strejkar som översättare och föräldrarna endast lyckas förstå lösryckta brottstycken av vad magistern berättar om Bahars framsteg i de olika skolämnena.

Oftast är det emellertid inte som ett medvetet utnyttjat maktmedel som det språkmässiga övertaget skildras i de aktuella romanerna. Vanligare är att förskjutningen uppträder mer indirekt, eller att den blir synlig genom andra människors bemötanden av föräldrarna och barnen. Khemiris *Montecore* har språk som ett centralt tema, och i en av nyckelscenerna för förståelsen av romanens särskilda språkliga uttryck beskrivs hur huvudpersonen Jonas efter endast ett par års skolgång ombeds av fadern att lära denne det svenska språkets regler:

Pappor som bestämmer sig för att det finns ett system i språket och ber dig om hjälp och vad är större än pappor som ber söner om hjälp? Hela våren åker du direkt till studion efter skolan. Du hjälper till med grammatik, övar uttal och rättar deras texter med ordböcker. Du gör ditt bästa för att hitta på förenklade språkregler som pappor samlar i det svarta vaxhäftet. Och du minns hur konstigt det känns att för första gången i livet kunna mer än pappor.²⁰

Eftersom pojken själv endast hunnit tillgodogöra sig ett fåtal teoretiska, grammatiska språkregler – han har förvisso en ovanlig språkbegåvning för sin ålder men går trots allt bara i lågstadiet – försöker han istället så gott han förmår att hitta på egna svenska språkregler för att tillfredsställa faderns vetgirighet. Det som beskrivs är ett kunskaps- och maktförhållande där barnet kan mer än föräldern, vilket vanligtvis uppstår först i ett långt senare skede av ett barns uppväxt. De flesta lågstadieelever ber föräldern om hjälp med läsläxan, och inte tvärtom.

Vidare i samma roman skildras även hur minsta språkliga misstag som fadern gör riskerar att medföra att andra vuxna människor behandlar honom som om han hade kognitiva svårigheter eller som om han inte vore en jämbördig vuxen person, utan han omyndigförklaras genom att bli tilltalad på samma sätt som vuxna ofta talar till barn – med lite högre och långsammare röst.²¹

Ett problem är alltså att föräldrarna, på grund av språkbristerna, ibland blir bemötta som oförstående barn, medan barnen som ska översätta och sköta kommunikationen med en hel del samhällsfunktioner för familjens räkning ibland får lov att hantera situationer som de egentligen är för unga för. Halim i *Ett öga rött* minns en situation när han var yngre och hans mamma var intagen på sjukhus. Läkaren och sköterskorna, som snart upptäckte att de inte kunde nå fram till Halims far med informationen kring moderns medicinska behandling

och prognos, vände sig då istället till barnet för att berätta vad som skulle hända och hur lång tid mamman förväntades ha kvar att leva:

[...] och lukten och blåvitrandiga gummiarmbandet där hennes namn var i stora bokstäver och jag minns för en gångs skull det var inte felstavat. Sen pappa kommer tillbaka, säger han har inte förstått och därför jag får följa med till korridoren och läkaren pratar igen med pappa som han är barn men ändå det är jag som är barn men sen dom pratar med mig som vuxen istället och förklarar hur lång tid det kommer ta och pappa vill jag ska säga, översätta, förklara, men jag kan inte och dom pratar tider och mediciner. Det är som nedräkning och när det äntligen är slut, jag minns, vi har sovit i väntrummet, det är text-tv på, långt borta över vattnet det är dimma men ändå solen är på väg upp. Dom tror det är ingen idé att prata med pappa, därför dom väcker mig och sen dom säger hon har gått bort och jag fattar inte gått var vadå gått men sen dom klappar på armen och säger det är slut och då jag förstår och det blir suddigt fast pappa vaknar och håller om och är stakare än någonsin.²²

En sådan här uppochnedvändning av makthierarkierna i familjer där barnen tvingas fungera som ”language brokers” och ”cultural brokers” för föräldrarna, det vill säga som såväl språkliga som kulturella länkar mellan föräldrarna och det nya landets institutioner, är i sociologisk forskning ett omvittnat problemområde, eftersom en sådan roll dels lägger ett alltför stort vuxenansvar på barnen alltför tidigt i livet, dels riskerar att underminera föräldrarnas auktoritet som primära uppfostrare.²³

Den yttersta konsekvensen

Något som också gestaltas i en av romanerna är vad som riskerar att hända i förlängningen av en situation där föräldrar och barn inte delar primärspråk, när barnen småningom blir vuxna och yrkesverksamma och flyttar ifrån hemspråksmiljön till egen lägenhet eller hus. Allt större del av vardagslivet med arbete, eget familjeliv och umgänge med vänner kommer för det vuxna barnet att utgöras av svenskspråkiga kontexter, och det tidigare hemspråket börjar kanske att bli lite knackigt på grund av att det inte används dagligen.

I *Tätt intill dagarna* skildrar Can hur berättarjaget i romanen som yrkesverksam journalist kan uttrycka sig obehindrat och i alla språkliga nyanser på svenska – eftersom det är hans jobb. I radioprogrammet ”Sommar” i P1 kan han till exempel målande beskriva hur mycket hans mor betyder för honom inför miljoner svensktalande lyssnare. Men hans mor har aldrig lärt sig svenska mer än

några enstaka ord, och själv kan han som vuxen bara bristfällig och ganska rudimentär kurdiska då han inte har någon formell skolning i det språket och använder det alltmer sällan. Därför kan berättarjaget och tillika huvudpersonen i romanen inte förmedla till sin mor, den person han helst vill framföra sin kärleksförklaring till, vad hon betyder för honom, för han vet inte vad orden han vill få fram heter på kurdiska:

Jag öppnar munnen för att säga något till mor – men förblir stum.

– Vad är det du vill säga mig, min son?

Jag förmår inte få fram några ord. I stället tänker jag för mig själv: ”Det är så mycket jag vill säga dig, mor. Så mycket men min kurdiska är för bristfällig, för fattig på poesi för att kunna uttrycka det jag egentligen vill säga.”

Dessa dagar är mitt livs dystraste. En tidlös sorgsenhet smyger sig in i själva hjärtat och fördjupas långsamt i ångest och smärta. Här ligger mor så nära mig och ändå avlägsnare än någon stjärna; hon är ogripbar. Min känslomässiga stumhet på hennes dödsbädd är den slutgiltiga bekräftelsen på att jag till stora delar berövats mitt modersmål [...].²⁴

Denna problematik uppstår som följd av två faktorer. Å ena sidan använder de flesta personer som växer upp flerspråkigt inte de olika språken på samma sätt, utan användningen av varje språk är kontextbunden och knuten till olika livsområden, sammanhang eller personer. Språkförmågan i de olika språken utvecklas därför sällan identiskt, utan beroende av i vilka sammanhang språket används och vad den enskilda individen behöver kunna uttrycka på respektive språk.²⁵ Å andra sidan är språkkunskaper som en gång uppnåtts inte beständiga, utan språkutvecklingen kan avbrytas eller regrediera om språket inte används kontinuerligt, och språk som inte används under lång tid kan förloras helt och hållet.²⁶

Modersmål och mellanförskap

Romanerna skildrar situationer och särskilda omständigheter som kan bli följden av att förälder och barn inte delar förstaspråk med varandra då föräldern har migrerat till Sverige från någon annan del av världen – det kan vara från ett grannland eller från en annan världsdel. Både språktillägnet av det svenska språket och ackulturationsprocessen till det svenska samhället tenderar att yttra sig olika mellan förälder och barn, vilket kan leda till kommunikationsutmaningar både inom familjen och i förhållande till det omgivande samhället, och till att

tillvaron delas upp i skilda och ibland oförenliga sfärer. Det kan även få till följd att maktförhållanden ställs på ända när barnen tidigt måste ta på sig en roll som familjens kommunikativa länk till omgivningen. Att barnen i vuxen ålder kan komma att alltmer glömma språket som talats i uppväxthemmet skildras också i en av romanerna.

I förhållande till den språkvetenskapliga och sociologiska forskning som tagits upp i denna artikel gestaltar romanerna till stor del samma mönster som där har konstaterats. Vad skönlitteraturen bidrar med är naturligtvis att skildra dessa generaliteter genom unika karaktärer som läsaren kan komma nära på ett känslomässigt plan. Flera av romanerna använder också humor som strategi för att beskriva specifika situationer som uppstår till följd av språkförbistringarna. Vissa av texterna uppvisar dock intressanta undantag från de mönster som den sociologiska forskningen framställer som mest vanliga. Där finns, jämte föräldrafigurer som kämpar med språktilläggnelsen och ackulturationen, också några exempel på föräldrar som snabbt lär sig felfri svenska och som anammar alla aspekter av ett ”typiskt svenskt” medelklassliv (i den utsträckning det nu finns något sådant). Där finns även barn som tydligare än sina föräldrar gör motstånd i ackulturationsprocessen, och som försöker finna sina ”rötter” i en ursprungskultur de själva aldrig egentligen har levt i. På så sätt kan skönlitteraturen bidra till att visa komplexare mönster än forskningen, eftersom forskning till skillnad från fiktion ofta förväntas förhålla sig till det generaliserbara eller statistiskt representativa på något plan.

Vad begreppet ”modersmål” kan definieras som utmanas av de här studerade romantexterna. Att det entydigt ska betraktas som likställt med det första språk en individ tillägnar sig är långt ifrån givet utifrån de mer komplicerade mönster som här gestaltas. Lika gärna skulle begreppet kunna innebära det språk individen bäst behärskar – dennes primärspråk så att säga – vilket inte behöver vara samma språk som dennes moder eller fader i första hand talar. En sådan kompetensbaserad definition innebär också att det är möjligt att byta modersmål beroende på vilket språk som fungerar som primärspråk i olika skeden av livet. Närbesläktat med denna definition återfinns också en annan möjlig bestämning av modersmål som det språk en person i första hand använder för att tänka, tala, skriva, läsa. Även här finns då utrymme inom definitionen för att språkbyten

kan förekomma genom livet. Ett fjärde sätt att definiera begreppet skulle också kunna vara att det är det språk individen knyter till sin identitet.

Avslutningsvis kan den situation som barnen till de migrerade föräldrarna i detta litterära material befinner sig i nog bäst beskrivas som ett ”mellanförskap”. Detta definieras som en position emellan inkludering och utanförskap, en mittemellanposition som ofta upplevs av människor med ”blandade identiteter och olika former av gränsöverskridanden” såsom ”grupperna blandade, adopterade och andra generationen, vilka alla har det gemensamt att de är födda alternativt uppvuxna i Sverige”.²⁷ Begreppet applicerar mycket väl på det som diskuterats i denna artikel. Frågan om modersmål och vad som händer när barn och förälder inte delar primärspråk med varandra, är just en sådan fråga som kan uppstå ur ett mellanförskap, och detta är något som tydligt tematiseras i ett flertal av de svenska romaner som skildrar föräldrar som migrerat och som publicerats de senaste drygt tio åren.

Noter

¹ Bland de fadersskildringar som givits ut under 2000-talet kan nämnas bland annat Cecilia Gyllenhammar, *En spricka i kristallen*, Stockholm: Bonnier fakta, 2004; Sigge Eklund, *Det är 1988 och har precis börjat snöa*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2005; Åsa Linderborg, *Mig äger igen*, Stockholm: Atlas, 2007; Mian Lodalen, *Dårens dotter*, Stockholm: Forum, 2008; Alex Schulman, *Skynda att älska*, Stockholm: Forum, 2009; Hanna Hellquist, *Karlstad zoologiska*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2009; och Erik Wijk, *Allt vi här drömma om*, Stockholm: Atlas, 2009.

² Bo G. Jansson, *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv*, Uppsala: Hallgren & Fallgren, 2006, s. 43.

³ Inom forskningsfältet andraspråksinläring kallas detta för ”the critical period hypothesis”, och den gör gällande att det finns ett åldersspann inom vilket en inlärare av ett andraspråk både har lättare för att lära och på sikt större möjligheter att uppnå en högre språklig kompetens än inlärare som startar efter att de har passerat detta åldersspann. Det finns ingen absolut brytpunkt, men forskare har konstaterat att förmågan att uppnå en förstaspråkstälares grammatiska kompetens förefaller att avta efter sexton års ålder. Förmågan att uppnå motsvarande uttal börjar minska tidigare, så tidigt som vid sex års ålder. Se Rod Ellis, *Second Language Acquisition*, Oxford: Oxford University Press, 1997, 67 f. Niclas Abrahamsson påpekar att teorin om en kritisk period för språkinläring har varit mycket omdebatterad, men att den verkar äga giltighet i så måtto att alla yngre inlärare brukar uppnå en förstaspråkstälares uttal och grammatiska kompetens oavsett språkbegåvning, medan det av en vuxen inlärare verkar ”krävas en hög grad av språklig talang för att så småningom kunna passera som infödd talare av ett andraspråk”. Niclas Abrahamsson, *Andraspråksinläring*, Lund: Studentlitteratur, 2009, s. 233.

⁴ Gunilla Ladberg understryker betydelsen av att barnen ofta har en annan inläringssituation än de vuxna, där barnen genom skolan och genom leken har många fler tillfällen att lyssna till

det nya språket i situationer som är ”känslomässigt nära” som Ladberg uttrycker det. Gunilla Ladberg, *Barn med flera språk: Tvåspråkighet och flerspråkighet i familj, förskola, skola och samhälle*, Stockholm: Liber, 2003, s. 79. En annan möjlig förklaring är att barn har tillgång till en universell grammatisk kompetens som gör att inläring av ett förstaspråk är möjlig, en kompetens som yngre inlärare av ett andraspråk då fortfarande kan nyttja, men att denna universella grammatik senare i livet antingen försvinner, blockeras av förstaspråket eller manövreras ut av det kognitiva inläringssystemet som utvecklas hos den vuxne. Se vidare Abrahamsson, *Andraspråksinläring*, 2003, s. 168 ff.

⁵ Susanna Alakoski, *Svinalängorna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2006, s. 27. På samma sätt skildrar Hashemzadeh i *Hon är inte jag* barnets förmåga att snappa upp det nya språket: ”Du kommer att börja prata svenska direkt, sen får pappas duktiga flicka hjälpa pappa och mamma att lära sig. Du kommer vara mycket snabbare än vi!” Se Golnaz Hashemzadeh, *Hon är inte jag*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2012, s. 23 f.

⁶ Jonas Hassen Khemiri, *Ett öga rött*, Stockholm: Norstedts, 2003, s. 96.

⁷ Zulmir Bečević, *Resan som började med ett slut*, Stockholm: Alfabeta, 2006, s. 194.

⁸ Bečević, *Resan som började med ett slut*, 2006, s. 194 ff. På ett liknande sätt berättar huvudpersonen i Saids *Väldigt sällan fin*: ”En av mina lärare som var egensinnig av sig bjöd hem oss till sig. Hon och mina föräldrar talade enbart om mig. De hade mycket att säga i ämnet. Även om de på grund av språkförbistring upprepade sig en del. Ibland fick jag översätta. Det är genant att vidarebefordra kommentarer om sig själv. Särskilt om det är något positivt. Jag fick göra ett par justeringar.” Sami Said, *Väldigt sällan fin*, Stockholm: Natur & Kultur, 2012, s. 243.

⁹ Marjaneh Bakhtiari, *Kalla det vad fan du vill*, Stockholm: Ordfront förlag, 2006, s. 20.

¹⁰ Mustafa Can, *Tätt intill dagarna: Berättelsen om min mor*, Stockholm: Norstedts, 2006, s. 137.

¹¹ Can, *Tätt intill dagarna*, 2006, s. 77.

¹² Can, *Tätt intill dagarna*, 2006, s. 123.

¹³ Fuat Deniz & Antonios Perdikaris, *Ett liv mellan två världar: En studie om hur assyriska ungdomar som andra generationens invandrare i Sverige upplever sin livssituation*, Örebro universitet: Forum för migration och kultur, 2000, s. 37 ff. och s. 215 ff. Den sociologiska modell för hur socialiseringsprocessen kan förstås som Deniz & Perdikaris använder är främst Berger/Luckmans.

¹⁴ Bakhtiari, *Kalla det vad fan du vill*, 2006, s. 239.

¹⁵ Magnus Nilsson, ”Litteratur, etnicitet och föreställningen om det mångkulturella samhället”, i *Samlaren*, 2008, s. 285 ff.

¹⁶ J. W. Berry, ”Acculturation: A Conceptual Overview” i Marc H. Bronstein & Linda R. Cote (red.), *Acculturation and Parent-Child Relationships: Measurement and Development*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006, s. 13.

¹⁷ Berry förklarar att ”there are variations within families: [a]mong family members, acculturation often proceeds at different rates, and with different goals, sometimes leading to an increase in conflict and stress and to more difficult adaptations”. Se Berry, ”Acculturation”, 2006, s. 14.

¹⁸ Khemiri, *Ett öga rött*, 2003, s. 214 ff.

¹⁹ Bakhtiari, *Kalla det vad fan du vill*, 2006, s. 17–18.

²⁰ Jonas Hassen Khemiri, *Montecore: En unik tiger*, Stockholm: Norstedts, 2006, s. 201.

²¹ Khemiri, *Montecore*, 2006, s. 239–240.

²² Khemiri, *Ett öga rött*, 2003, s. 194.

²³ Se exempelvis Dina Birman, ”Measurement of the ’Acculturation Gap’ in Immigrant Families and Implications for Parent-Child Relationships” i Marc H. Bronstein & Linda R. Cote (red.), *Acculturation and Parent-Child Relationships: Measurement and Development*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006, s. 114. Samma sak konstaterar Raymond Buriel, Julia A. Love & Terri L. De Ment, ”The Relationship of Language Broker-

ing to Depression and Parent-Child Bonding Among Latino Adolescents” i Marc H. Bronstein & Linda R. Cote (red.), *Acculturation and Parent-Child Relationships: Measurement and Development*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006, s. 249 ff.

²⁴ Can, *Tätt intill dagarna*, 2006, s. 62.

²⁵ Ladberg, *Barn med flera språk*, 2003, s. 25 f.

²⁶ Ladberg, *Barn med flera språk*, 2003, s. 76 ff. Så gestaltas i Rosenbergs *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* hur huvudpersonen som litet barn lär sig polska som sitt allra första språk, men att föräldrarna efter inrådan från omgivningen övergår till att tala enbart svenska i hemmet och att barnet då snart glömmer bort polskan: ”Så småningom blir lekarna djärvare och mera absorberande och drar allt senare ut på eftermiddagarna och kan inte omedelbart avbrytas för att någon öppnar köksfönstret och ropar att det är dags att komma hem. *Chodź do domu*, ropar rösten i mitt köksfönster. Det är den unga kvinnan som nu är min mor som ropar och som ropar på det första språk jag lär mig och det första språk jag glömmer.” Göran Rosenberg, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2012, s. 21.

²⁷ Daphne Arbouz, ”Vad betyder det att inte känna sig hemma där man är född och upp-vuxen? Om mellanförskap i dagens Sverige” i Tobias Hübinette, m.fl. (red.), *Om ras och vithet i det samtida Sverige*, Tumba: Mångkulturellt centrum, 2012, s. 37.

Identitet och gestaltning av en katt som är ett barn (eller tvärtom)

Ett exempel från en modern svensk barnbok och dess översättning till franska¹

Charlotte Lindgren

Att man har både böcker, filmer, datorspel och en nöjespark döpt efter sig och även har varit tema för en julkalender, visar i Sverige att man är en publikfavorit.² Så är fallet med Pettson och hans katt Findus. Sven Nordqvist har författat och illustrerat tio böcker om Pettson och Findus (mellan 1984 och 2012), samt pysselbok (1998), sångbok (1999), kokbok (2004) och en kartongbok för de minsta (2014), vilka har gett upphov till ett tiotal datorspel, fem filmer för bioduken (Katten och gubbens år, 1999, Kattonauten, 2000, Tomtemaskinen, 2005, Glömligheter 2009 och Roligheter, 2014). 1993 visades också julkalendern Tomtemaskinen av SVT, delvis skriven av Sven Nordqvist (*Tomtemaskinen* kom ut som bok 1994). Enligt bokförlaget Opal har Pettson och Findus översatts till 47 språk. Till franska började översättningarna redan på 1990-talet men tog fart med skapandet av en serie, *Les Aventures de Pettson et Picpus* (Pettsons och Picpus äventyr, Picpus är det franska namnet för Findus), hos bokförlaget Autrement Jeunesse, 2005. Mellan 2005 och 2014 publicerades åtta böcker: *Le gâteau d'anniversaire* (2005), *Le jour où Picpus a disparu* (2005), *Pettson piège le renard* (2006), *Pettson n'a pas la pêche* (2007), *L'inoubliable Noël de Pettson et Picpus* (2009), *Pettson et le roi de la basse-cour* (2011), *Picpus déménage* (2013) och *Grabuge au potager*

¹ Under sin tid som forskningsledare för forskningsprofilen Kultur, identitet och gestaltning vid Högskolan Dalarna har Bo G Jansson varit min mentor inom ramen för Docentskolan och jag vill härmed framföra ett varmt tack för det stöd som Bo G givit mig. Jag vill också tacka forskningsmiljön inom Interkulturella Språkstudier för sin inspiration och sitt stöd och särskilt Catharina Nyström Höög för sina kommentarer om en tidig version av denna artikel.

² Se länkar till det som skrivs här om Pettson och Findus under ”referenser”.

(2014).³ Att det överhuvudtaget finns en serie visar att böckerna har hittat sin publik i fransktalande länder (annars brukar inte bokförlaget välja att översätta och publicera flera böcker). Denna serie brukar dessutom få bra recensioner i grindvaktande instanser såsom recensenter som La Joie par les livres.⁴ I denna artikel kommer jag att koncentrera mig på *Kackel i grönsakslandet* och dess översättning från 2014, eftersom det är den senaste översättningen till franska. Översättare är Camille Gautier. Jag kommer att studera gestaltningen av en särskild karaktär i boken och dess översättning till franska, nämligen katten Findus. Sven Nordqvist har aldrig förnekat att han har inspirerats av sig själv för karaktären Pettson och av sina barn för att skapa Findus så den talande katten är en intressant blandning av barn och katt när man ägnar sig åt forskning om identitet och gestaltning.⁵

I en illustrerad barnbok har författaren flera redskap för att gestalta en karaktär i bild och text: utöver illustrationerna kan han/hon beskriva karaktären i text, låta andra karaktärer beskriva den samt få den att tala och få den att agera och beskrivas genom tal och handlingar. Författaren använder sig av ”berättaren”: ”de flesta narratologer är överens om att alla verbala prosatexter är berättade, även om berättaren kan vara dold” (Nikolajeva, 2000: 177): ”De fyra mest utpräglade tecknen för berättarnärvaro i texten är miljöbeskrivning, personbeskrivning, summering av händelser och kommentarer till händelser eller personernas beteende [... och] de första två [...kan] vara både verbala och visuella, och antingen samarbeta eller motverka varandra” (ibid. 178). Enligt Nikolajeva är det normala att ”både den verbala och den visuella berättaren i en bilderbok [är] extradiegetiska-heterodiegetiska (allvetande och inte identisk med någon person i boken)” (ibid. 179). I *Kackel i grönsakslandet* syns ett sådant allvetande perspektiv till exempel i inledningen:

³ Översättningar från *Pannkakstårtan* (1984), *Rävjakten* (1986), *Stackars Pettson* (1987), *Pettson får julbesök* (1988), *Kackel i grönsakslandet* (1990), *Tuppens minut* (1996), *När Findus var liten och försvann* (2001) och *Findus flyttar ut* (2012).

⁴ La Joie par les Livres är ett bibliotek som sedan 1963 försöker samla all högkvalitativ barn- och ungdomslitteratur och som sedan 1965 ger ut en tidskrift med recensioner och vetenskapliga artiklar (*La Revue des livres pour enfants*). La Joie par les Livres, som numera tillhör det franska nationalbiblioteket (Bibliothèque Nationale de France), ger även diverse utbildningar och anordnar utställningar. Länken dit finns endast på franska: <http://lajoieparleslivres.bnf.fr> [läst 2015-10-09].

⁵ www.svd.se/findus-flyttar-hemifran-i-ny-bok [läst 2015-09-11].

- 1) Det var en vacker vårmorgon. Fåglarna sjöng i varenda buske, blad och gräs växte och småkryp flög och kravlade och arbetade överallt, så att hela luften var fylld av ett svagt surrande, prasslande, sjungande sus av allt liv som hade kommit igång efter vintern. Gubben Pettson stod i grönsakslandet och tittade och kände på jorden.

Illustrationen bakom och under denna text har också ett ”allvetande perspektiv” eftersom man ser just det som beskrivs ovan (fast genom Sven Nordqvists speciella sätt att illustrera, det vill säga med ett ”myller av detaljer, rikedom av färger och former” (ibid. 47), enormt stora blommor, en muckla⁶, osv.).

I tidigare studier av översättningen av modern svensk barn- och ungdomslitteratur till franska har jag använt mig att ”polysystemteorin” och ”Descriptive Translation Studies” (DTS), en gren av Translations Studies (Toury, 1995 och 2012), för den översättningsvetenskapliga delen av studierna.⁷ Förenklat kan man säga att det finns flera olika system (”polysystem”) i kulturen, som ändrar sig hela tiden och alltså är olika i både tid och rum (mellan olika länder). I t.ex. det litterära systemet intar böckerna en central eller en perifer plats beroende på dess kulturella status. Pettsonböckerna har en central plats i det svenska litterära polysystemet, vilket nämndes inledningsvis. Alla polysystem står i relation till varandra och de har möjlighet att påverka varandra; så kan t.ex. översatta böcker påverka det inhemska litterära system som de hamnar i.⁸ Studier inom DTS har visat att översättningar styrs av normer. Både källtexten och måltexten är styrda av normer eftersom de tillhör en viss sociokulturell kontext: det är språkliga, litterära, kulturella normer, som skiljer sig i tid och rum (i detta fall är normerna olika i Sverige och i Frankrike, se t.ex. Gossas, m.fl., 2011). När källtexten översätts följs så kallade översättningsnormer (Toury, 2012).⁹ Dessa normer är inte nedskrivna som juridiska ”normer” men flera studier har visat hur starka de är, inte minst i översättning av barn- och ungdomslitteratur (den mest kända

⁶ Mucklor är små karaktärer som finns i alla Pettsons böcker och som oftast inte nämns i texten. Nikolajeva har analyserat dem som visuella synepser (ibid. 226).

⁷ T.ex. Lindgren, 2012, Lindgren, 2014.

⁸ I Frankrike har några barnböcker översatta från svenska delvis påverkat det dåvarande litterära systemet genom att lyfta fram frågor som var närmast frånvarande i franska barnböcker då såsom ålderdomen, döden och mobbning (se Andersson m.fl., 2006 och Gossas, m.fl., 2011:2).

⁹ Toury skriver: ”I may indeed carry the responsibility for having instilled a heavy dosage of ’norms’ into the veins of the discipline, but, in itself, the association of the two has nothing to it which is truly new, let alone revolutionary” (Toury, 2012:61).

studien om översättning av barnlitteratur i det avseendet är Zohar Shavits studie från 1986).¹⁰ Så, även om översättningsnormer är mer synpunkter om vad som är rätt eller fel att göra i en översättning vid en viss tidpunkt, som flera av de personer som är inblandade i en översättningsprocess har, påverkar de översättningen i högsta grad.¹¹ För forskaren syns de som upprepade mönster i översättningarna. Översättningens adekvans respektive acceptans beror på om översättaren har anslutit sig till käll- eller måltextens normer. Toury har delat upp översättningsnormerna i preliminära normer (vilka böcker översätts och under vilka förutsättningar) och operationella normer (hur översättningen görs på textnivå).¹² Tidigare studier av översättning av barnlitteratur har ofta visat att det finns en tendens till acceptans, vilket inte är så förvånande när publiken som boken vänder sig till är dubbel, d.v.s. består av både barn och vuxna (föräldrar, lärare, bibliotekarier). Detta har också visats i tidigare specifika studier av översättningar av modern svensk barn- och ungdomslitteratur till franska. En aktuell artikel om översättningen av just Pettson till fem olika språk är dock mer försiktig i sina slutsatser (Gossas m.fl., 2015).

Systemisk-funktionell grammatik

För att analysera gestaltningen av katten kommer jag i denna artikel att använda systemisk-funktionell grammatik. Jag använder mig av Holmberg m.fl. 2011, 2013 för den svenska terminologin, men den systemisk-funktionella grammatiken konstruerades som bekant av Michael Halliday på 1970-talet. Systemisk-funktionell grammatik har visat sig vara mycket användbar i textanalyser. Även Catharina Nyström Höög drar slutsatsen i denna volym att ”den systemisk-funktionella analysen verkar väl värd att pröva i studiet av litterära texter, och att de bästa resultaten nog nås genom en viss metod-

¹⁰ För en översikt av akademiska studier av översättning av barn- och ungdomslitteratur med fokus på Sverige och Frankrike, se Lindgren, 2015.

¹¹ Detta är en förenkling. Toury säger att ”regularities and norms are not just two words using to denote the same phenomenon [...] many of the regularities [...] are the results of the activity of norms and may therefore be taken as direct evidence of their activity. The norms themselves will still need to be recovered from instances of behaviour, using the observed regularities as a clue” (Toury, 2012:64).

¹² ”Operational norms, in turn, may be conceived as of directing the decisions made during the act itself” (Toury, 2012:82).

eklekticism, där såväl litteraturvetenskapliga som språkvetenskapliga verktyg får ingå”. Utan att gå in i detaljer kan man skriva att ”den funktionella grammatiken utgår ifrån att vi framför allt gör tre olika saker med språket [...]: söker kontakt med andra [...] beskriver våra erfarenheter av världen [och] ordnar den information vi förmedlar så att vi med hjälp av själva språket kan skapa samband mellan olika bitar av information” (Holmberg m.fl., 2013:18). Dessa funktioner som språket har kallas för ”metafunktioner” och den metafunktion som jag ska använda i denna artikel är ”den ideationella metafunktionen”, det vill säga ”språket i dess funktion att beskriva världen” (ibid.:73). För att arbeta med den funktionen utgår man från ett system, transitivitetssystemet. Systemet är inriktat på processer, som är kopplade till en eller flera deltagare. Det finns fyra sorters processer: materiella, mentala, relationella och verbala. Processer realiseras i texter av verbgrupper (innehållande ett finit verb) och typiska verb för de fyra processtyperna är respektive ”att göra”, ”att uppleva”, ”att vara” och ”att säga”. Eftersom det är realiseringar av betydelser (Karlsson, 2011:24) kan ett verb uttrycka olika processer och det är oftast hela konstruktionen som är intressant att analysera. Karlsson (2011) rekommenderar att man i textanalysen arbetar genom att använda olika perspektiv, som hon kallar för ”ovanifrån (utifrån betydelsen), underifrån (utifrån formen) och från sidan (utifrån hur lexikogrammatiken i den aktuella satsen konstruerar betydelse, exempelvis genom en viss typ av deltagare)” (ibid.). Analysen är dock inte helt mekanisk, eftersom ”språket [inte alltid passar] pryddigt in i analyskategorierna” (ibid.:26). En process utgår ifrån den så kallade förstadedeltagaren och påverkar den så kallade andradeltagaren. Det finns alltid en förstadedeltagare men inte alltid en andradeltagare. Dessa deltagare kan vara människor, djur eller saker. Analysen av texten då man ser vilka som är förstadedeltagare och vilka som inte är det är intressant eftersom förstadedeltagaren är viktigare än andradeltagaren.¹³ Tabellen nedan anger de olika processtyperna och vad man kallar respektive förstadedeltagare och andradeltagare:

¹³ Hanna Sofia Rehnberg har t.ex. visat i sin forskning om ”konstruktion av hjältar i kommunala berättelser” att ”frekvent realisering som förstadedeltagare gör en deltagare mer framhävd i texten, vilket kan vara en faktor i skapandet av en hjälte” (Karlsson, 2011:27).

Tabell 1: Processtyper, förstadedeltagare och andradeltagare (bygger på Holmberg, 2013:102).

<i>Processtyp</i>	Förstadedeltagaren	Andradeltagaren
Materiell	Aktör	Mål, Utsträckning, Mottagare
Mental	Upplevare	Fenomen
Relationell	Bärare, Utpekad, Den existerande	Attribut, Värde
Verbal	Talare	Lyssnare, Utsaga, Talmål

För att sammanfatta skillnaden mellan de olika processtyperna kan man skriva att betydelsen i en materiell process är att någon gör något eller att något händer, och att den som processen utgår ifrån är ”aktör” (förstadedeltagare) och den som påverkas av processen är andradeltagaren. Mentala processer ”utspelar sig [...] på ett symboliskt plan, snarare än i den fysiska, materiella världen” (ibid.:85): den som upplever processen är ”upplevare” och det som upplevs är ”fenomen”. Betydelsen för en relationell process är hur något är: förstadedeltagaren kan vara ”bärare” och andradeltagaren ”attribut” (processen beskriver egenskaper hos någon eller något), förstadedeltagaren kan vara ”utpekad” och andradeltagaren ”värde” (processen ger någon eller något en identitet) och om det bara finns en deltagare, är processen ”existentiell” och deltagaren kallas för ”den existerande. Slutligen innebär verbala processer att något sägs, och förstadedeltagaren är ”talare”.

”Processtyperna och deras deltagare, dvs. den så kallade transitiviten, är kanske den del av den funktionella grammatiken som används mest i textanalys” (ibid.:112) Studier har visat att en undersökning av vilka processtyper som förekommer i en text lär oss en del om texten (ibid.:113, se även Karlsson, 2011:24). Andra forskare har också visat hur fruktbart det är att använda sig av en (även grov) transitivitetanalys av framställningen av en karaktär i en bok (t.ex. Thelander, 2010). Jag kommer inte att beröra bilderna i boken men är väl medveten om den forskning som finns om så kallade ”visuella processtyper”.¹⁴

¹⁴ I sin avhandling har Sara van Meerbergen visat att det är fruktbart att koppla samman sociosemiotisk bildanalys med systemisk funktionell lingvistik, SFL: ”den SFL-inspirerade multimodala textanalysen [...] möjliggör dessutom en systematisk jämförelse av hur skrift och bild skapar betydelse i käll- och måltext, vilket alltså möjliggör en analys av multimodala bilderböcker i översättning” (van Meerbergen, 2010:58). Se även Sara van Meerbergen, 2014.

”Ideationella betydelser kan även uttryckas visuellt, dvs. bilder kan användas för att uttrycka olika föreställningar av verkligheten. Även bilder kan alltså uttrycka olika processer som sker under vissa omständigheter och där det ingår olika deltagare i olika deltagarroller” (van Meerbergen, 2010:72).

Gestaltning av katten på svenska och franska: en transitivetsanalys

Jag kommer att granska vilka typer av processer Findus/Picpus ingår i och vilka deltagarroller (förstadeltagare eller andradeltagare) katten tar i de olika processtyperna. Pettson kommer också att kommenteras kort i sin relation till Findus/Picpus. Även om jag inte kommer att genomföra en analys av visuella processtyper kan jag inte bortse från bilderna och deras roll i boken. Jag kan inte heller bortse från textens form: när en karaktär talar så markeras det skriftligt med ett talstreck. Ibland är talaren skriftligt specificerad men inte alltid. Ibland ser man på bilden vem som då talar, men inte alltid. I mitten av boken, till exempel, väcker Findus Pettson och man ser tydligt på bilden att katten tilltalar en sömnig gubbe. Man ser också att det måste vara Pettson som svarar eftersom ingen annan finns på bilden (och det är ganska ovanligt). I måltexten finns det inte heller något verb som tillskriver Picpus utsagan, men däremot finns det en omformulering av Pettsons svar (”demanda le vieil homme en se levant à la hâte” / ”frågade den gamle mannen medan han gick hastigt upp” är tillagt).

2) Findus sprang in:

– Pettson, vakna! Min köttbulle är borta och det o-ligger potatis i vartenda håll!

– Vad säger du, katt! Oligger det potatis i vartenda håll?

Picpus se précipita à l'intérieur de la maison:

– Pettson, réveille-toi! Ma boulette a disparu et toutes les pommes de terre se sont volatilisées!

– Mais qu'est-ce que tu racontes, voyons? Comment ça volatilisées? demanda le vieil homme en se levant à la hâte.¹⁵

¹⁵ Min översättning: Picpus skyndade sig inomhus: – Pettson, vakna! Min köttbulle har försvunnit och alla potatisar har försvunnit! – Se så, men vad är det du säger? Vadå försvunnit? frågade den gamle mannen medan han hastigt gick upp.

Det jag har gjort i analysen av texten är att jag i ett första steg har lämnat alla utsagor åt sidan, vare sig man vet vem som uttalar dem eller inte, och även om de är uppdelade i flera delar, som i exemplen nedan:

- 3) Ha ha! Lättlurad! Lättlurad! skrattade Findus. Där fick ni för att ni åt upp min köttbulle.
- 4) Du lurade oss, Pettson, tjöt hönsen. Du låste in oss fast du sa att du inte skulle.

Jag har tittat på alla utsagor i texten för att se om de har bidragit till gestaltningen av katten, men de ingår inte i de kvantitativa beräkningarna om utsagorna inte innehåller en process. Jag återkommer med några kommentarer om själva utsagorna nedan.

Källtexten

Om man tittar på källtexten i stort ser man att det finns en stor andel relationella processer med opersonlig förstadedeltagare, vilket är vanligt i berättelser. Det finns en stor andel olika personliga förstadedeltagare men de spelar en mindre roll i berättelsen (med oftast en enda process). De som är de avgörande karaktärerna är Pettson, Findus, och hönorna. Hönorna karakteriseras oftast med materiella och verbala processer, Alla utom en, Prillan, ”som var Högsta hönset” som är den som specifikt kopplas till verbala processer. Andra karaktärer har en roll i handlingen, nämligen papperspåsen¹⁶ (som enbart kopplas till materiella processer) och korna (som kopplas till tre olika processer, alltså alla typer utom verbala, och som framställs som ”dumma och nyfikna”). Pettson karakteriseras mest av det han säger och det han gör. Här vill jag påminna om att det som räknas in endast är formellt realiserade verbala processer för alla deltagare (Pettson, Findus, hönorna, Prillan). För Findus är det intressant att se att han inte beskrivs konkret med ord, till exempel med upplysningar om utseende och ålder: berättaren är allvetande, men Findus ingår endast tre gånger i relationella processer och då aldrig med verbet ”vara” som är en typisk lexiko-grammatisk realisering av relationella processer. I stället används ”stå” och ”sitta”:

¹⁶ För att få bort korna från grönsakslandet gömmer sig Findus under en papperspåse, som korna nyfiket följer efter, bort från trädgården.

- 5) Findus stod mitt i klungan av hönor.
Findus satt ensam.
Han (Findus) skulle bara sitta där.

Det finns däremot många materiella processer med Findus som aktör, som i högsta grad bidrar till hans karaktär (över hälften av alla processer där han är förstadedeltagare). Findus är egentligen också den vandrande påsen, som enbart agerar som aktör i berättelsen. Vid ett tillfälle (exempel (6)), kopplas Findus till upprepade processer där han är delvis underförstådd förstadedeltagare. Processerna realiseras genom verben ”skramla, lysa, rycka”:

- 6) Säkert skulle det inte komma någon räv. Och OM det nu trots allt skulle göra det, så skulle Findus bara: skramla med mjölkspannen, lysa med ficklampan, rycka i snöret, skramla, lysa, rycka (skramla. lysa, rycka).

Findus är också förstadedeltagare i verbala processer (cirka en fjärdedel av alla processer som han är förstadedeltagare i). Vi kommer nedan att kortfattat visa vilka utsagor han använder sig mest av. Findus har mycket att säga, det är mycket sällan han är tyst. Då hamnar han lite i bakgrunden och det beror på att någonting mycket allvarligt har hänt i berättelsen (när hönorna attackerar trädgårdslandet och när en oftast lite halvsympatisk granne är på besök med sin gris som precis har förstört trädgårdslandet). Vi kan inte här gå in i detaljer i vilka ord och konstruktioner som han använder men på svenska är det mycket talspråk, barnspråk och neologismer, som jag tror tilltalar den dubbla läsarkretsen till illustrerade barnböcker. Jag citerar endast en mening i exempel (7) med konstruktionen av negation med prefixet ”o-”, ett tecken på att även Pettson tar till ett eget språkbruk, som vi såg i exempel (2):

- 7) – Och min köttbulle är också ogjord, sa Findus. Den är uppäten. Den o-finns.

Det är också Findus som har sista ordet i boken, och som avrundar berättelsen med några kloka ord av allmän karaktär:

- 8) – Jag tycker det räcker att vi odlar min köttbulle. Då kan vi ha den i en kruka istället, sa Findus. Det kan säkert inte vara nyttigt med så där mycket grönsaker.

Måltexten

I den franska texten finns det sammanlagt färre processer än i den svenska texten. Att den franska texten har kortats ner i Pettsonböckerna i förhållande till

vad man skulle kunna förvänta sig (när man översätter från svenska till franska blir oftast texten längre) har redan visats i tidigare forskning (Anderson m.fl., 2008, Gossas m.fl., 2014). I måltexten är de karaktärer som är förstadedeltagare i flest processtyper också Pettson, Picpus, hönorna, korna och påsen. Det som är intressant är att det rent kvantitativt är Pettson som är första ”förstadedeltagare” på franska och han karakteriseras av det han säger. Många olika verb används i realiseringen, inte bara ”dit” (sa)¹⁷: répondit (svarade), grommela (mumlade), souffla (blåste), demanda (frågade), grogna (morrade), cria (skrek), lança (kastade), s’égosilla (skrek sig hes), annonça (meddelade), gémit (stönade). Pettson är alltså mer framhävd i måltexten. I flera fall beror det på att hänvisningar till Pettson har lagts till på franska, som till exempel ett verb med Pettson som subjekt, som inte fanns i källtexten (som i exempel 2). Att måltexten förtydligas i översättning av barnböcker är ett känt fenomen. Både Pettson och Picpus karakteriseras av det de gör och det de säger, Pettson mer av det han säger och Picpus lite mer av det han gör. Även i den franska texten är Picpus mycket sällan förstadedeltagare i en relationell process, trots att berättaren är allvetande. Det finns dock vissa skillnader: till exempel är det första som Findus gör i boken att vara aktör i en materiell process i källtexten, medan Pettson är bärare (stod), upplevare (tittade) och aktör (kände på jorden). I måltexten är Pettson endast bärare (se tenait / stod) och Findus också (était occupé / var upptagen):

9) Gubben Pettson stod i grönsakslandet och tittade och kände på jorden.	Pettson se tenait là, au milieu du jardin, à observer le sol.
– Nu är det dags, sa han. Idag kan vi så grönsaker och sätta potatis.	– C’est le bon moment, dit-il. Aujourd’hui nous allons pouvoir planter notre potager.
Katten Findus sprang omkring och skrämde skalbaggar.	Picpus était occupé à pourchasser d’étranges scarabées.
– Vadå SÄTTA? sa han.	– Comment ça PLANTER? répondit le chat. ¹⁸

¹⁷ På svenska hittar man också flera realiseringar än ”sa”: gnällde, skällde, pustade, tjtade, ropade, väste, skrek och till och med ”kacklade”.

¹⁸ Min översättning: Pettson stod där, mitt i trädgården, att titta på marken. Det är rätt tillfälle, sa han. Idag kommer vi att kunna plantera vårt grönsaksland. Picpus var upptagen med att jaga konstiga skalbaggar. Vadå PLANTERA? svarade katten.

I källtexten karakteriseras Findus i högsta grad av det han gör och även av sitt deltagande som talare. Den stora kvantitativa skillnaden mellan dessa två (materiella och verbala processer) återfinns inte i måltexten, då Picpus karakteriseras nästan lika mycket av det han gör som av det han säger. Det kan bero på att den franska texten är kortare och att vissa processer har ersatts, som vi såg i exempel (9) då en materiell process ersattes av en relationell process. I exemplet (10) ser vi en annan form av omformulering då två materiella processer ersattes av en konstruktion utan finit verb.

10) Findus stod mitt i klungan av
honor och undersökte noggrant
ett spår och jämförde det med
sina egna fötter. | Picpus était au milieu des vo-
lailles, examinant attentivement
une trace de pas. ¹⁹ |
|--|---|

Det kan också bero på språken, då franskan har ett finit verb i vissa konstruktioner där svenskan har två, som vi ser i exempel (11):

11) Findus sprang och hämtade en
av köttbullarna. | Picpus courut chercher une des
boulettes de viande. |
|--|--|

Gällande Findus roll som talare är det intressant att se att även i måltexten är det han som avslutar berättelsen och framhäver sin idé (som han fick i början av boken och som har varit som en röd tråd i boken) om att odla köttbullar utifrån samma princip som potatisodling (en sådd potatis ger ett antal stycken nya potatisar). I den versionen är han inte allmän i sin anmärkning om grönsakerna, utan bryr sig direkt om Pettsons hälsa:

- 12) – Ou alors, on pourrait juste essayer de faire pousser ma boulette, répondit Picpus. Et d'ailleurs on n'aurait qu'à la mettre dans un pot! Tu sais, je crois que tous ces légumes ne sont finalement pas très bons pour toi ...²⁰

Nästa sida i den franska versionen (som är vit i den svenska boken) ger dock råd om hur man kan odla olika grönsaker och påpekar att "Quel farceur ce Picpus ! Au contraire, les légumes sont très bons pour la santé. Voici quelques conseils pour les cultiver toi aussi ton propre potager et te régaler de légumes bien

¹⁹ Min översättning: Picpus var mitt bland fåglarna, noggrant undersökande ett fotspår.

²⁰ Min översättning: Eller så skulle vi kunna försöka att få bara min köttbulle att växa, svarade Picpus. Och förresten så skulle vi kunna sätta den i en kruka! Vet du, jag tror att alla dessa grönsaker slutligen inte är så bra för dig.

frais”.²¹ Detta moraliska/pedagogiska tillägg är intressant ur ett översättningsvetenskapligt perspektiv och i förhållande till de normer som vi nämnde i introduktion. Här är det ett tydligt tecken på ”acceptans”, det vill säga en tendens till anpassning till målkulturen i vid bemärkelse.

För att avsluta detta resonemang, vill jag påpeka att det inte är bara rollen som förstadedeltagare som är intressant i gestaltningen av en karaktär: dess roll som andradeltagare kan också avslöja mycket om dess identitet. I Findus fall är han dock mycket sällan andradeltagare, vilket man ser i exempel (13):

13) Men fast han röt så han börjare hosta, nöp hönorna <u>honom</u> ändå i svansen [...]	(borttaget)
Det är ingen idé att tjata, sa Pettson tyst <u>till Findus</u>	Laissons tomber, dit Pettson à <u>son chat</u>
Pettson hjälpte <u>Findus</u>	Pettson aida <u>Picpus</u>
Han var inte så orolig <u>för Findus</u>	Il n’était pas inquiet <u>pour Picpus</u>
Det var inte särskilt mörkt <u>för honom</u>	La nuit n’était pas si noire, <u>pour lui</u>

Vi kommer nu att ägna ett kort stycke till analys av kattens utsagor, i vårt försök att ringa in gestaltningen av honom.

Gestaltning av katten via hans utsagor

För att i detalj analysera de utsagor som lämnats åt sidan i denna artikel skulle jag behöva använda en annan metafunktion, nämligen den ”interpersonella metafunktionen”, när språket ”används för att skapa relationer mellan talare och lyssnare (och mellan skribenter och läsare)” (Holmberg, 2013:31). I den metafunktionen utgår man från språkhandlingar (fråga, påstående, uppmaning och erbjudande). Jag har ingen möjlighet att göra det här i detalj, men kommer ändå att ge några kommentarer utifrån Findus/Picpus utsagor. Findus, och ännu oftare Picpus, yttrar oftast påståenden. Han kan vara rätt bestämd, även när han rent ut sagt ljuger. I exempel (14) lurar han hönorna att räven kommer:

²¹ Min översättning: Vilken skämtare, denna Picpus! Tvärtom är grönsakerna mycket bra för hälsan. Här kommer några råd för att också du ska kunna odla ditt eget trädgårdsland och kalasa på färska eller väl mogna grönsaker.

14) Då skrek Findus allt vad han orkade: – RÄVEN KOMMER!

[...]

– Ha ha! Lättlurad! Lättlurad! skrattade Findus. Där fick ni för att ni åt upp min köttbulle.

A ce moment-là, Picpus cria aussi fort qu'il put: – RENARD EN VUE!

[...]

– Vous ne l'avez pas vue venir, celle-là, ricana le chat. Voilà qui vous apprendra à manger ma boulette de viande!

I exempel (15) säger han bestämt till hönorna att de ska vara inlåsta en längre tid, vilket leder till galenskap ("hönorna blev som tokiga") och ilska ("Les poules, furieuses, couraient dans tous les sens en gloussant"²²). När Pettson förebrår honom, så förnekar han blankt att överhuvudtaget ha sagt något:

15) – Sen blir det lås och bom i tre veckor, sa Findus bestämt.

[...]

– Findus! jämrade sig gubben. Nu har du ställt till det. Vad skulle du säga så för?

– Jag har väl inte sagt en endaste ord, sa katten förnärligt.

– Et après ça on ferme à clé pour trois semaines! dit Picpus avec autorité.

[...]

– Picpus! gémit-il. Regarde ce que tu as fait. Pourquoi tu as dit ça?

– Mais je n'ai rien dit! répondit-il, offensé.

Denna lite mörkare sida av katten, att han är beredd att använda alla medel (i detta fall språkliga) för att nå sina mål och att han ibland uppenbart ljuger, är inte någonting som avsiktligt har förbisetts av de grindvaktande instanserna, varken i Sverige eller i Frankrike, även om man lätt förlåter honom på grund av hans många goda sidor. Samtidigt finner man rätt så ofta, och i hela serien, att katten använder språket för att bilda/ombilda sin egen verklighet, på ett sätt som kanske kan påstås vara typiskt barnsligt. Att det rent kvantitativt finns flera påståenden av Picpus på franska kan förklaras med att ett av Picpus påståenden i måltexten ursprungligen kommer från Pettson:

16) – Nä, det här vet jag vad det är, sa Pettson bestämt, det är en ...

Vous n'y êtes pas du tout, dit Picpus sûr de lui. C'est un ...

²² Min översättning: Hönorna, rasande, sprang kluckande åt alla håll.

På samma sätt är en del indirekt tal på svenska, som är svårt att skilja från berättarens röst, översatt till ett påstående på franska, med tydlig anvisning om att det är Picpus som tänker:

- 17) Inte kommer det någon räv inte, nej då. Snart blir det ljust. Vad tyst det är. Tyst och stilla. Inga rävar synes än stjärnorna på himmelen de blänka. Findus var en stalledräng, vaktar sina hönor fem, vi tackom...nu...
- Aucun renard ne va venir, aucune chance, pensa Picpus. Il fera jour bientôt. Comme c'est calme. Calme et silencieux. Pas le moindre signe de renards ...²³.

Både Findus och Picpus ställer några få frågor (exempel (18)) och använder några få uppmaningar (exempel (19)):

- 18) –Vadå SÄTTA? sa han.
- Kan vi inte sätta ner köttbullar istället?
- Ska jag, en liten katt, jaga bort rävarna? Ensam? I mörkaste natten?
- Är det säkert att rävar inte kan klättra i träd?
- Comment ça PLANTER? répondit le chat.
- Ne pourrait-on pas plutôt planter des boulettes de viande?
- Moi, chasser seul des renards? Au milieu de la nuit?
- Tu es bien sûr que les renards ne savent pas monter aux arbres?
- 19) –Pettson, vakna!
- Titta! Stor tugga.
- PETTSON!!! VAKNA!!!
- Pettson, réveille-toi!
- Regarde ces grosses bouchées!
- Pettson, réveille-toi!

En uppmaning på svenska är lite förklädd till ”erbjudande” på franska:

- 20) –Du kan vattna så väntar jag, sa Findus.
- Si tu veux tu arroses et moi j'attends proposa Picpus²⁴.

²³ Min översättning: ingen räv kommer att komma, inte en chans, tänkte Picpus. Det blir snart dag. Vad lugnt det är. Lugnt och tyst. Inte minsta tecken på rävar...

²⁴ Min översättning: Om du vill, vattnar du och jag väntar, erbjöd Picpus.

Några avslutande ord

Identitet och gestaltning av barn i moderna svenska barn- och ungdomsböcker och deras översättningar till franska har intresserat mig i flera år, särskilt när jag kom fram till att det ibland finns en viss diskrepans mellan käll- och måltext. Det mest kända exemplet, som dock ägde rum i en text som inte ingår i det som jag brukar studera, är den första översättningen av Pippi Långstump till franska. Som den svenska lingvisten Christina Heldner långt efter att denna översättning ägt rum visade, hade Pippi fått en ”fransk tvångströja” (Heldner, 1991, 1995, 2004) och mycket av hennes identitet hade helt enkelt försvunnit i den franska versionen. Exempelen behöver inte vara så extrema och ibland är skillnaderna lite mer flyktiga och svåra att sätta fingret på. Det har, intressant nog, dock visat sig i diskussioner och intervjuer med bokförmedlare i Frankrike att, trots att vissa särskilda drag i svenska karaktärens identitet har tonats ner i översättningen, upplever de svensk barn- och ungdomslitteratur som en frisk fläkt i det litterära systemet och faller ofta ”pladask” för böckerna just på grund av gestaltningen av barn och ungdomar. Det har varit intressant att ta tillfället i akt att använda den systemisk-funktionella grammatiken för att analysera gestaltningen av katten Findus och dess franska version Picpus i en bok av Sven Nordqvist. Som artikeln har visat är katten, framför allt i källtexten, men även i måltexten, karakteriserad av det han gör, och han är en mycket aktiv ”aktör”. Platsbegränsningen här har inte tillåtit mig att analysera de visuella processerna som finns i illustrationerna, men ibland är Findus med flera gånger på samma bild!²⁵ Även om denna febrila aktivitet i viss mån hör till genren, till traditionella gestaltningar av svenska barn och kanske till kulturella normer om vad en illustrerad bilderboks-karaktär riktad till 3 till 7-åringar ska göra, är det ändå, enligt min mening, mycket intressant att gestalta en karaktär på det sättet. Dessutom, även om jag inte har kunnat gå in på det här, är också Pettson, oftast i samarbete med katten, mycket aktiv. I just denna bok gräver han upp grönsakslandet och sår frö och

²⁵ ”Bland de moderna bilderbokskonstnärer som konsekvent använder simultansuccession för olika effekter är Sven Nordqvist suverän. Oftast använder han greppet för att förmedla en enda snabb och dynamisk lineär rörelse, till exempel när katten Findus rusar över uppslaget och är avbildad flera gånger under sin vilda fart. Hans fartväg är klart markerad med rörelselinjer. Oftare är rörelsen enbart förmedlad genom bilden” (Nikolajeva, 2000:204). Nikolajeva visar att man både kan läsa om Findus rörelser i texten eller endast se dem i bilden, eller både och.

sätter potatis fyra gånger, han jagar bort hönor och kor och sover endast med ett halvt öga i tron att kanske räven ska komma och ta hönorna som vägrar gå tillbaka till hönshuset. Att Picpus rent kvantitativt verkar lite mindre aktiv som förstadedeltagare kan dock bero på strukturella skillnader mellan språken. Det andra viktiga sättet att karakterisera katten är genom verbala processer, i både käll- och måltextern. Redan i den första boken i början av serien om Pettson och Findus, har katten talets gåva i egentlig och i överförd betydelse. När han är talare påstår han mest, även om han bevisligen ljuger. Detta sätt att förvränga verkligheten i sina utsagor är typiskt för katten i båda versionerna och man kan förmoda att det är ett sätt att litterärt gestalta ett barn – det vore intressant att studera detta vidare. På svenska är dessutom Findus talspråk innehållsrikt (innehållande neologismer och rent formellt olika typiska uttryck för talspråk) även om det på grund av strukturella skillnader (se Andersson m.fl., 2010, Lindgren, 2012) är svårt att återge det på franska. Som en milstolpe på vägen mot fortsatt användning av den systemisk-funktionella grammatiken i studiet av översättningen av barnlitteratur, hoppas jag att denna artikel har visat hur vi som läsare kan göra oss en bild av en karaktärs identitet genom dess gestaltning i böckerna med hjälp av språkets metafunktioner, på svenska och franska.

Källförteckning

- Andersson, Carina, Lindgren, Charlotte, Renaud, Catherine, 2006: Vilken röra i kökssoffan! Att översätta barnböcker: ett svenskt-franskt perspektiv. I: Barnboken nr 2. S. 34–44.
- Andersson, Carina, Lindgren, Charlotte, 2010: Représentation de l’oral à l’écrit dans les traductions en français de livres suédois pour enfants. I: Congrès International de Linguistique et de Philologie Romane, red. Iliescu, Maria, Siller-Runggaldier, Heidi, Danler, Paul, New York: De Gruyter. S. 301–309.
- Danielsson, Kennet, Larsson, Eva-Lena, Nordqvist, Sven, 1998: Pyssla med Findus. Stockholm: OPAL.
- Gossas, Carina, Lindgren, Charlotte, 2011: Svensk barnboksexport till Frankrike – trender och anpassning 1989–2009. I: Proceedings International Association of Scandinavian Studies (IASS) 2010. S. 1–13
- Gossas, Carina, Lindgren, Charlotte, 2014: Traduction et interculturalité: un exemple de livres illustrés suédois contemporains. I: Le Nord en français, ed. Reuter, Hedwig, Mons: Centre international de phonétique appliquée de Mons, collection ”Langage et société”. S. 39–51.

- Gossas, Carina, Axelsson, Marcus, Norberg, Ulf, Van Meerbergen, Sara, 2015: En katts resa: Pettson och Findus på norska, tyska, nederländska, franska och spanska. I: Översättning för en ny generation, red. Alfvén, Valérie, Engel, Hugues & Lindgren, Charlotte, Falun: Högskolan Dalarna, Kultur och Lärande. S. 61–71.
- Hedman, Sven, Nordqvist, Sven, 1999: Pettson och Findus sångbok. Stockholm: OPAL.
- Heldner, Christina, 1991: Pippi Långstrump i fransk tvångströja. I: Språket som kulturspegel. Umeforskare berättar. Karl Johan Danell, Gunnar Persson & Astrid Stedje (red.). Acta Universitatis Umensis, 100. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. Symposium och språklärardagar i Umeå 5–6 november 1990, 100 s. 63–74.
- Heldner, Christina, 1995: Översättaren med rödpenna och pekpinne. Om den franska versionen av Pippi Långstrumpböckerna. I: Språk och fiktion. Moira Linnarud et al. (red.) Högskolan i Karlstad, Centrum för språk och litteratur, s. 265–288.
- Heldner, Christina, 2004: Hur Pippi Långstrump slapp ur sin franska tvångströja. I: Barnboken, Svenska barnboksinstitutets tidskrift, 27(1) s. 11–21.
- Holmberg, Per, Karlsson, Anna-Malin, 2013: Grammatik med betydelse. Stockholm: Hallgren & Fallgren.
- Holmberg, Per, Karlsson, Anna-Malin, Nord, Andreas (red.), 2011: Funktionell textanalys. Stockholm: Norstedts.
- Karlsson, Anna-Malin, 2013: Texters ideationella grammatik. I: Grammatik med betydelse. Holmberg et al. (red.) Stockholm: Hallgren & Fallgren, s. 21–38.
- Lindgren, Charlotte, 2012: He speaks as children speak: more orality in translations of modern Swedish children's books into French? I: Translating Fictional Dialogue for Children, red. Fischer, Martin B., Wirf Naro, Maria, Berlin: Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur. S. 165–185.
- Lindgren, Charlotte, 2014: La voix de l'enfant dans l'œuvre traduite en français de Moni Nilsson. I: TRANS. Revista de Traductología. no 18. S. 67–83.
- Lindgren, Charlotte, 2015: Akademiska studier av översättning av barn- och ungdomslitteratur: en historisk översikt med fokus på Sverige och Frankrike. I: Översättning för en ny generation: Nordisk barn- och ungdomslitteratur på export, red. Alfvén, Valérie, Engel, Hugues, Lindgren, Charlotte. Falun: Högskolan Dalarna, Serie Kultur och lärande. S. 11–21.
- Nordqvist, Sven, 2014: Känner du Pettson och Findus? Stockholm: OPAL.
- Nordqvist, Sven, Samuelsson, Christine, 2004: Pettson och Findus kokbok. Stockholm: OPAL.
- Shavit, Zohar, 1986: Poetics of Children's Literature, Athens: University of Georgia Press.
- Thelander, Kerstin, 2010: En analys av Mrs. Bennets karaktär i Stolthet och fördom. I Maria Löfdahl, Fredrik Skott, Lena Wenner (red.) Från sjö till

- hav, Göteborg: Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg. S. 143–153
- Toury, Gideon, 1995: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
- Toury, Gideon, 2012: *Descriptive Translation Studies: And Beyond* (Reviderad upplaga). Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Van Meerbergen, Sara, 2010: *Nederländska bilderböcker blir svenska. En multimodal översättningsanalys*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology N.S. 54. Skrifter utgivna av SBI 109. Stockholm: Institution för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Van Meerbergen, Sara, 2014: *The church as a cream pie. A multimodal translation analysis of changing child images in picture book translation*. I: *True North. Literary translation in the Nordic Countries*, red. B.J. Epstein. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. S. 98–116.

Länkar:

- Bokförlag Opal, Sven Nordqvist
www.opal.se/index.php?p=up&id=Sven@Nordqvist#.Vgpfh03ouU1 [läst 2015-09-29]
- Bokförlag Opal, Pettson och Findus firar 30 år!
http://opal.se/index.php?p=pres_pressmeddelanden&id=00000009&nav2=p#.VgqKd03ouU1 [läst 2015-09-29]
- Findus flyttar hemifrån i ny bok: www.svd.se/findus-flyttar-hemifran-i-ny-bok [läst 2015-09-11].
- Nordiska museet www.nordiskamuseet.se/slott-gardar/julita-gard/besok-oss/barn-och-familj [läst 2015-09-29]
- Pettson och Findus, wikipedia https://sv.wikipedia.org/wiki/Pettson_och_Findus [läst 2015-09-29],
- Pettson och Findus egen hemsida, Vem är Findus? www.pettsonochfindus.se/index.php?p=findus&lang=sv [läst 2015-09-11].
- Sven Nordqvist, wikipedia https://sv.wikipedia.org/wiki/Sven_Nordqvist [läst 2015-09-29],

Människor och människosyn i litteraturen

Sarkasmer och smädelser i Vilhelm Ekelunds författarskap

Mattias Aronsson

”Ur giftighets- och espritbegär kan omöjligt komma något förnuftigt och friskt” skriver Vilhelm Ekelund i *Veri similia II* från år 1916.¹ Uttalandet är representativt för den ”metron”-filosofi som författaren utarbetade under denna tid. Med ”metron” menade han en livsåskådning där jämvikt, lugn och kontroll över de egna affekterna skrevs fram som ideala kvaliteter för skapande verksamhet. Det är dock uppenbart att Ekelund inte alltid levde som han lärde, för man kan i hans skrifter finna åtskilliga exempel på hur han låter sitt eget ”giftighets- och espritbegär” få fritt utlopp. Författaren använde sig nämligen ofta av sarkasmer och smädelser i sin stundom ganska polemiska kultur- och litteraturkritik – i synnerhet gäller detta i de tidiga prosaverken, publicerade efter brytningen med poesin under andra hälften av 00-talet. Några av dessa passager har jag för avsikt att presentera och diskutera i föreliggande artikel.

Jag börjar min framställning med de fall som rör ”filistern”, en term som Ekelund ofta använde sig av i sina attacker på borgerskapet. Därefter följer en redogörelse för hur han angrep moderna tider, essäister och poeter – samt några enskilda författare som Rousseau och Strindberg. Slutligen diskuterar jag attackerna mot de grupper som utgjorde hans favorithatobjekt: publiken, kritikerna och kvinnorna. Allra först vill jag dock, helt kort, diskutera användningen av sarkasmer och smädelser i allmänhet – med koppling till en del av den forskning som har bedrivits på området.

Sarkasmen och smädelsen som stildrag

Som John Haiman (1998) skriver har sarkasmen vissa gemensamma drag med sådana stilfigurer som ironi, parodi och karikatyr.² Enligt Muecke (1969) liknar

den i synnerhet ironin, och litteraturkritiker har i allmänhet betraktat sarkasmen som den enklaste och minst intressanta varianten av ironi.³ Även Rockwell (2006) delar denna uppfattning när hon betraktar sarkasmen som en underkategori till ironi, och definierar den som en 'ironisk förolämpning' (*ironic insult*).⁴ Hon identifierar dock en mindre skillnad mellan de två stildragen i det att hon entydigt länkar sarkasmen till kritik och förolämpning, men slår fast att ironin kan vara såväl positivt som negativt konnoterad.⁵ Enligt Haiman är sarkasmen en form av verbal aggression som kan vara uppbyggd av vänliga och sympatiska ord, men där själva intentionen är fientlig. Sarkasmen karakteriseras alltså av ett medvetet hånfullt budskap inlindat i ett på ytan vänligt yttrande. Den förlöjligade parten kan vara en närvarande samtalspartner, en främmande tredje part eller en konventionell ståndpunkt. Avsändaren av sarkasmen låtsas uttrycka en åsikt som han eller hon egentligen inte har, och förväntar sig att åtminstone några mottagare förstår skämtet och ser igenom det på ytan vänliga yttrandet. Avsändaren vänder sig därmed till vad Haiman kallar "a privileged audience", "the in-group" eller "the happy few".⁶

Rockwell identifierar några vanliga drag hos människor som ofta använder sig av sarkasmer. Med hänvisning till studier av Noble (1977), Gibbs (2000), Rockwell & Theriot (2001) och Katz m.fl. (2004) gör hon gällande att forskning har visat att män använder sarkasmer oftare än kvinnor. Hon refererar även till Ball (1965) som hävdar att intelligenta människor oftare begagnar sig av stildraget än individer med lägre intelligens. Enligt Rockwell är användningen av sarkasmer också kopplad till sådana faktorer som avsändarens status – personer med högre social status tenderar att nyttja fler sarkasmer än individer med lägre social status – och ålder, vuxna människor använder oftare sarkasmer än barn.⁷ Vilhelm Ekelund stämmer därmed ganska väl in på ovanstående schablonbild av den typiske brukaren av sarkasmer. Författaren till de tidiga prosaverken är en man, av vuxen ålder och med hög intelligens och status, i synnerhet om man med intelligens syftar på s.k. lingvistisk intelligens (såsom Howard Gardner har definierat den), och med status menar det som Pierre Bourdieu har benämnt kulturellt kapital.⁸

Ett konkret exempel på en sarkasm i Ekelunds produktion skulle kunna vara när (den uttryckligen kvinnofientliga) författaren i verket *Metron* från 1918

konstaterar att i litteraturens värld är det kvinnorna som ”bestämna moderna”. Detta förhållande kommenterar han sedan genom att utropa:

Helt naturligt: ty största parten af litteraturen faller ju under det kvinnliga gebit, är egentligen fruntimmersgöra; något som icke passar sig för en man att tillbringa lifvet med och som väl också i en framtid kunde komma att öfverlämnas åt kvinnorna.⁹

Den läsare som är någorlunda insatt i Ekelunds föreställningsvärld ser sannolikt bortom yttrandets ordagranna lydelse och uppfattar det som en sarkasm riktad mot kvinnliga författare.

Att ”smäda” någon betyder, enligt *Svenska Akademiens ordlista (SAOL)*, att ”skymfa” eller ”håna” personen ifråga.¹⁰ Smädelsen har således ett ändamål som i mångt och mycket liknar sarkasmens, men den yttre formen är inte identisk – den tillåter inte avsändaren att driva gäck med mottagaren, utan hånfullheten framförs här i en direkt och oinlindad form. Det betyder dock inte att en smädelse nödvändigtvis måste vara befriad från humor. Om den är tillräckligt spirituellt kan den – åtminstone för en utomstående och neutral betraktare – framstå som humoristisk. Smädelsen har en mycket lång tradition inom västerländsk debattkonst, genom sin position inom den klassiska retoriken. Som Annie Mattsson (2010) påpekar ingår smädelsen i den grundläggande retoriska genreindelningen, närmare bestämt hör den till *genus demonstrativum*, det prisande och fördömande talet.¹¹ Den antika retoriken, inklusive dess konfrontativa variant, fördes vidare i senare tiders västerländska debattraditioner. Inte minst i det tyskspråkiga kulturområdet hade den en stark ställning. Gudrun Weiner (2006), till exempel, diskuterar den starka position som den så kallade stridskulturen (*Streitkultur*) och stridssamtalet (*Streitgespräche*) hade i Tyskland fram till 1800-talet.¹² I sin skrift *Eristik: eller 38 sätt att få rätt* framhåller också Schopenhauer smädelsen, påhoppet på motståndaren, som en viktig del i en effektiv debatteknik.¹³

Som klassicistiskt skolad humanist, med speciell förkärlek för tysk litteratur och kultur, var Vilhelm Ekelund väl förtrogen med den tanketradition som har skissats ovan. Några exempel på Ekelundska smädelser är när han riktar sig mot författarkollegor som han, vid det aktuella tillfället, inte uppskattar. Han kan således, i *Nordiskt och klassiskt*, skriva om Carlyles ”saloppa gester” och ”slappa öfverflödigheter” – och hävda att det har

kommit ”något, skrikigt, trångt och plebejiskt” över dennes skrifter. I samma stycke kan han också avfärda den sene Nietzsche som ”svassig och småkokett” och påstå att dennes självbiografi visar på ”något flinigt belåtet” hos författaren.¹⁴

Filistern

Som sades i inledningen är ”filister” ett vanligt förekommande invektiv i Vilhelm Ekelunds prosa. Enligt *SAOL* betyder ordet ”kälkborgare” och ”bracka”,¹⁵ och det är också i denna nedsättande betydelse som Ekelund använder sig av det. Termen filister, med fantasifulle sammansättningar och avledningar som exempelvis ”filisterförakt”, ”filistergemytlighet” och ”filiströs” förekommer så ofta som 90 gånger i författarskapet, vilket indikerar att det är ett relativt frekvent använt ord.¹⁶ Termen fungerar lite som ett kodord för angrepp på borgarklassens förmenta kulturförakt, dess materialism och dästa mätnad, som exempelvis i följande utdrag ur *Antikt ideal*: ”Konsten är en perversitet, säger filistern. Det normala är ju hans egen feta borgartillfredsställelse.”¹⁷ Motivet med den skapande människan som en icke-salongsfähig ”sanningssägare” och outsider, vars uppgift det är att förlöjliga borgerliga värderingar, kanske vi i första hand associerar med 1960- och 1970-talens antikonformistiska konstnärsideal – men det är i själva verket betydligt äldre än så. Motivet representerade knappast något nytt ens 1909 när Vilhelm Ekelund formulerade ovanstående ord, utan hade alltsedan romantiken varit vanligt förekommande i litteraturen.

Många av Ekelunds attacker mot ”filistern” är knutna till författarens tyska erfarenheter. Ekelund vistades under tidigt 1900-tal flera längre perioder i Berlin – och skrev också ett betydande antal kåserier, kulturkritiska betraktelser och allmänt hållna journalistiska texter därifrån. I första hand rörde det sig om ett tidstypiskt ”brödskrivande”. Artiklarna publicerades i svensk press och Ekelund levde – eller snarare överlevde – tack vare honorären de genererade. Men vissa texter arbetades också in i prosavolymerna *Böcker och vandringar* och *Tyska utsikter*, och de kan därför sägas vara en integrerad del av författarens litterära verk. Ekelund anlägger stundtals i sina tyska iakttagelser ett underifrån- eller arbetarklassperspektiv. Ett sådant perspektiv antar författaren till

exempel i följande sarkastiska betraktelse. Horisonten är den berlinska, som han vid denna tid blickade ut över:

Och den arma slafven i sin förstockelse begriper inte hur väl öfverklassen egentligen menar det med honom, förstår inte hvilka ädla bekymmer om hans själ som ligga till grunden för treklassvalrätt, bierskatt, köttbrist, fabrikslafveri och militärdespotism...¹⁸

Om Ekelunds kritik av filistern och de besuttna klasserna ovan kan sägas ingå i en vanligt förekommande och politiskt färgad diskurs, är följande kommentar från *Attiskt i fågelperspektiv* (1919) mer personlig – och kanske också litteraturhistoriskt intressantare, eftersom den tycks förebåda det senare författarskapet:

Men filistern har plumpat ner världen, plumpat ner och förfalskat språket så, att man verkligen kanske gjorde bäst i att aldrig uttrycka sig annat än i ett slags hemliga formler, chiffermässigt, sibylliniskt...¹⁹

Det är alltså, enligt Ekelund, ”filisterns” åverkan på världen i allmänhet – och språket i synnerhet – som gör att han vill söka sig åt det kryptiska hållet. En sådan rörelse mot ökad språklig förtätning blir ju också tydlig under senare delen av 1920-talet, för att nå sin fulländning i de sista aforismsamlingarna från 30- och 40-talen.

Moderna tider – modern litteratur

Vilhelm Ekelunds kulturideal var värdekonservativt. Eller kanske ”radikalt bakåtsträvande” är en bättre benämning för det antika ideal som författaren började predika efter de tidiga diktaråren, då han faktiskt lät sig inspireras av vissa samtida poeter. Om den moderna tidens ideal skriver han exempelvis i *Metron*:

Intet mer karaktäristiskt för modern andlig förtölpning än den djupa respekten för det spetsiga, det snedögda, det skeptisksötsura, det öfverlägset ironiska och hvad det nu allt heter – alla dessa spirituella småsnaskigheter som gå under namn af intelligens. Hvar är den stora fria tonen, den ljusa förnäma blicken? Impertinensen! den lefve! Den allena är gentlemanlike i den moderna profryttarkulturen.²⁰

Vilhelm Ekelund byggde i sitt författarskap upp ett eget panteon av författare och filosofer, vilka fungerade som ledstjärnor och resonansbotten för hans

eget skapande.²¹ Om det från något håll framfördes kritik mot en av de författare som Ekelund uppskattade, gav det honom tillfälle att ondgöra sig över samtidens förfälskning och smaklöshet, som i detta försvar av Lev Tolstoj: ”Det intelligentas snobbförakt för Tolstoj är djupt karaktäristiskt för vår tids förtorkning, dess dyrkan af posören, frisören, stilighetsstilen.”²² ”Frisör” är för övrigt ett intressant substantiv i Ekelunds kulturkritik, alltid använt med pejorativ innebörd (se nedan för ytterligare exempel).

Om Ekelund var negativt inställd till den mätta och nöjda attityd som han ansåg sig finna hos borgarklassen är det ingenting mot den fientlighet med vilken han såg på författare som söker publicitet och framgång – och som, gud förbjude, försöker tillfredsställa smaken hos samtidens publik:

Den litterära genomsnittstalangen känner ingen annan ärelystnad än den efemära. Han är belåten om recensentpöbeln gör larm tillräckligt om hans namn, opportunist som han är af renaste vatten och darrande för publikens dom.²³

Hvad man nöjer sig med för futtigheter, hvad man slår sig lätt till ro! Har man vunnit några tusental läsare (köpare), likgiltigt af hvad karaktär, spinner man tråden vidare år ut år in och är fullständigt belåten om man kan hålla sig någorlunda i nivå utan att göra sig vidare besvär.²⁴

Vore författare lika goda rivaler om damen Sanning som om damen Publicum – ja, då skulle vi ha böcker som talte att läsas äfven af läskunniga.²⁵

Om Ekelund tycker sig se den allra minsta antydning till opportunism, publicitetshunger eller strebermentalitet hos en författare är det tillräckligt för att han ska reagera med förakt. En viktig aspekt i detta sammanhang är *stil*. När Ekelund skriver om stil kontrasterar han inte sällan med *stilighet*. Därigenom får han naturligtvis fram en intressant poäng. Som läsare bör man inte låta sig luras av ett skimrande utanpåverk, en glanslös stil är enligt honom alltid överlägsen ”stilighetsstilen”:

De flesta som tala om stil mena helt enkelt – stilighet. Så nu för tiden äfven i fråga om lefnadsfilosofi. Så stora frisörer som nu sågs det aldrig förr i bildningens värld.²⁶

Vårt moderna europeiska aristokratideal luktar icke riktigt godt. Och hvad man kallar helleniskt nu är något vrövl, som står oändligt djupt under Nya testamentets barnsliga stillöshet. Det är ju helt simpelt – stilighetsstil.²⁷

En annan term som ofta dyker upp när Ekelund kritiserar samtidens kulturella förflackning är det tyska substantivet *Geschäft*, vilket han – i enlighet med svensk tradition – använder i pejorativ betydelse.²⁸ I *Veri similia II* diskuterar han exempelvis ”det stegrade geschäftsmakeriet med pennan”, och på ett annat ställe i samma volym stöter läsaren på utsagan: ”I forntiden var ju all ordkonst poesi. Att det hos oss existerar en prosa i särskild mening beror väl på att skriva blivit geschäft.” Verket i fråga avslutas för övrigt med en sista, sammanfattande salva riktad mot de närliggande författarna i samtiden: ”Förr i världen gick käringar på landet och hade sitt lefvebröd på att föra sladder från hus till hus. De äro för länge sedan utträngda af – författarna.”²⁹

Vilhelm Ekelund kan sägas ha fört den gamla franska sextonhundratalsdebatten mellan *les anciens* och *les modernes* in i sitt eget sekel. I valet mellan antika och moderna författarskap, attityder och ideal tog han – som titeln på essäsamlingen från 1909 antyder – parti för de förstnämnda. Och han gjorde det på ett tämligen reservationslöst vis:

En författare, om han förstår sin fördel, undviker konsekvent att läsa moderna författare. Hvarför dricka ljumt grums ur landsvägsö, när det finns källor i skogen med fin kall dryck!³⁰

Essäister och poeter

Under tiotalet angriper Vilhelm Ekelund, som nämnts ovan, ofta sin samtids ideal och dess kulturyttringar i allmänhet. Men han attackerar också *specifikt* två litterära genrer och deras utövare. Det rör sig då om essän, och essäförfattarna – och om poesin, och poeterna. Essän kopplas ibland ihop med den ovan nämnda termen ”geschäft” – och genren ger Ekelund tillfälle att excellera i mer eller mindre sinnrika jämförelser och liknelser – alla med negativ värdering:

Det sägs att ”essayen” skall vara något specifikt modernt, en ny litterär form. Det är något vröfl. Det är bara den litterära geschäftsessayn som är en modern invention.³¹

Att läsa en ”god essayist” är något fruktansvärdt melankoliskt; – melankoliskt som en auktion på gamla omnibushästar.³²

De litterära essayisterna äro ju tråkiga; äro för lärda och impotenta och litteraturforskare. Likna de ej hönor som storma upp på sin gödselhög,

sprättande, plockande och kacklande! Se hur jag sprätter! ropar hvar sats hos dem.³³

Essayn är i allmänhet intet annat än konsten att sprätta upp gamla kläder och inbilla folk att det är nya.³⁴

Även den lyriska poesin ger upphov till en del drastiska formuleringar. I *Antikt ideal* slår Ekelund till exempel fast: ”Med den äkta poesins värdering är det ställt ungefär som med dygdens i ett horhus eller ärlighetens i ett tjufnäste.”³⁵

I de följande verken fortsätter författaren på inslagen linje. I *Böcker och vandringar* skriver han följande: ”Och den mesta moderna verspoesin har en karaktär af vämjelig impotens. Den synes skriven för åsneöron utan aning om rytmisk konst.” Han vet också berätta att: ”I poesin besannar det sig alltid att ju brokigare fågel, desto sämre sångare.”³⁶ I *Nordiskt och klassiskt* länkar Ekelund återigen poesin till impotensmotivet, i det att han frågar sig ”kan någon längre taga ’lyriken’, denna de intellektuellt impotentas konst, på allvar?”³⁷ Även bilden med en fågel som metafor för poeten återkommer här, med den lilla skillnaden att nu har den brokiga sångfågeln blivit en skrikande fågelunge:

Ty en poet är en omätlig feminin sympathi- och ömhetsnarr, som hänger som en fågelunge utanför boet med uppspärradt näbb och gapar efter beundran, kärlek, knäfall. Ju större han blir, desto glupskare hungern.³⁸

Vi har nu studerat några exempel på hur Ekelund, med stundtals ganska bryska formuleringar, kan avfärda poesin och essän som litterära genrer. Han är heller inte främmande för att attackera enskilda författare, vilket vi ska se närmare på i nästa avsnitt.

Enskilda författare

Vilhelm Ekelund far gärna ut i öppna smädelser mot sådana författare som inte faller honom i smaken. I en tidigare studie över Ekelunds förhållande till den fransk-italienska kultursfären har jag redogjort för de påhopp som vissa franska skapare utsätts för under perioden 1909-1919.³⁹ Den författare som Ekelund kritiserar hårdast är Jean-Jacques Rousseau, men även Maupassant, Baudelaire och Verlaine får sig en släng av slevan. Här ska endast ges två

exempel på de talrika utfallen mot Rousseau. I följande korta utdrag ur *Attiskt i fågelperspektiv* anklagas han för, bland annat, sentimentalitet – och man kan också notera att det nedsättande substantivet ”geschäft” återkommer vid inte mindre än tre tillfällen:

Rousseau fick feber i hjärtat när världen började finna honom beundransvärd. Han slog sig på det sentimentala geschäftet. Då öfvergafs han af tron, ty man kan ej göra geschäft med tron (det är det tråkiga), och därmed var han redlös, rädd för sin egen skugga. Kvar blef bara skelögheten och vridenheten, och att göra sentimentalt geschäft på vridenheten.⁴⁰

I Ekelunds läsning av Rousseau framstår den fransk-schweiziske filosofen som publiktillvänd och överdrivet sentimental. Ekelund tycks också se beklagligt feminina drag hos honom, som här från *Veri similia I*:

Rousseau. – Det syns knappt möjligt att tro på ett stort sanningsbehof hos en människa som är så vidrigt värnlös, så utan all stolthet och manlig vrede inför de ynkliga misärer som ”vänner” och ”väninnor” (!) spunnit in henne i, och som en man skulle ha gjort sig fri från med en spark. [...] Och så var han ju halft upptäckare af hela det nyare sensibleriet och måste som sådan vara angelägen om att presentera sig som rekordinnehafvaren i allt dithörande – : se hur ömtålig jag är! se hur känslig! såg världen någonsin min like! Att nu icke tala om hans protektionslystnad. Han är prototypen för den moderne artisten och poeten med deras jakt efter beskyddare och beskydderskor. Protegé-och-älskare – det är idealet. ”Maman”!⁴¹

Jag lämnar nu Rousseau och övriga franskspråkiga skapare, för att i det följande diskutera några exempel som rör författare från andra kulturområden. Man kan i detta sammanhang konstatera att Ekelund i stort sett endast far ut i smädelser mot moderna skriftställare – konstnärer från antikens Grekland och Rom kritiserar så gott som aldrig. Vissa skapare tycker Ekelund genuint illa om, ett exempel på en sådan är Oscar Wilde – som ges det föga hedrande (se ovan) epitetet ”filister”: ”O. Wilde –: filistern i dess högsta potens. Därför också: filisterguden par excellence.”⁴² Även Erik Axel Karlfeldt är måltavla för nedgörande kritik. Hans verser sägs uttrycka ”ett grundt gemyts harmlösa lek med rim och rytm och små känslor”. Denna poesi, hävdar Ekelund, vore harmlös och oförarglig ”om det ej fanns folk som sträfvade att inbilla oss att här var ett mänskligt och litterärt värde af allvar att räkna med – ett bildningsvärde.”⁴³

Andra författare har Ekelund ett mer sammansatt och komplext förhållande till. Det gäller exempelvis Thomas Carlyle, som är måltavla för den smädelse som delvis citerades i artikelns inledning. Här följer resonemanget i sin helhet:

Carlyle var finast i sin tidiga period, (Sartor, Burns-essayen o.s.v.); senare har det kommit upp i honom något skrikigt, trångt och plebejiskt, där blir dålig ton hos honom. Hans saloppa gester, slappa öfverflödigheter ha en fatal likhet med Jean Pauls.⁴⁴

Sedan finns också de konstnärer som Ekelund i grunden beundrar, men som någon gång kan bli utsatta för råheter. Två författare av denna kategori är Friedrich Nietzsche och August Strindberg. Den förstnämnde var under tiotalet den kanske viktigaste ledstjärnan i Ekelunds författarskap, och han diskuterar ingående den tyske filosofens verk vid många tillfällen i sina prosaskrifter. Men publiceringen av den länge emotsedda självbiografen, *Ecce homo*, framkallade uppenbarligen ingen entusiasm hos Ekelund:

Nietzsche har lågmäldhet i sina ungdomsskrifter –. Ju mer han nalkas slutet, desto mer förlorar han den; till sist blir han svassig och småkokett, ja får något flinigt belåtet (*Ecce homo*).⁴⁵

Hos Strindberg är det oförmågan att skjuta de personliga kärleksbekymren åt sidan som irriterar. Ekelund finner det ”sorgligt att en Strindberg förslösat krafter på fruntimmersträtor” – och tankegången utvecklas längre fram i texten:

Ja, kulturelandet har storartade ting att uppvisa. En man, en stor andlig kraft, som fyller halfva lifvet, halfva sitt verk med äktenskapsträtor, fruntimmersgräl. Jag ville se en stor man ur forntiden, en romare eller en grek, stå upp från de döda och taga ett sådant fenomen i betraktande. Sådant skulle han icke trott möjligt ens för en man af ett medelmåttigt ingenium.⁴⁶

Av kontexten framgår att de ”storartade ting” som det är frågan om i första meningen ska ses just som en sarkasm, i annat fall hade uttrycket inte kopplats samman med termer som ”kulturelande”, ”äktenskapsträtor” och ”fruntimmersgräl”. Däremot är det mer osäkert om benämningen ”stor andlig kraft” används i sarkastisk betydelse. I grund och botten uppskattade Ekelund nämligen många aspekter av Strindbergs författarskap – det enda han egentligen vände sig emot var just ”fruntimmersgrälen”.

Publiken

Att Vilhelm Ekelunds förhållande till den litterära publiken var av det mer komplicerade slaget är väl belagt, se exempelvis Per Erik Ljungs avhandling om Ekelunds problematiska författarroll.⁴⁷ Ett tidigt exempel på hans nedlåtande åsikt om publiken är öppningsraderna ur ”Inspiration” från *Dithyramber i aftonglans* (1906): ”Att min dikt I djupt förakten / är det enda som mig glatt, / styrkt i hårda kampen / genom livets kval och natt.” Ekelund positionerade sig alltså tidigt som en skald utan behov av läsarnas uppmärksamhet och uppskattning – hyllande konsten för konstens egen skull. ”Jag diktar för ingen” heter det följaktligen på ett ställe i samlingen *Hafvets stjärna* (1906).⁴⁸ Även följande passage ur *Antikt ideal* kan anföras i detta sammanhang:

Hur är det möjligt för en poet af ärlighet att *utgifva* sina alster? Hans högsta sträfvan går snörrätt emot allt hvad ”publik” heter. Hans högsta önskan är att under en ständigt stegrad produktion *reducera* sitt publikum till ett minimum. Då han kastar ut sin andes barn, frågar han ej: skall jag vinna några nya läsare? skall jag möta sympati? Han frågar i stället: hur många läsare skall jag förlora? Intet är så smärtsamt för honom som ”erkännande”, ty det kommer honom att tvifla på sin ärlighet –: alltså har jag sjunkit, alltså har min andes högkänsla förminskats, förslappats till ett vanligt; jag har ej vårdat mig tillräckligt om det sällsynta, det ”gudomliga” i mitt väsen! Ve mig! Jag har syndat mot guden.⁴⁹

Ekelunds konstnär- och kultursyn blev med tiden bara mer och mer exklusiv och elitistisk. Som Göran Hägg har påpekat blir publiken därmed överflödig – och diktaren görs till ”en sorts offerande präst ensam med skönhetens gud”.⁵⁰ Andra exempel på Ekelunds publikfientliga hållning är följande aforismer tagna ur *Böcker och vandringer*:

Succès. – Har du trampat i något...? Hundarna komma och nosa om dig.
Den djupaste kränkningen: bli prisad af en medelmåtta.⁵¹

Tidigare har vi sett hur de ”litterära essayisterna” liknats vid hönor⁵² – och samma nedlåtande metafor används även om publiken. För man kan sannolikt utgå från att benämningar som ”obotligt poesiförhönsad”⁵³ och ”ordentligt versförhönsad”⁵⁴ knappast är positivt menade. Motivet specificeras vid ett tillfälle till att gälla den ”pigförnämt-aristokratiskt-själfulla hönsigheten”,⁵⁵ och fjäderfäet ifråga kan vid behov ersättas av en kråka:

”Han är svår att läsa.” – Ja, han är svår att läsa, ty han *flyger*. Och ni! Ni läser, – och flyger ni, så flyger ni som kråkor.⁵⁶

Det torde ha framgått av exemplen ovan att den litterära publiken, enligt Ekelunds förmenande, har dålig smak. Den skattar mediokra produktioner högt, men har inte förstånd att ta till sig konst av god kvalitet. Ekelund upprörs till exempel över att August von Platens diktning – som han själv högaktar – inte uppmärksammades, samtidigt som ”den Heineska flackheten applåderades på det hjärtligaste, applåderades så som endast det underhaltiga applåderas”, och medan ”ett jollrigt nonsens af folkvissentalitet och månskenspladder mottogs af publiken som en omedelbar uppenbarelse af den sanna poesien”.⁵⁷ Den läsande allmänhetens smak lämnar således mycket att önska, om vi ska tro Ekelund, och inte är det bättre ställt med de professionella läsarnas omdöme – vilket vi ska se närmare på i avsnittet om kritikerna nedan.

Kritiker

I sina essäer målar Vilhelm Ekelund ofta upp ett motsatsförhållande mellan författare och kritiker (recensenter, litteraturhistoriker, etc.). De senare saknar enligt honom all genialitet, men profiterar i gengäld oblygt på konstnärens talang och skaparkraft:

Den som ger blodet, den originale, får sällan skörda; går genom lifvet som ett misstänkt subjekt. Så kommer kritikern, historikern, upptäckarna, hela hären af parasiter, som icke skulle hälsat på honom på gatan om de varit hans samtida –: de bli nobla män och nationens prydnad på trasorna af geniets elände.⁵⁸

Det är därför knappast förvånande att kritiker, enligt Ekelund, saknar förmågan att känna igen god litterär kvalitet när de ställs inför den:

Det slog sällan fel, att hvad kritiken kallade ”ojämnheterna”, de beklagansvärda ojämnheterna i ett verk, det var just själfva *topparna*: hvilka ju, mycket riktigt, med nödvändighet måste välla någon ojämnhet.⁵⁹

Recensenter och litteraturvetare är ”halta och lama” och offer för avundsjuka, enligt Ekelund.⁶⁰ Deras interna fejder framstår som ytterligt löjliga, och ingen kritiker har någon moralisk rätt att sätta sig till doms över sanna konstnärer:

Och hur ofta ger kritik annat än den tråkiga synen af hur den ene pedanten hackar den andre pedanten i hufvudet eller den ännu tråkigare af hur en fullständigt obehörig hvem som helst slår ned på skribenten af blodet för att ”anmäla” honom, d.v.s. stympa, förfalska och vanställa hans arbete för allmänheten.⁶¹

Vi har tidigare sett hur Vilhelm Ekelund vid flera tillfällen använder sig av djurmetaforer i sina smädelser. Även kritiker kan naturligtvis liknas vid olika djur, som till exempel en katt:

En katt som druckit ättika kan inte göra en mer komisk min än den för fäderneslandets litterära heder ömmande ”anmälarer”, då han uttrycker sitt beklagande inför andliga produkter som icke gå att inränga i den sunda patenterade harmlöshetens stora kategori.⁶²

När den medelmåttige och obetydliga recensenten dristar sig till att formulera negativ kritik mot en äkta konstnär blir liknelsen den till en urinerande hund:

I hundens lifskänsla ingår utan tvifvel som ett väsentligt moment glädjen öfver att gud skapat så många träd och lyktstolpar att lyfta bakbenet mot. Kunde den litteräre ”anmälarerens” sjäslif analyseras, skulle man säkert finna ett analogt hufvudmoment däri: glädjen öfver att gud i massan af harmlöst erkännansvärda författare också skapat de ”kuriösa”, originella, icke erkännansvärda; ty dem kan han rusa på och lyfta bakbenet mot.⁶³

Ekelunds positionering som elitistisk kulturaristokrat inom det litterära fältet byggde som vi har sett på ett aktivt avståndstagande från samtidens smak, som den uttrycktes av publik och kritiker. Han målade därigenom upp en bild av det egna författarskapet som befinnande sig ovan och bortom allfarvägarna. En sådan *outsider*-position har traditionellt varit en populär roll att anta, och många författare har strävat efter att nå den. Påfallande många av dem som lyckats uppnå positionen ifråga har med tiden fått epitetet kulturförfattare (Bukowski, Burroughs, Céline, Kerouac, Öijer, m.fl.) och har med tiden blivit högt uppskattade – av såväl publik som kritiker. Vad gäller Ekelund kan vi konstatera att även om han aldrig nått ut till de breda massorna av läsare har han uppskattats av en liten men, med Göran Häggs ord, ”ytterst kvalificerad” publik.⁶⁴ Så benämningar som ”kulturförfattare” och ”kritikerfavorit” passar honom onekligen väl.

Kvinnor – och ”det kvinnliga”

När Vilhelm Ekelund under senare hälften av 1910-talet formulerar sin ”metron-filosofi” konstruerar han samtidigt en könsmissig motsättning. Han

identifierar nämligen ”metron” (måttfullhet, jämnmod, kontroll över de egna affekterna) som manliga kvaliteter och låter därmed påskina att kvinnors smak – eller den smak som han tillskriver kvinnor – är sämre än männens. Han hävdar till exempel i verket *Metron* att ”de ’starka lidelsernas’ beundrare finner man bland kvinnor och skönandar, icke bland män. *De dyrka klarheten och ron.*”⁶⁵ En snarlik tanke återfinns för övrigt i *Attiskt i fågelperspektiv*:

Det excentriska, omåttliga och lidelsefulla, som kvinnorna tro så outhärligt för all äkta konstnärlighet, ja det hör just till kvinnorna och – avfvisidan af konstnärsgåfningen. Men det var först vi moderna som gjorde den lysande upptäckten att avfvisidan var den finaste.⁶⁶

I detta utdrag används naturligtvis uttrycket ”den lysande upptäckten” i sarkastisk betydelse. Just den sista idén i citatet ovan – att det ”kvinnliga” skrivandet har vunnit mark på det ”manligas” bekostnad – blir för Ekelund ett tecken på samtidens förfall. Modernitet och kvinnlighet är således för honom termer med negativa konnotationer som ofta länkas samman. I *Veri similia II* skriver han exempelvis nedlåtande om ”det naiva moderna tölperiet om kvinnan såsom bärare af den rikare känsligheten, mannen af den svagare”, och hävdar att ”det är nästan skamligt att röra vid så stinkande dumheter”.⁶⁷ I *Metron* hävdar han att ”den mesta konsten och poesien är ju till för kvinnor och halfbildade”.⁶⁸ På ett annat ställe i samma volym figurerar den sarkasm om litteraturen som ”fruntimmersgöra”, som jag citerade i artikelns inledning:

Men världen var alltid feministisk, och i litteraturens värld är det i själfva verket kvinnorna, som bestämma moderna. Helt naturligt: ty största parten af litteraturen faller ju under det kvinnligas gebit, är egentligen fruntimmersgöra; något som icke passar sig för en man att tillbringa lifvet med och som väl också i en framtid kunde komma att öfverlämnas åt kvinnorna.⁶⁹

Kvinnors skrivande är alltså av en annan art, och av lägre kvalitet än mäns, om man ska tro Vilhelm Ekelund. Han framstår därmed som en traditionell essentialist, det vill säga han anser att det finns inneboende och medfödda skillnader mellan könen. I enlighet med den traditionella könsmaktsordningen kompletterar han också sitt särartstänkande med en hierarkisering, där det manliga skrivandet per definition skattas som överordnat kvinnornas. *Konstnärligt* skapande tycks dem, enligt Ekelund, inte vara möjligt att frambringa: ”För

kvinnor är det ingen konst att skriva. För män *är* det en. Det är den stora skillnaden.”⁷⁰

*

Vilhelm Ekelunds författarskap är med all säkerhet ett av den svenska litteraturhistoriens mest särpräglade och komplexa. Ett exempel på denna komplexitet är att författaren ofta lät sitt ”giftighets- och espritbegär” få fritt utlopp – just under den period då han i sina skrifter predikade måttfullhet och affektkontroll. Ekelund tyckte uppenbarligen genuint illa om många av samtidens kulturyttringar, och han var inte främmande för att angripa såväl författarkollegor som professionella kritiker. ”Det moderna” kopplades i hans tankevärld ofta ihop med ”det kvinnliga” för att bilda en, för honom, sällsynt irriterande enhet. I denna studie har vi också sett hur termer som ”filister” och ”geschäft” fungerar som kodord i de tidiga prosaverken – i en kulturkritik där sarkasmerna och smädelserna aldrig är långt borta.

Noter

¹ Vilhelm Ekelund, *Nordiskt och klassiskt. Veri similia I–II*, Lund: Vilhelm Ekelundsamfundet & Ellerströms, 1999 [1914, 1915, 1916], s. 128.

² John Haiman, *Talk Is Cheap. Sarcasm, Alienation, and the Evolution of Language*, New York: Oxford University Press, USA, 1998, s. 18.

³ Ref. i Haiman, *Talk Is Cheap*, 1998, s. 20.

⁴ Patricia Ann Rockwell, *Sarcasm and Other Mixed Messages. The Ambiguous Ways People Use Language*, Lewiston, Queenston & Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2006, s. 119.

⁵ Hon skriver: ”Sarcasm is generally perceived as a sub-category of irony. Although both sarcasm and irony describe utterances that express the opposite of the speaker’s true intent, they differ in content in that sarcasm, is generally used to offer criticism, particularly to insult; whereas, irony can be used for making any type of comment – positive or negative.” (Rockwell, *Sarcasm and Other Mixed Messages*, 2006, s. 6.)

⁶ Haiman, *Talk Is Cheap*, 1998, s. 18–25.

⁷ Rockwell, *Sarcasm and Other Mixed Messages*, 2006, s. 37–46.

⁸ Howard Gardner, *De sju intelligenserna*, övers. Ulrika Junker Miranda, Jönköping: Brain Books, 1994, s. 67–90. Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, övers. Richard Nice, London: Routledge, 1984, s. 80–85 och 114–120.

⁹ Vilhelm Ekelund, *Metron. Attiskt i fågelperspektiv*, Lund: Vilhelm Ekelundsamfundet & Ellerströms, 1994 [1918, 1919], s. 23.

¹⁰ *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket* (SAOL) (tolfte upplagan), Stockholm: Svenska Akademien & Norstedts Ordbok, 1998, s. 823.

¹¹ Annie Mattsson, *Komediant och riksförädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 45, 2010, s. 18.

- ¹² Gudrun Weiner, *Att strida med ord. En kritisk retorikanalys av politiska talkshows i tysk TV*, Åstorp: Retorikförlaget, 2006, s. 80–81.
- ¹³ Artur Schopenhauer, *Eristik: eller 38 sätt att få rätt*, övers. Fredrik Linde, Åstorp: Retorikförlaget, 2007, s. 38 och 77–79.
- ¹⁴ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 114.
- ¹⁵ SAOL, 1998, s. 195.
- ¹⁶ Se Ingrid Schaar (red), *Konkordans till Vilhelm Ekelunds skrifter* (bd 1), Lund: Context, 2000, s. 812–813.
- ¹⁷ Vilhelm Ekelund, *Antikt ideal. Båge och lyra*, Lund: Liber, 1983 [1909, 1912], s. 62.
- ¹⁸ Vilhelm Ekelund, *Böcker och vandringar. Från studie-år i Tyskland*, Lund: Vilhelm Ekelund-samfundet & Ellerströms, 1991 [1923], s. 43.
- ¹⁹ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 41.
- ²⁰ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 65.
- ²¹ Se exempelvis min tidigare studie ”Jag satt till bords med de bästa” för en genomgång av dessa ”husgudars” närvaro i författarskapet. Mattias Aronsson, ”Jag satt till bords med de bästa”. Interkulturella möten i Vilhelm Ekelunds verk”, i *European Journal of Scandinavian Studies* (45:1), 2015, s. 35–59.
- ²² Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 23.
- ²³ Ekelund, *Antikt ideal*, 1983 [1909], s. 132.
- ²⁴ Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 156.
- ²⁵ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 92.
- ²⁶ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 46.
- ²⁷ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 59–60.
- ²⁸ *Svenska Akademiens ordlista* informerar om att ordet – som betyder ”affär, handel” – används i ”mest nedsättande” mening (SAOL, 1998, s. 268). Termen figurerar 36 gånger i det ekelundska författarskapet, inklusive personliga avledningar och sammansättningar som till exempel ”geschäftiga”, ”geschäftslitteraturen” och ”geschäftssinnet”. Se Schaar (red.), *Konkordans till Vilhelm Ekelunds skrifter* (bd 1), 2000, s. 1194.
- ²⁹ Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 73, 148 och 162.
- ³⁰ Ekelund, *Böcker och vandringar*, 1991 [1923], s. 125.
- ³¹ Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 61.
- ³² Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 134.
- ³³ Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 158.
- ³⁴ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 117.
- ³⁵ Ekelund, *Antikt ideal*, 1983 [1909], s. 84.
- ³⁶ Ekelund, *Böcker och vandringar*, 1991 [1923], s. 289 och 299.
- ³⁷ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 68–69.
- ³⁸ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 62.
- ³⁹ Se Mattias Aronsson, ”Vilhelm Ekelund och den fransk-italienska kultursfären. Några nedslag i de tidiga prosaverken – från *Antikt ideal* (1909) till *Attiskt i fågelperspektiv* (1919)”, i *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*. Årgång 130, 2009, s. 85–101.
- ⁴⁰ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 32.
- ⁴¹ Ekelund, *Veri similia I*, 1999 [1915], s. 120–122.
- ⁴² Ekelund, *Båge och lyra*, 1983 [1912], s. 218.
- ⁴³ Ekelund, *Antikt ideal*, 1983 [1909], s. 63.
- ⁴⁴ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 114.
- ⁴⁵ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 114.
- ⁴⁶ Ekelund, *Veri similia I*, 1999 [1915], s. 121 och 138.

-
- ⁴⁷ Per Erik Ljung, *Vilhelm Ekelund och den problematiska författarrollen*, Lund: Liber Läromedel, 1980.
- ⁴⁸ Citerat efter Vilhelm Ekelund, *Samlade dikter II*, Stockholm: Atlantis, 2004, s. 95 och 59.
- ⁴⁹ Ekelund, *Antikt ideal*, 1983 [1909], s. 57–58.
- ⁵⁰ Göran Hägg, *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996, s. 389.
- ⁵¹ Ekelund, *Böcker och vandringar*, 1991 [1923], s. 258 och 290.
- ⁵² Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 158.
- ⁵³ Ekelund, *Båge och lyra*, 1983 [1912], s. 226.
- ⁵⁴ Ekelund, *Veri similia I*, 1999 [1915], s. 110.
- ⁵⁵ Ekelund, *Båge och lyra*, 1983 [1912], s. 181.
- ⁵⁶ Ekelund, *Böcker och vandringar*, 1991 [1923], s. 260.
- ⁵⁷ Ekelund, *Böcker och vandringar*, 1991 [1923], s. 70.
- ⁵⁸ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 71.
- ⁵⁹ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 24.
- ⁶⁰ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 82.
- ⁶¹ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 45–46.
- ⁶² Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 60–61.
- ⁶³ Ekelund, *Nordiskt och klassiskt*, 1999 [1914], s. 85.
- ⁶⁴ Hägg skriver följande om Vilhelm Ekelund: ”Han engagerade och har fortsatt att engagera en ytterst liten, ytterst kvalificerad läsekrets”. Han exemplifierar denna högklassiga läsarskara med namn som Gunnar Ekelöf, Tomas Tranströmer och Sven Lindqvist. Se Hägg, *Den svenska litteraturhistorien*, 1996, s. 390.
- ⁶⁵ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 88.
- ⁶⁶ Ekelund, *Attiskt i fågelperspektiv*, 1994 [1919], s. 122.
- ⁶⁷ Ekelund, *Veri similia II*, 1999 [1916], s. 154.
- ⁶⁸ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 85.
- ⁶⁹ Ekelund, *Metron*, 1994 [1918], s. 23.
- ⁷⁰ Ekelund, *Veri similia I*, 1999 [1915], s. 126.

Manlighet och modernitet i Victoria Benedictssons äktenskapsromaner *Pengar* och *Fru Marianne*

Eva Heggestad

Den period som i den svenska litteraturhistorien fått beteckningen åttitalet var det decennium, då de kvinnliga författarna på bred front trädde ut i den litterära offentligheten med inlägg i de då aktuella debatterna om kvinnans ställning inom och utanför äktenskapet. En ny tid randades, som krävde en ny och modernare kvinnoroll. Emellertid var det inte bara den samtida kvinnans situation som hamnade under luppen. Som bland andra Claudia Lindén visat var manligheten livligt diskuterad vid 1800-talets slut, varvid en av frågorna kom att gälla vilken maskulinitet som skulle vara normbildande. I det framväxande moderna samhället kom även det gamla maskulinitetsidealet att ifrågasättas och ett nytt att prövas.¹

Många av åttitalets kvinnliga författare förhöll sig starkt kritiska till den gamla patriarkaliska ordningen och dess representanter. I deras texter finner vi bland andra mannen som lever över sina tillgångar och gör konkurs eller förslösar sin hustrus förmögenhet. Andra gånger skildras hur han överger sin fästmö, som han har gett lektioner i filosofi, eftersom han vill ha en omedveten och naturlig kvinna. Här finner vi likaså mannen som bedrar sin hustru och den som förför en ung och oskyldig kvinna för att sen överge henne när hon väntar barn. Dessutom har vi alla de, som i valet av hustru är intresserad av endast hennes ungdom, skönhet eller rikedom. Med andra ord kryllar de kvinnliga författarnas verk av män, som saknar ekonomiskt sinnelag, som lider av olika moraliska defekter och som ser kvinnan som ett objekt eller som en dockhustru hellre än som en jämställd partner. I förhållande till dessa män har kvinnan två val. Antingen underordnar hon sig sitt bittra öde eller så bryter hon upp.²

Bilden är emellertid långt från entydig. Sida vid sida med de negativa mansporträtten uppträder flera mycket positivt skildrade manliga karaktärer,

som stöttar kvinnorna i deras strävanden och förordar ett mer jämlikt förhållande. De kvinnliga åttitalsförfattarna var i full färd med att skriva fram inte bara den nya kvinnan utan också den nya mannen. I det följande kommer jag att undersöka hur manligheten konstrueras i Victoria Benedictssons två äktenskapsromaner *Pengar* (1885) och *Fru Marianne* (1887). Trots sina olikheter, den förra romanen slutar i ett uppbrott och den senare i försoning, har de det gemensamt att de skildrar en kvinnlig protagonist och hennes beroende av och relationer till olika typer av män. Bland dessa utkristalliseras vad som skulle kunna beskrivas som den nya eller moderna mannen, vars goda egenskaper framhävs genom att kontrasteras mot andra manlighetstyper.

***Pengar* – det ifrågasatta patriarkatet**

Pengar handlar om den sextonåriga Selma Berg, som växer upp hos sin farbror kyrkoherden och som i besvikelsen över att inte få förverkliga sina drömmar om att bli konstnär gifter sig med den betydligt äldre patron Kristersson. Trots att hon ekonomiskt får det bra ställt, blir hon inte lycklig med sin man, och i slutet av romanen bestämmer hon sig för att bryta upp trots att hon då går en osäker framtid till mötes. För även om hon vill klara sig själv saknar hon både utbildning och de erfarenheter som krävs för att träda ut i yrkeslivet.³

Man har ofta uppmärksammat de likheter som finns mellan Selmas öde och Victoria Benedictssons eget. Liksom romanfiguren Selma drömde Benedictsson själv som ung om att bli konstnär men hindrades från att förverkliga sina drömmar. Istället gifte hon sig med en betydligt äldre man och fick ett äktenskap som inte blev lyckligt. Men även om romanen baseras på ett visst självbiografiskt stoff, kan den läsas som ett inlägg i den dockhemsdebatt som initierades av Ibsen med *Et Dukkehjem* (1879), där Nora tröttnar på att vara sin mans dockhustru och därför bestämmer sig för att lämna honom för att finna sig själv. Selma kan, i likhet med Nora, ses som en representant för den nya fria kvinnan, som trotsar traditionerna och väljer att gå sin egen väg.

Pengar fick ett mycket positivt mottagande i samtiden och har i eftervärldens ögon betraktats som en typisk åttitalsprodukt.⁴ I likhet med Ibsens dockhemsdrama förespråkar *Pengar* ett individualismens evangelium som

skiljer sig från en äldre traditionell syn, enligt vilken kvinnan i första hand definierades i förhållande till sin familj, där mannen fungerade som överhuvud. Och, medan Ibsen inledningsvis låter Nora framstå som en lycklig och tillfreds dockhustru, är Benedictssons Selma redan från början klar över att hon aldrig kommer att kunna älska sin man. Medan han förälskar sig i Selmas ungdom och friskhet, är det hans förmögenhet och det faktum att hon kan få en egen ridhäst som får henne att slutligen acceptera frieriet.

Men pengar har betydelse inte bara för Selma, då hon säger ja till Kristersson. Att han efter förlovningen betalar farbrodern trehundra kronor för att ombesörja Selmas utgifter inför bröllopet, framstår närmast som erläggande av en köpeskilling. De äldre männens kvinnosyn manifesteras likaså då kyrkoherden vill försäkra sig om att Kristersson inte givit sin hushållerska några äktenskapslöften, varvid denne svarar att han genast ska skicka iväg henne och erbjuda henne ett bageri som kompensation. Kyrkoherden framhåller i samtalet med Kristersson att Selma ”icke är lik de fruntimmer som du ...hum...träffat” (s. 94), och att han ”får gå åt henne, som om det vore en fågel du skulle fånga” (s. 95). Förutom att äktenskapet framstår som en affärstransaktion mellan de bägge männen, där kvinnan ses som en handelsvara, ser vi här också uttryck för en sexuell dubbelmoral. Likaså kan Kristoffersson och farbrodern ses som representanter för det R.W. Connell beskrivit som hegemonisk maskulinitet, det vill säga den maskulinitet som i en given tid legitimerar den patriarkaliska ordningen.⁵ Emellertid låter inte romanen denna ordning vara oemotsagd. Den blir nämligen ifrågasatt av Selmas kusin, den unge läkaren Richard.

Att genombrottslitteraturen arbetade med ett fast typgalleri och litterära schabloner har uppmärksammats av bland andra Gunnar Ahlström i avhandlingen *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur* (1947). Förutom penningmagnaterna och adeln sågs prästerskapet höra till de reaktionära bakåtsträvarna; en av dem Ahlström nämner är Selma Bergs farbror, ”som med godmodig hänsynslöshet arrangerar brorsdottern Selmas ovärdiga köpaktenskap”.⁶ Som en motpol till det konservativa prästerskapet framstod naturvetaren och medicinaren; han framställdes som en modern hjälte och favoritgestalt och blev den som axlade rollen som framsynt samhällsreformator.⁷ Han dyker upp inte bara i Ibsens *Et Dukkehjem*, där doktor Rank är Noras förtrogne, utan

också i *Pengar*. Richard är den man med vilken Selma känner en äkta gemenskap, och vars brist på fördomar står i skarp kontrast till de äldre männen: kyrkoherden och patronen.

Skillnaden mellan de den äldre och yngre generationens män blir uppenbar i inte minst deras kvinnosyn och deras syn på kvinnans sexualitet. Förutom att kvinnan för den äldre generationens män ses som en handelsvara, går hennes uppfostran ut på att göra henne helt okunnig om de sexuella aspekterna av äktenskapet, något som ansågs öka hennes värde på äktenskapsmarknaden. Trots att kyrkoherden råder Kristersson att behandla Selma försiktigt, blir bröllopsnatten en chockartad upplevelse för henne. Benedictsson skriver inte ut detta explicit, men låter Selma på morgonen efter bröllopsnatten betrakta sin man som ligger bredvid henne i sängen (s. 143):

Men nu såg det kolossalt ut detta huvud, der det hvilade på den broderade kudden med koketta spetsar omkring. Och Selma fann denna Herkuleshals förfärande. Hon stirrade på dess starka senor, svällda ådror och fnarriga hud. Och så detta stora ansigte, som låg där så själlöst och groft, utan annat tecken till lif än andedrägten, hvilken för hvarje tag bubblade ut de tjocka läpparna, hvars röda färg gick öfver i violett.

Synen får henne att tänka på sagan om kung Lindorm, som tog ett löfte av sin hustru att hon aldrig fick gå in i hans kammare medan hans sov. Drottningen bröt dock löftet och fann sin man ligga i sängen som ett fjälligt vidunder. Hennes nyfikenhet var stillad, men skriver Benedictsson, ”aldrig kunde hon glömma den synen, och hvar gång kung Lindorm tryckte henne i sina armar, tyckte hon att han åter vardt till det fjälliga vidundret, så glidande kall, att hon vred och vändade sig under hans famntag” (s. 153).

En brännande fråga i *Pengar* handlar om äktenskapet och förhållandet mellan man och hustru. Till skillnad från de äldre männen ger kusinen Richard uttryck för en betydligt modernare kvinno- och äktenskapssyn. Som representant för den moderna läkarvetenskapen menar han att det är viktigt att kvinnor får kunskap om sina kroppar, och han blir upprörd då han ser hur Selma av en händelse slår upp ett arbete i anatomi, för att genast rodnande slå ihop boken. Enligt honom krävs det reformer när det gäller kvinnors uppfostran: ”[S]å fort det inte rör sig om salongsämnen, så är det att hålla för öronen och låtsa sig ingenting veta. Man får hvarken lära er att sköta er kropp eller

edra barn, ty båda delarna anses som någonting högst opassande att nämna ens. Ja, står du inte der och blir röd i ansigtet, bara för att jag nämner barn! – och du är gift ändå (s. 185).

Mycket talar för att Richard kan ses som den moderna idealmannen, som vill se en självständig kvinna vid sin sida. Vad som därför kan förvåna är att han förälskar sig i och gifter sig med en kvinna, Elvira, som i de flesta avseenden är Selmas motsats. Selma beskrivs som närmast ful och uppvisar också vissa maskulina drag. Inledningsvis skriver Benedictsson att Selma hade ”en halfvuxen pojkes slängande fasoner” (s. 2), och Elvira yttrar vid ett tillfälle att hon tycker att Selma ”borde ha blifvit karl” (s. 229). Dessutom anförtror Selma Richard att hon tycker ofantligt mycket om Elvira: ”[O]m jag varit karl, skulle jag kunnat bli förälskad i henne” (s. 254). I porträttet av Selma tecknar Benedictsson ett alternativ till den traditionella kvinnligheten, medan Elvira beskrivs som en konventionellt och borgerligt uppfostrad ung kvinna. Förutom att hon, i motsats till Selma, är ett vackert fruntimmer, har hon som många kvinnor av sina mödrar fått lära sig att ”slå ned ögonen och rodna för allting” (s. 202). Och trots att Richard tycker att hon är ”så outvecklad ännu, så vek och barnlig” (s. 191), är han övertygad om att deras äktenskap ska bli lyckligt, då ”jag skall kunna uppfostra henne alldeles som jag vill”. (s. 191) Visserligen kan den manliga uppfostrarniten klinga illa i vår tids öron, men möjligtvis går det att tolka Richards önskan mer välvilligt. Ellen Moers beskriver i sin klassiska *Literary Woman* (1977) den långa tradition av kvinnliga författare som begåvat sina hjältinnor med lärda män, så kallade *teacher-lovers*. I en tid då kvinnor var utestängda från högre utbildning var en lärd man deras enda väg till intellektuell utveckling.⁸

När ytterligare några år gått och Elvira klagar över att Richard inte längre är lika kärleksfull, uppmanas hon av Selma att engagera sig i dagens frågor och att dela Richards intressen för att komma honom närmare: ”Har du intet intresse för vår egen tid och allt som rör sig i dess sträfvan? Barn, du skall väl lära dig att förstå din egen son en gång! Hur skall du det, om du håller dig främmande för allt och endast fördjupar dig i din zefirgarnskorg?” (s. 242 f.) Till skillnad från Selmas och Kristerssons äktenskap, som är dömt att misslyckas, kan Richards och Elviras fortfarande bli lyckligt. Receptet är att mannen delar med sig av sina kunskaper och att kvinnan intresserar sig för

omvärlden och inte endast för sykorgen. Emellertid sker detta inte inom romanens ramar. Istället blir det Selma som erbjuder sig att ta hand om Elviras utbildning. ”Låt mig därför välja böcker åt dig och leda dina studier” (s. 245).

***Fru Marianne* – dekadens eller strävsamhet**

Också Victoria Benedictssons andra roman, *Fru Marianne*, som publicerades 1887, är en roman om äktenskapet och dess komplikationer, även om den lösning som där presenteras är en helt annan.⁹ Romanen uppfattades i sin samtid som en motvikt till den då aktuella tendensromanen, av vissa som en positiv motvikt, men av andra som ett svek mot idealen och som ett försvar för en traditionell äktenskapsuppfattning.

Romanen startar med att den bortskämda stadsflickan Marianne får ta emot ett giftermålsanbud från lantbrukaren Börje. Trots att han framstår som en enkel och jordnära person, förvandlar Marianne honom i sina drömmar till en passionerad älskare, samtidigt som Börje är betagen i hennes skönhet. När de väl gift sig och Marianne flyttat till hans gård, Tomtö, uppenbaras dock olikheterna mellan dem. Romanen har kallats en svensk variant av Madame Bovary, och likheterna är till en början bestickande.¹⁰ Marianne känner leda vid livet på landet. Hon tillbringar dagarna i sin kammare med att läsa romaner, medan Börje med liv och lust ägnar sig åt sitt jordbruk och resignerat konstaterar att de lever i två helt separata världar.

En vändning i Mariannes liv kommer dock till stånd då Börjes barn-
domsvän Pål plötsligt dyker upp och flyttar in på Tomtö. Han är i alla avseen-
den Börjes motsats. Till skillnad från den strävsamme lantbrukaren framstår
Pål som en dekadent och desillusionerad estet, som i likhet med Marianne är
led vid livet. Så småningom utvecklas ett visserligen platonskt men ändå
erotiskt förhållande mellan dem, som innebär att Marianne är tvungen att göra
ett val mellan de bägge männen, som för henne representerar två olika
livsvägar. När Marianne upptäcker att hon väntar barn med sin man, väljer
hon honom. Pål flyttar från Tomtö och dör omsider, medan Marianne
genomgår en förvandling från bortskämd dockhustru till duglig lantbrukar-
hustru. Med andra ord kommer romanen till en punkt, där Marianne till

skillnad från Emma Bovary väljer den äkta mannen och arbetet, vilket innebär att hennes öde blir ett annat. I stället för att dö finner hon kärleken i en ny arbetsgemenskap.

På samma sätt som i *Pengar* målar Benedictsson i *Marianne* upp en motsättning mellan den äldre och yngre generationens män. Börje har visserligen enkla vanor – som Benedictsson skriver hade han ”litet förtroende till eleganta kläder, dyra cigarrer, åtsittande handskar, en vårdslös jockeyhållning, ridlektioner och strama benkläder” (s. 107 f.) – men han är förmögen, vilket gör att Mariannes far är angelägen om att äktenskapet ska komma till stånd. Hans förhoppning är att Börje ska kunna ge honom ett lån, så att han ska kunna låta sina tre söner studera vid universitetet, och det går alltså att se hans agerande som ett försök att idka bytesshandel med sin dotter. Börje vägrar emellertid att låna honom pengar, då han anser att både fadern och sönerna lever över sina tillgångar. Denna motsättning är dock inte den centrala i romanen. Vad som lyfts fram är istället de skilda manlighetstyper som representeras av kontrahenterna i den kärlekstriangel, som uppstår mellan Marianne, Börje och Pål. Även om Börje företräder ett traditionellt maskulinitetsideal med rötter i den agrara kultur, som sakta höll på att förlora sin ställning i takt med industrisamhällets framväxt, framstår han som en modern bonde, som ägnar en stor del av sin tid att studera nya odlingsmetoder. Pål kan med sin dekadenta livshållning ses som en representant för en annan modern manstyp, såtillvida att han uppvisade de drag som kom att bli typiska för den dekadens och pessimism, som kom att präglade det kommande sekelslutet. Som fenomen har dekadensen betraktats som en ”omskakande och förvirrande modernitetsupplevelse”.¹¹ Den uttrycker en ambivalent hållning till moderniteten, som å ena sidan yttrar sig i en längtan efter stabilitet och å andra sidan önskar bejaka de krafter, som löser upp de fasta normerna och värdena.¹²

Till skillnad från i *Pengar*, där generationstillhörigheten markerade en klar gräns mellan de gamla och de nya idealen, och där Selma är klämd mellan två olika manlighetstyper – å ena sidan traditionens försvarare, patronen och pastorn, å andra sidan den moderne mannen, läkaren – är gränsen mellan gammalt och nytt, betydligt oskarpare i *Fru Marianne*. Förutom att Börje och Pål hör till samma generation, kompliceras konflikten av att de två männen inte bara står för de två olika vägar som Marianne har att välja mellan – det

strävsamma arbetets eller den dekadenta livströttheten – utan att det föreligger ett mer eller mindre explicit uttalat erotiskt förhållande mellan dem. Börje bekänner för Marianne att Pål för honom under barn- och ungdomsåren betydde ”mer än vanlig vänskap”. Han var ”hvad det första tycket är för andra pojkar” (s. 43 f.). Iklädd sammetsblus såg Pål ut som en flicka, och när han växte upp visade han en mjukhet i sitt sätt ”som om han varit en kvinna” (s. 46). Men att också Pål hyser varma känslor för Börje blir tydligt när han kommer till Tomtö. Förutom att han uttrycker hur mycket han längtat efter Börje, är han förvånad över att Börje är gift och föreslår Marianne att de ska dela på honom. Här tecknar alltså Benedictsson en kärlekstriangel, som inte bara innebär ett ömsesidigt begär mellan kvinnan och de två männen utan också mellan de bägge männen. Lika lite som Selma i *Pengar* tecknas efter en traditionell genusmall, anpassar Benedictsson Börje och Pål helt och hållet till en heterosexuell matris, även om Pål i betydligt högre grad än Börje uppvisar traditionellt kvinnliga drag och egenskaper.

Fru Marianne ifrågasätter och löser upp de gängse begärpositionerna och skapar med andra ord genustrubbel, för att använda ett begrepp från Judith Butler.¹³ Den androgyne Pål, som både attraheras av och attraherar såväl Marianne som Börje, blir en oroande gestalt, som ifrågasätter den traditionella synen på genus. En intressant fråga är vad resultatet blir av det genustrubbel som han förorsakar, innan han försvinner ur romanen och dör. Ska man uppfatta romanen som en önskan om en återgång till ett agrart paradys, där Marianne förvandlas till en traditionell bondhustru och där Börjes erotiska begär enbart riktas mot hustrun? Återgår allt till det gamla eller skapas något nytt?

Marshall Berman har i *Allt som är fast förflyktigas* beskrivit den moderna människans dilemma och hennes dubbla upplevelse av moderniteten. Dels hotar den att upplösa alla fasta värden, dels rymmer den oanade möjligheter.¹⁴ Väljer man att se Pål som en modern människa som förkroppsligar dessa drömmar och farhågor, hotar han den grund som Mariannes och Börjes förhållande vilar på, samtidigt som han, enligt min uppfattning, initierar det kaos ur vilket en ny ordning kan ta form. På samma gång som han visar på de faror som lurar då människa blir utbytbar, då kärleken ersätts av flyktiga möten och då de traditionella genuspositionerna löses upp, blir han ett

nödvändigt element i handlingen eftersom han sätter igång den process, som störtar den gamla könsordningen och gör det möjligt att skapa en ny, som bygger på andra premisser för både kvinnan och mannen. Även om Benedictsson i *Fru Marianne* intar en kluven hållning till moderniteten, fungerar Pål som en katalysator, vars närvaro i romanen banar väg för en ny och modernare syn på förhållandet mellan könen och där kvinnan kan axla rollen som ett aktivt subjekt som en modern kvinna med en modern man vid sin sida.

När Victoria Benedictsson gav sig in i de aktuella åttitalsdebatterna, handlade det alltså inte bara om kvinnans roll och funktion i äktenskapet utan lika mycket om mannens. Hur skulle den man vara beskaffad, som kunde matcha den nya kvinnan? I *Pengar* dömer Benedictsson ut den äldre generationens män och de patriarkaliska värderingar de står för och tecknar porträttet av en ung och framsynt läkare, som förskräcks över samtidens kvinnouppfostran och drömmer om en kvinna med vilken han kan dela sina intressen. I *Fru Marianne* ställs den kvinnliga protagonisten inför valet mellan två män som representerar två olika livshållningar. Emellertid finns det starka band som förenar dem, och trots att Pål genom sin död försvinner ur handlingen finns han med i Börjes tankar, när han på romanens sista sida planerar en bildningsresa tillsammans med sin hustru: ”Jag har alltid afundats Pål. Jag vill ut, äfven jag” (s. 415) Den moderna bonden är inte längre bunden vid sin torva utan längtar ut i världen.

Vad som förenar Börje med Richard i *Pengar* är att han vill kunna dela allt med sin hustru: ”Vill du vi ska’ vara två om allting? – två att se och uppfatta och döma och läsa, – två att hjälpa hvarandra i allt?” (s. 415). Även om Victoria Benedictsson riktar fokus på de kvinnliga protagonisterna i sina bägge romaner, kan de också läsas som försök att teckna konturerna av en ny manlighetstyp. Läkaren Richard och lantbrukaren Börje må vara olika men har det gemensamt, att de som den nya tidens moderna män drömmer om ett jämställt förhållande och om en kvinna med vilken de kan dela allt.

Noter

¹ Claudia Lindén, ”Anne Charlotte Leffler och den maskulina fantasins tragik”, i Kristina Fjelkestam mfl. (red.), *Kvinnorna gör mannen. Maskulinitetskonstruktioner i kvinnors text och bild 1500–2000*, Göteborg/Stockholm: Makadam, 2013, s. 227 f.

² Eva Heggstad, *Fången och fri. 1880-talets kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 27, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 1991, s. 63–68; 85 f.

³ [Victoria Benedictsson] Ernst Ahlgren, *Pengar. Novell*, Stockholm: C. E. Fritze's 1885.

⁴ Christina Sjöblad & Ebba Witt-Brattström, ”Jag vill skriva om kvinnor. Om Victoria Benedictsson”, Elisabeth Møller Jensen (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, vol. II, Höganäs: Bra böcker, 1993, s. 532.

⁵ R. W. Connell, *Maskuliniteter*, Övers. Åsa Lindén, Göteborg: Daidalos, 1996, s. 101.

⁶ Gunnar Ahlström, *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*, Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1947, s. 397.

⁷ Ahlström, *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*, 1947, s. 406.

⁸ Ellen Moers, *Literary Woman*, London: The Women's Press, (1977) 1980, s. 156 f.

⁹ [Victoria Benedictsson] Ernst Ahlgren, *Fru Marianne. Roman*, Stockholm: Z. Hæggströms, 1887.

¹⁰ Se bl.a. Sten Linder, *Ernst Ahlgren i hennes romaner. Ett bidrag till det litterära åttitalets karaktäristik*, Stockholm: Bonniers förlag 1930, s. 346.

¹¹ Claes Ahlund, *Medusas huvud. Dekadensens tematik i svensk sekelskiftesprosa*, Uppsala 1994, Acta Universitatis Upsaliensis, Historia Litterarum, 18, s. 14.

¹² Ahlund, *Medusas huvud. Dekadensens tematik i svensk sekelskiftesprosa*, 1994, s.13 f.

¹³ Judith Butler, *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990

¹⁴ Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*, översättning Gunnar Sandin, Lund 1990, s. 11.

Litterär gestaltning i språkvetenskaplig belysning

Tre kvinnor – och en apa – i *Darling River*

Catharina Nyström Höög

Sara Stridsbergs roman *Darling River* (2010) är ett drabbande collage av öden, huvudsakligen kvinnoöden. Romanen är inte lättläst, enligt min personliga upplevelse, dels eftersom de livsöden läsaren möter är tunga, dels eftersom kompositionen ställer stora krav på läsaren att själv skapa sammanhang mellan de olika berättelserna. Romanen är en vidarediktning av Nabokovs roman *Lolita* (1955). Detta intertextuella förhållande mellan romanerna anges i förlagets presentation av *Darling River*, och det har också kommenterats i flera recensioner. Det är alltså möjligt för en läsare att börja läsningen av Stridsbergs roman med vidarediktningen som förkunskap. För den som läser *Darling River*, och är bekant med *Lolita*, blir sammanhanget annars strax uppenbart. Här återkommer bland annat scener där en ung flicka gör planlösa bilutflykter tillsammans med en fadersgestalt som uppenbarligen har ett destruktivt inflytande på henne. I romanen återkommer också samma kvinnonamn som i Nabokovs roman, och olika symboler förekommer i båda romanerna, mer eller mindre uppenbara för läsaren. En avgörande skillnad mellan romanerna är däremot kompositionen. Nabokov använder, inom ramen för fiktionens ramberättelse, en enda lång narrativ berättad i kronologisk ordning och med ett konsekvent jag-perspektiv. Stridsberg, däremot, använder en uppbruten konstruktion där flera olika protagonister omväxlande har huvudrollen, där berättarperspektiven växlar och där kronologin i vissa av berättelserna är uppbruten och i vissa är rak. Som litterär konstruktion kan Stridsbergs roman alltså ses som mera komplex.

Som jag läser Stridsbergs roman tolkar jag den uppbrutna och komplexa organisationen som en viktig del av det litterära budskapet. Jag förstår då Stridsbergs roman inte bara som en vidarediktning av Nabokovs text utan

som en motläsning, och en motdiktning. I Nabokovs roman framställs, som läsaren av den här artikeln säkert vet, återkommande övergrepp från en vuxen man mot en ung flicka som ett slags kärlekshistoria, och romanen håller konsekvent mannens perspektiv. I Stridsbergs roman får vi fortsätta följa Nabokovs Lolita, fast nu under hennes dopnamn Dolores Haze. Nu är hon vuxen och en gift kvinna, och hennes liv med alla dess svårigheter och hinder framställs i skarpast tänkbara realistiska ljus. Men Lolita/Dolores är inte den enda centrala kvinnogestalten i romanen. Istället delar fyra olika huvudpersoner, eller protagonister om man så vill, rollen som centralgestalt. En tänkbar tolkning av denna uppdelning av romanen i fyra olika fokus är att den ursprungliga Lolita, Nabokovs diktade flicka, tolkas som ett offer, och att en följd av de övergrepp hon utsätts för blir ett slags splittring av personligheten. De fyra huvudpersonerna hos Stridsberg skulle alltså kunna tänkas bära vidare på olika delar av arvet från Lolita.

I en recension av *Darling River* skrev Ingrid Elam (Svenska Dagbladet, 26 mars 2010) att en av romanens fyra delar ”skriver vidare på Nabokovs roman”. Min utgångspunkt för den här artikeln är att alla romanens fyra delar faktiskt skriver vidare på Nabokovs roman, och att vidarediktningen inte är begränsad till den del som explicit fortsätter berättelsen om Dolores Haze. Det tillintetgörande av den kvinnliga identiteten som illustreras i *Lolita* får här en logisk fortsättning i romanens uppbrutna form. I den här artikeln sätter jag de fyra olika huvudpersonerna i fokus, och vill närmare studera hur Stridsberg med hjälp av olika språkliga verktygsmedel framhäver olika sidor i deras personligheter.

Den litterära stilistiken som gränsområde

Frågor av det slag som diskuteras i den här artikeln hör naturligt hemma inom den forskningstradition som kallas litterär stilistik. Stilistiken var en gång en central del av det akademiska ämnet nordiska språk. Under senare delen av 1900-talet har dock den litterära stilistiken varit på stark tillbakagång inom språkvetenskapen (jfr Östman 2015) och den språkvetenskapliga textforskningen, vilket är mitt eget huvudsakliga verksamhetsfält, har i allt större utsträckning kommit att ägna sig åt sakprosatexter. Denna utveckling

av ämnestraditionen är på sätt och vis en förlust, inte bara för att de litterära texterna erbjuder spännande studieobjekt för textforskare, utan också för att den litterära stilistiken var ett naturligt samarbetsområde för litteraturvetare och språkvetare. När jag nu ger mig in i ett textforskningsfält som mera självklart ingår i den litteraturvetenskapliga sfären – och gör det delvis för en litteraturvetenskapligt skolad publik – så gör jag det med viss bävan. Jag tar mig an uppgiften dels för att de litterära texterna lockar mig både som läsare och som forskare, dels för att jag gärna vill pröva en del av dagens språkvetenskapliga analysverktyg på litterära texter och se vad dessa kan bidra med.

Jag tar mig an persongestaltningen i romanen *Darling River* med verktyg hämtade från den tradition som kallas systemisk-funktionell grammatik (SFG) eller systemisk-funktionell lingvistik (SFL). Det är en språk teori som tar sin utgångspunkt i tanken att språket är vårt främsta verktyg för att skapa betydelse och att det således är betydelsen, och inte den språkliga formen, som bör stå i fokus i analysen av tal och skrift. SFL-traditionen, som grundlades av den brittisk-australiensiska lingvisten Michael Halliday, har fått stort genomslag i västerländsk språkforskning.¹ Huvudsakligen har det analytiska ramverket hittills tillämpats på vardagens språkbruk, med autentiskt tal och sakprosatexter i fokus. Redan Halliday själv har dock tillämpat just transitivetsanalys på litterär text (Halliday 1971), men det är ett undantag i hans vetenskapliga produktion. De fåtaliga studier som gjorts av litterära texter ur SFL-perspektiv är bland annat danska Nina Nørgaards studie av Joyces litterära texter i olika stilar (2003), Kerstin Thelanders studier av gestaltningen av Mrs Bennett (2010) och ett par noveller av Topelius (2015) samt Nyström Höög, Thelander & Östmans studie av hur lärarstudenter läser en novell av Selma Lagerlöf (2011). Också inom översättningsvetenskapen har SFL-verktyg kommit till användning, av Bodil Hedeboe som studerat olika översättningar till engelska av en av H C Andersens sagor (2007), och Charlotte Lindgren som i denna volym jämför den svenska bilderbokskatten Findus med sin franska motsvarighet Picpus.

¹ För en utförlig beskrivning av den systemisk-funktionella grammatiken, se t.ex. Halliday & Matthiessen 2004.

Den fråga jag vill försöka att besvara, eller diskutera, i denna artikel, är frågan om gestaltningen av de fyra kvinnliga huvudpersonerna i Stridsbergs roman *Darling River* har systematiska skillnader på ett sådant sätt att deras egenskaper och handlingar framhävs. I den första läsning jag gjorde av romanen, innan jag påbörjade någon analys, hade jag knappast något bestämt intryck av att de fyra protagonisterna var distinkta som personligheter – med undantag av att en av dem skiljer sig markant från de andra, vilket snart kommer att framgå. I samband med ett par tidigare studier (Nyström Höög 2015a och 2015b) har jag dock funnit att speciellt deras handlingsmönster skiljer sig åt, så att de i olika grad är beslutsfattare och aktörer i sina egna liv. En andra fråga jag vill diskutera är därför om de analysverktyg som erbjuds inom SFL-traditionen, och speciellt de som är knutna till den så kallade transitivetsanalysen, kan bidra till att tydliggöra hur författaren har mejslat ut sådana skillnader mellan de olika karaktärerna. Innan jag går in på själva analysen behöver dock romanen presenteras närmare.

Romanen *Darling River*

Romanen *Darling River* är en text som konstrueras av flera olika komponenter. Här finns i huvudsak fyra olika berättelser om lika många olika huvudpersoner; tre av dem är kvinnor, den fjärde är en apa. Som den tydligast framträdande huvudpersonen uppfattas nog Lo, en ung flicka som lever ensam med sin pappa. Hennes berättelse tar störst plats i romanen rent omfångsmässigt, och romanens titel är knuten till henne; *Darling River* är en central plats i hennes tillvaro, den flod dit hon åker för att träffa sina älskare, eller bröderna, som hon kallar dem.

Den andra huvudpersonen är Dolores Haze, och här känner Lolita-läsaren igen flickan Lolitas dopnamn. I Stridsbergs roman tar händelseförloppet vid där Nabokovs slutar. I romanen *Lolita* förekommer Dolores Haze sista gången då hon är gravid. I *Darling River* möter läsaren henne för första gången i förlossningsrummet. Att det inte slutar väl vet läsaren från början. Dolores Haze dör i barnsäng, enligt Nabokovs fiktion, och Stridsberg uppfyller profetian. Från den första Dolores-scenen i förlossningsrummet går Stridsbergs roman sedan tillbaka i kronologin och återger scener ur Dolores liv som gift.

Att Stridsbergs romangestalt kallas vid sitt juridiskt rätta namn har viss symbolisk betydelse. I Nabokovs roman möter tidigt ett slags namnlek, där berättaren betraktar barnet (*Lolita*, s. 13)².

Hon hette Lo, kort och gott Lo, om morgnarna, en och femtio stående i ena strumpan. Hon hette Lola i långbyxor. Hon hette Dolly i skolan. Hon hette Dolores på den streckade raden. Men i mina armar hette hon alltid Lolita.

Namnvariationen kan ses som ett slags symbol för identitetsvariation. Berättaren hos Nabokov tar sig rätten att välja vilken identitet hos flickan som aktualiseras i hans sällskap. Lolita är hans skapelse. Hos Stridsberg är hon åter Dolores Haze.

Som framgår av Nabokov-citatet ovan har Stridsbergs romangestalt Lo också en namnmässig gemenskap med Nabokovs Lolita. Om denna gemenskap resonerar Lo själv i romanens inledning (*Darling River*, s. 20)³.

[m]in far var i sin ungdom upptagen av en rysk exilförfattare och fjärils-samlare och döpte mig efter en av hans romaner. [...] Dolores är ett illavarslande namn på en ung flicka. Jag föredrar Lo.

Både Lo och Dolores Haze är alltså tydligt sprungna ur Nabokovs roman, men deras namn uttrycker både släktskap med den äldre romanen och självständighet gentemot den. Den tredje kvinnliga huvudpersonen i *Darling River* blir aldrig namngiven. Det är en kvinna som i vart och ett av de avsnitt som rör henne befinner sig på olika platser i världen. Resandet är hennes signum, och det framgår att hon har lämnat en familj, ett barn, innan hennes kringflackande börjar. Om det barn hon lämnat är just Lo, vars mamma har lämnat sin familj, är inte utsagt i romanen utan måste sägas vara upp till den enskilde läsaren. I den här artikeln kallas denna kvinnliga huvudperson konsekvent *modern*, för att det ska vara möjligt att skilja ut henne som individ.

Den fjärde huvudpersonen är ingen person i konventionell bemärkelse, utan en apa. Den fjärde delberättelsen i romanen följer en vetenskapsman som försöker få en apa att teckna på papper. Apan har kvinnokön, och det är hon, snarare än vetenskapsmannen, som står i fokus för berättelsen. Denna fjärde

² Alla hänvisningar till Nabokovs *Lolita* gäller Aris Fioretos översättning från 2007, i Bonnier Pocket.

³ Alla hänvisningar till *Darling River* gäller pocketutgåvan från Bonnier Pocket från 2010.

berättelse är den som är mest fast förankrad i tid och där den raka kronologin är tydligast signalerad. Vi får följa vetenskapsmannen och hans apa under ett års tid, med ett dagsboksblad för varje månad.

Vid sidan av de fyra berättelserna finns ännu ett inslag i romanen, under rubriken ”ENCYKLOPEDI”. De avsnitt som ryms under dessa rubriker är korta och grafiskt uppställda som just en uppslagsbok. De liknar bara till sin grafiska form encyklopediavsnitt, för de begrepp som förklaras har tydlig förankring i romanen, och encyklopediartiklarna innehåller knappast förklaringar, utan broderar snarare vidare på romanens teman.

De olika berättelserna varvas i romanen, och signaleras för läsaren genom att de har olika rubriker. Los berättelse skrivs under rubriken ”Darling River (Lo)”. Berättelsen om Dolores Haze har rubriken ”Den dödas bok”. Den kringresande kvinnans berättelse har rubriken ”ur moderkartan”, följt av det aktuella ortnamnet inom parentes, exempelvis ”ur moderkartan (Ukraina)”. Apan vistas med sin vetenskapsman i ”Jardin des Plantes”, och det är också rubriken på de avsnitt som handlar om dem. Att avsnitten om de olika huvudpersonerna varvas bidrar till att göra läsaren mindre säker på vilken av berättelserna som står i fokus – om nu någon av dem är viktigare än de andra. Romanen är indelad i fem delar med rubrikerna *Ödet*, *Tiden*, *Spegeln*, *Sjukdomen*, *Ensamheten*. I var och en av delarna förekommer ett eller två avsnitt ur var och en av de fyra berättelserna enligt ett regelbundet mönster, med undantag av den sista delen *Ensamheten*, som är ett slags koda i romanen.

Fyra kvinnobilder

För att visa hur de fyra centrala gestalterna i romanen porträtteras har jag valt ut några avsnitt för analys. Det finns stora likheter i hur de fyra kvinnornas berättelser är konstruerade. Så återkommer till exempel vissa nyckelord, eller teman, i alla de fyra berättelserna (jfr Nyström Höög 2015a). Också vissa episoder återkommer, eller varieras snarare, för var och en av huvudpersonerna. En sådan episod, eller ett händelsetema, är bilresor. Alla de fyra huvudpersonerna åker bil, oftast i sällskap med en man, och blickar som utväxlas mellan föraren och kvinnan med hjälp av backspegeln förekommer i tre av huvudpersonernas berättelser. Ett annat sådant händelsetema är hantering av

skjutvapen. Tre av de fyra huvudpersonerna deltar i händelser där man skjuter prick, oftast mot kläder. Båda de här sekvenserna har motsvarigheter i Nabokovs roman *Lolita*, där ju den manliga berättaren åker runt i USA med sin styvdotter Lolita under huvuddelen av den tid de tillbringar tillsammans. Prickskjutningen mot kläder är ett mindre tydligt tema hos Nabokov, men en sådan scen utspelas efter att Lolita lämnat sin styvfar och gift sig, då styvfadern skjuter prick mot en gammal tröja som han spänner upp bland träden, i ett slags förberedelse för det mord han bestämt sig för att genomföra. Han vill undanröja den man som varit hans rival om Lolita.

Scenerna där kvinnorna i Stridsbergs roman åker bil respektive deltar i prickskjutningar kan förstås som nyckelscener i romanen, dels då de fördjupar kopplingen till Nabokovs roman, dels för att de återkommer och varieras. Jag betraktar dem som centrala inslag i det trick med speglar som hela romanen kan sägas utgöra, där liknande episoder förstoras genom upprepningar och ges nya förskjutna betydelser.

Som grund för analysen har jag valt fyra sekvenser där kvinnorna åker bil, eftersom samtliga – Dolores, Lo, Modern och Apan – reser i bil. Bilsekvenserna återkommer ganska frekvent, och jag har därför valt den första förekomsten för var och en av huvudpersonerna. Dessutom har jag valt tre sekvenser där prickskjutning förekommer. Apan deltar inte i någon sådan sekvens. Det är inte mycket text det handlar om, sammanlagt omfattar alla sju textsekvenserna omkring 1500 ord. De olika sekvenserna är heller inte lika omfattande. När jag nu främst är intresserad av att pröva ändamålsenligheten i en analysmodell, har jag nöjt mig med det lilla urvalet.

Analysmodellen

Den analysmodell som jag har använt här är alltså hämtad från den systemisk-funktionella grammatiken, introducerad på svenska framför allt i *Grammatik med betydelse* (Holmberg & Karlsson 2006). Grundtanken i denna språkbeskrivningsmodell är att språket är vårt främsta verktyg för att skapa betydelse. Teorin är mycket omfattande och tar sig an beskrivningen av såväl språkets historia som individens språkutveckling. Centralt i den systemisk-funktionella traditionen står dock beskrivningen och förståelsen av texter, betraktade som

möjligheter till meningsskapande. Både i Sverige och internationellt har textforskningen tagit betydande kliv framåt med hjälp av beskrivningsmodeller hämtade från SFL. Analyser av litterära texter med hjälp av systemisk-funktionella verktyg är dock, som nämnts, fåtaliga, och det finns ett tydligt behov av att pröva analysmodellerna också på litterära texter. Det är ett sådant försök jag vill göra här, för att bidra med ett inlägg i diskussionen om den systemisk-funktionella grammatikens möjligheter att öka vår förståelse för litterära texter.

I min analys av huvudpersonerna i *Darling River* har jag koncentrerat mig på en enda delaspekt av den systemisk-funktionella analysen, nämligen det som brukar kallas för transitivitetsanalys. Två nyckelbegrepp här är *processer* och *deltagare*. Processer kan enkelt beskrivas som de uttryck för handlingar och händelser som finns i texten. Till dessa processer knyts deltagare, typiskt så att en process utgår från en deltagare och påverkar en annan. Den som processen utgår ifrån kallas förstadedeltagare, och den som påverkas kallas andradeltagare. Om en person förekommer huvudsakligen som förstadedeltagare eller andradeltagare i en text kan förväntas ha stor påverkan på i vilken utsträckning personen i fråga är aktiv och påverkar skeendet, eller om hen påverkas av andra, möjligen i en sådan utsträckning att hen är ett offer för omständigheterna. I nedanstående exempel, som ingår i ”Den dödas bok” är Dolores först andradeltagare i den första meningen, därefter förstadedeltagare.

Richard studerar *hennes ansikte* i backspegeln.

I sömnen tuggar *hon* på ett bubbelgum från drömmarna.

Som andradeltagare är Dolores alltså föremål för Richards blick, en roll som i den här modellen kallas för *fenomen*. Som förstadedeltagare är hon *aktör*, det är hon som tuggar. Exemplet visar förstås att varken den grammatiska rollen som förstadedeltagare eller andradeltagare måste innebära särskilt mycket aktivitet. Med texter är det ju så att det inte händer så särskilt mycket hela tiden, men också skeenden som att studera någons ansikte eller att tugga tuggummi i sömnen är ett slags handlingar, och hur de framställs påverkar hur vi uppfattar personerna.

I analysen har jag inte bara studerat om de fyra kvinnliga gestalterna – för det är ju dem jag är intresserad av här – skrivs fram som förstadedeltagare eller

som andradeltagare. Jag har också identifierat vilken typ av processer det är som konstrueras i textavsnitten. I den svenska SFL-modellen skiljer man på fyra grundtyper av processer: materiella, mentala, verbala och relationella. Den materiella processen är den som är vanligast förekommande i många enkla berättande texter. Det är en process där något händer eller någon gör något som är påtagligt i den yttre världen. I nedanstående mening hämtad från ”ur Moderkartan” händer alltså det att en person köper ett vapen.

En dag *köper* hon ett vapen i en butik i en närliggande stad.

Processen realiseras i verbet *köper*, och det är hon (modern) som är förstadeltagare och utför handlingen. I en mental process krävs i normalfallet en förstadeltagare som har mänskliga känslor, som kan uppleva något med sina sinnen, eftersom den mentala processen utspelas på ett inre plan. Ett exempel på en mental process är att någon tänker på något, som i nedanstående exempel, också det hämtat från ”ur Moderkartan”.⁴

När hon köpte den *tänkte* hon att det var som att köra omkring inuti en dröm.

En tredje typ av processer är den relationella, vilken enklast kan beskrivas som att den ger uttryck för tillstånd. Den relationella processen beskriver en relation, en existens eller egenskaper hos något, och är den mest ”stillastående” av processerna. Därmed inte sagt att de relationella processerna, vanligast kanske realiserad genom det lilla verbet *är*, skulle vara ointressant. I nedanstående mening beskrivs hur modern upplever det att ha ett vapen.

Det *är* som att bära ett barn i sina armar, ett kallt bortvänt barn.

Liknelsen med det kalla och bortvända barnet gör det mycket tydligt att vapeninnehavet, och skjutandet, också är symboliska handlingar i romanen. Den fjärde typen av process, den verbala, är mycket lågfrekvent i de romanavsnitt jag har analyserat. Det är helt enkelt en process som har med kommu-

⁴ Den uppmärksamma läsaren noterar säkert att fler än en händelse ryms i den citerade meningen. I den inledande bisatsen ryms ju också köpandet av bilen som en händelse. Jag har dock begränsat min analys till att gälla fria satser. Den inledande när-bisatsen klassificeras enligt SFG-modellen som en bunden sats (se t.ex. Holmberg & Karlsson 2006:118 ff.) och sådana lämnas här utanför analysen.

nikation att göra, när någon säger, menar eller uttrycker något. Från moderns vapeninköp hämtar jag också ett sådant exempel.

Vapenhandlaren *rekommenderar* en Eagle 357 ...

Vad har det då för betydelse vilka processer som dominerar texten, eller vilka deltagarroller de fyra kvinnorna spelar? Min teori är att en fiktiv person som oftast förekommer som förstadedeltagare i materiella processer är en aktiv person, en som behärskar sitt eget öde. En person som oftast deltar i mentala processer kan förväntas vara mera av en observatör, men också förmågan att observera innebär ett slags auktoritet och självständighet. Någon som huvudsakligen är andradeltagare, slutligen, kan förstås som objekt för andras handlande.

Att köra bilen själv eller sitta i baksätet

Alla de fyra huvudpersonerna, också apan, åker bil under romanens gång. Modern är den enda som kör bilen själv. De materiella processerna dominerar i den sekvens där Lo åker bil tillsammans med sin far. De *åker, kör, saktar ner* och pappan *röker*. Också Lo handlar, hon *tar av* skorna och *sätter upp* fötterna på instrumentbrädan. I dessa fall är det Lo som är förstadedeltagare, men i de allra flesta fall är det Lo och pappan tillsammans, *vi*, som står som förstadedeltagare: ”Min far och jag åkte bil om nätterna. I skymningen körde vi längs de upplysta motorvägarna tills vi kom ut ur staden” (*Darling River*, s. 9).

I avsnittet om Dolores, som åker bil tillsammans med sin make, finns inget *vi*. Hälften av processerna i avsnittet är materiella, och trots att Dolores i ett par fall står som förstadedeltagare är hon en märkligt passiv gestalt. Huvudinnehållet i avsnittet är istället makens funderingar, som i huvudsak gäller Dolores. Hans tankar utgår från hur han betraktar Dolores i backspegeln: ”Richard studerar hennes ansikte i backspegeln. I sömnen tuggar hon på ett bubbelgum från drömmarna. Det doftar alltid hallon om hennes mun” (*Darling River*, s. 109). Huvuddelen av Richards tankar utgörs av ett slags svävande anföring, som inte är satsformad, och som därför undandrar sig analys med den modell jag har valt. Hans tankar avslutas i en ödesmättad karaktäristik, som definierar Dolores plats i hans – eller deras – tillvaro (*Darling River*, s. 109).

Alla liknar de Dolores. Diskvattenfärgat hår fångat i flåtor eller hästsvans. Askblont, som hon skulle säga själv. Vaga utseenden, bleka, som duvor. Läppstift i samma röda nyans, kappor lika som uniformer. Han skulle kunna älska dem alla. Den där elastiska unga kroppen, nonchalan-sen, förgängligheten. Dolores är en veckotidning som vinden får tag i och leker med en liten stund på en sandstrand innan den tröttnar och drar vidare.

I den bilsekvens där apan – i en bur i bilens baksäte – färdas mot havet tillsammans med vetenskapsmannen, återkommer närmast ordagrant samma formulering som i Dolores bilresa. ”Han studerar henne i backspeglarna”, heter det här (*Darling River*, s. 235). I avsnittet med apan är de materiella processerna mindre vanligt förekommande än hos de andra huvudpersonerna. Istället är de relationella processerna de vanligaste här. Det beror på att miljöbeskrivningar ingår i avsnittet: ”Först är det doften av hav, en mild vind av sand och salt, och sedan är det plötsligt där intill vägen som ett fält av bländande ljus” (*Darling River*, s. 235). Men avsnittet är också händelsemässigt stillastående jämfört med de andra huvudpersonerna. Vetenskapsmannen *studerar* henne, han *blir stående* överksam. Centralt i avsnittets händelselöshet är apans protest mot situationen. Vetenskapsmannen noterar, i backspeglarna, att apans dräkt sitter illa: ”Det *är* hennes vanliga sätt att protestera. Att sitta alldeles stilla som en liten slav, men att sitta så att dräkten förlorar all sin betydelse och skönhet. Hon *gör sig löjlig* över den och honom. Hon *gör sig löjlig* över hans längtan efter skönhet” (*Darling River*, s. 235).

I de två sista meningarna ovan kommer samma process till uttryck, ”göra sig löjlig”. Det är en svårklassificerad process, i gränslandet mellan materiell och mental. Här investerar någon energi i ett handlande som i alla fall delvis är iakttagbart i den yttre världen, samtidigt som det är uppenbart att det är ett skeende som mest utspelas i känslornas värld. Jag har här valt att klassificera processen som materiell, och apan är förstadedeltagare, vilket gör att hon får rollen *aktör*. Det är logiskt utifrån kontexten att apans passivitet är ett aktivt handlande. Att inte spela den roll hon fått sig tilldelad är apans enda möjlighet till protest. Apan har också rollen som förstadedeltagare i de flesta av de materiella processerna.

Den första bilsekvensen i ”ur Moderkartan” är den som tydligast har en särart jämfört med de andra huvudpersonernas berättelser. Det framgår inte

minst av att modern har rollen som förstadedeltagare i elva av de femton processer som ingår i textavsnittet; det är en högre andel än för alla de andra kvinnorna. Hon har heller aldrig rollen som andradeltagare; hon är alltså aldrig den som påverkas av en process i det aktuella avsnittet. Modern *kör* sin bil själv, hon *röker* och hon *kör* för fort, och hon äger sin bil själv. Hennes bilkörande har flera drag gemensamt med framför allt Los pappa, som också kör nattetid och förhåller sig till nattens djur. Liksom Los pappa, och de andra männen i romanen, ser hon också i backspeglarna, men möter där inte en annan människas blick, utan sin egen: ”Hon undviker sitt eget ansikte i backspeglarna eftersom speglarna väljer att bara reflektera hennes dåliga sidor och eftersom hon inte har någon lust att gråta så att den ser det. Det tjänar ingenting till att gråta inför en stum betraktare. Det har hon gjort förut utan framgång” (*Darling River*, s. 29).

Det framgår av de sekvenser som återgetts här att backspeglarna har symbolisk betydelse i romanen. Hur nyckelord och symboler används för att skapa sammanhang i romanen har varit föremål för en tidigare studie (Nyström Höög 2015a), och det är möjligt att en studie av de fyra huvudpersonerna med utgångspunkt i hur de förhåller sig till backspeglarna också skulle visa på de skillnader som framträder här, där modern är den av de fyra vars tankar vi får mest direkt tillgång till, och där både Dolores och apan glimtvis protesterar mot eller reagerar på sin situation med aktiv handling, medan Lo – som förefaller vara den yngsta av dem alla – är den som tydligast ingår i en förbindelse med en manlig part.

Att skjuta prick

Tre av de kvinnliga huvudgestalterna i romanen deltar i prickskjutningsaktiviteter. I Los fall verkar det vara en regelbundet förekommande aktivitet att hon och pappan hänger upp den försvunna mammans kläder mellan träden och skjuter prick. Lo själv tar sällan aktiv del, vilket återspeglas i den grammatiska konstruktionen. Hon är förstadedeltagare bara i hälften av processerna i avsnittet. Till skillnad från i bilsekvenserna finns här mera sällan ett vi-begrepp som syftar på Lo och pappan gemensamt. I de fall där ett sådant *vi* förekommer är det som förstadedeltagare i materiella processer: ”Om somrarna

tog vi med oss sekelskiftesmöbler hemifrån och möblerade en skogsdunge” och i den sista meningen i sekvensen: ”vi bestraffade henne när hon redan befann sig långt utanför vår kontroll” (*Darling River*, s. 19). Det är den försvunna mamman som bestraffas genom den symboliska beskjutningen av kläderna, och Lo är, som nämnts, ambivalent deltagare i detta. De processer där hon själv är förstadedeltagare är mindre aktiva, exempelvis *gråter* hon alltid efter att hon skjutit några skott mot kläderna ”i sympati med far” (*Darling River*, s. 19). Efter att hon hjälpt till att möblera skogsdungen blir hon också passiv åskådare: ”Medan far sköt sig igenom mors garderob låg jag nerbäddad i en sjuttonhundredralssoffa där fjädringen stack mig i ryggen och såg molnen rusa förbi mellan trädkronorna” (*Darling River*, s. 19)

I ”Den dödas bok” är kanske det mest anmärkningsvärda med skjutsekvensen den stora skillnad som finns i Dolores roll där jämfört med bilsekvensen. I bilen betraktas ju Dolores av maken och hennes bild i backspeglarna blir ett slags spelplan för hans tankar om henne, och om kvinnor i allmänhet. I skjutsekvensen, däremot, är det Dolores som är den aktiva parten. Två tredjedelar av processerna är materiella, och det är Dolores som är förstadedeltagare, aktör, i tio av elva fall. Dolores *håller* vapnet, *släpper* det, *springer* fram, *undersöker* skotthålen och *blir* euforisk över resultatet: ”Hon smeker kulhålen i den före detta klänningen, luktar på den och skrattar sitt förföriska Doloresskratt som alltid gör honom osäker” (*Darling River*, s. 121).

Att skjutandet är ett slags bestraffning är uppenbart både i Los och Dolores skjutsekvenser. Dolores uttrycker det själv, när hon väljer vilken klänning de ska skjuta prick mot. Maken Rickard är tveksam och säger att han tror att hon älskar just den klänningen. Dolores svarar att hon gör det, ”men jag vill att den ska straffas” (*Darling River*, s. 120). Kläder, som ett slags symbol för kvinnligheten, blir ett genomgående tema i romanen. Kläderna både snärjer kvinnorna och blir föremål för straff.

Modern, som också i fråga om skjutandet avviker från Lo och Dolores, skjutet inte mot kläder. Kläder är bara ett förbiskymtande tema i samband med att modern köper sitt vapen. Ingen frågar efter hennes avsikter då hon köper sitt vapen ”eftersom hon befinner sig i en stad där gevär är lika vanligt förekommande som underkläder” (*Darling River*, s. 70). Hälften av processerna i avsnittet är materiella och modern är förstadedeltagare i alla utom en av dessa.

Hon *skjuter upp* alla sina patroner, *köper* en låda whiskey, *köper* flera patroner och *skjuter* på allt som rör sig. Hon är den enda av kvinnorna som skjuter mot levande varelser. Över hennes skjutande finns drag av eufori, hon bemästrar vapnet, dricker och skjuter mot smådjur: ”fåglar och små ökenhundar”. ”Mycket snabbt blir hon skicklig”, skriver Stridsberg (*Darling River* s. 71):

Det är som om hon har skjutit förr utan att minnas det, i ett nedsläckt rum med en lysande måltavla någon gång i det förflutnas mörker. Kroppen minns tekniken, musklerna minns den orgiastiska känslan som framkallas av den häftiga rörelsen när hon faller bakåt i sanden då skottet går av.

Modern är den enda av de fyra huvudpersonerna som ingår som förstadedeltagare också i mentala processer, annat än i enstaka fall. I citatet ovan ingår ett par mentala processer. Kroppen ”minns tekniken” och ”musklerna minns den orgiastiska känslan”. Hon skrivs alltså fram som en gestalt med känslor, minnen och intentioner.

Processer och deltagare som väg till romanens inre

Analysen av de textavsnitt där de kvinnliga huvudpersonerna åker bil och använder skjutvapen visar att det finns skillnader i beskrivningen mellan dem. Särskilt tydligt framträdande är kanske den roll som modern har, som mera aktiv än de andra tre. Moderns inre blir också tillgängligt genom den beskrivning av henne som berättaren gör, där modern är förstadedeltagare i mentala processer. Också hos de andra huvudpersonerna får vi tillgång till tankar och känslor, mest hos Lo, eftersom hon själv för ordet i sin berättelse. För apan och Dolores är det huvudsakligen den man som betraktar dem – vetenskapsmannen och den äkta maken – som ger oss läsare tillträde till personernas inre.

Transitivitetsanalysen ger alltså en ingång till romanen, eller i alla fall är det min bedömning att den visar drag i persongestaltningen som jag annars inte hade uppmärksammat. Men givetvis missar man också många dimensioner med en analysmodell som begränsar sig till bara denna enda aspekt. Av det ovan förda resonemanget framgår att ett önskvärt komplement till en transitivitetsanalys vore en analys av berättarperspektiv. Stora skillnader i kvinnornas roller förmedlas ju också genom hur de tillåts komma till tals med

egna röster i romantexten. Lo berättar sin berättelse i första person, medan Dolores berättelse relateras av en allvetande berättare. Dolores make, Richard, har en intressant roll här. Ofta förekommer i avsnitten ett slags svävande anföring, snarast fri indirekt diskurs, vilken gör att empatin ofta hamnar hos Richard och inte hos Dolores. Ska man fånga in sådana drag krävs alltså en direkt analys av perspektiv och anföringstyper, analysmodeller som tillhör både en tidigare stilistisk tradition och en litteraturvetenskaplig.

En viss kritik kan riktas mot den metod jag använt här. I urvalet av textsekvenser för analys har jag valt att inkludera hela de aktuella sekvenserna, också miljöbeskrivning. Ett snävare urval hade kunnat isolera bara de fria satser där de fyra aktuella huvudpersonerna över huvud taget ingår antingen som första- eller andradeltagare. Det är möjligt att ett sådant tillvägagångssätt hade gett ett tydligare mönster. Min slutsats av denna lilla studie är dock att den systemisk-funktionella analysen verkar väl värd att pröva i studiet av litterära texter, och att de bästa resultaten nog nås genom en viss metod-eklekticism, där såväl litteraturvetenskapliga som språkvetenskapliga verktyg får ingå. Det kan både textanalyserna och ämnestraditionerna vinna på.

Källförteckning

Primärlitteratur

Nabokov, Vladimir, 2007 (1955): *Lolita*. Svensk översättning av Aris Fioretos. Stockholm: Bonnier Pocket.

Stridsberg, Sara, 2010: *Darling River: Doloresvariationer*. Stockholm: Bonniers.

Litteratur

Elam, Ingrid, 2010: Sara Stridsberg: "Darling River". I: *Svenska Dagbladet* 2010-03-26.

Halliday, M.A.K., 1971: Linguistic function and literary style: an inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors". I: *Literary Style: a symposium*, red. av Seymour Chatman. New York: Oxford University Press. (Omtryckt i Halliday, M.A.K., 1973: *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold. S. 103–143.)

Halliday, M.A.K. & Christian M.I.M. Matthiessen, 2004: *An Introduction to Functional Grammar*. Tredje upplagan. London: Hodder Education.

Hedeboe, Bodil, 2007: Medium og evaluering: Om fortællerperspektivet i engelske oversættelser af H.C. Andersens eventyr Kejserens Nye Klæder.

- I: *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*, red. av Karin Milles & Anna Vogel. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 42.) Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. S.114–125.
- Holmberg & Karlsson, 2006: *Grammatik med betydelse. En introduktion till funktionell grammatik*. (Ord & stil. Språkvårdssamfundets skrifter 37.) Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Nørgaard, Nina 2003: *Systemic Functional Linguistics and Literary Analysis. A Hallidayan Approach to Joyce. A Joycean Approach to Halliday*. (University Press of Southern Denmark Studies in Linguistics 16.) Odense: University Press of Southern Denmark.)
- Östman, Carin, 2015: Inledning. I: *Det skönlitterära språket. Tolv texter om stil*. Stockholm: Morfem förlag. S. 7–14.
- Nyström Höög, Catharina, 2015a: Blicken, buren och den vita snön. Nyckelord som utgångspunkt för en läsning av *Darling River*. I: *Det skönlitterära språket. Tolv texter om stil*. Stockholm: Morfem förlag. S. 15–32.
- Nyström Höög, Catharina, 2015b: One song with different tunes? The novels *Darling River* and *Lolita* and their intertextual relations. Opublicerat föredrag från PALA-konferensen (Poetics and Linguistics Association) i Canterbury, 15-20 juli 2015.
- Nyström Höög, Catharina, Kerstin Thelander & Carin Östman, 2011: Litterär text och SFL i lärarutbildningen. Några resultat från ett pilotprojekt. I: *Svenskans beskrivning 31*. Umeå. S. 263–280.
- Thelander, Kerstin, 2010: En analys av Mrs. Bennets karaktär i Stolthet och fördom. I: Maria Löfdahl, Fredrik Skott, Lena Wenner (red.) *Från sjö till hav. Namn- och ordstudier tillägnade Birgit Falck-Kjällquist*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG). S. 143-153
- Thelander, Kerstin, 2015: Att påverka med skönlitteratur. En appraisalanalys av två noveller – *Lindanserskan* av Zacharias Topelius och *Luftballongen* av Selma Lagerlöf. I: *Det skönlitterära språket. Tolv texter om stil*. Stockholm: Morfem förlag. S. 163–184.

Kunskap, sanning, verklighet

Faktion och metafiktio n om stalintiden i Alexander Terechovs postsovjetiska roman *Stenbron*

Julie Hansen

Man kan aldrig, säger jag, snudda vid det som varit. Försöka hantera det som varit. Det är inte verkligt. Det är bara drömmar, myter, gissningar, och konstruktioner. Det är lika verkligt som en möjlig framtid. Ni får ta det, för all del, och utvinna ur det allt ni vill.¹

Det är möjligt att göra precis vad som helst med det förflutna.²

Bo G Janssons forskning fokuserar på postmoderna företeelser i litteratur, film och kultur.³ I sina analyser av ett stort antal verk belyser Jansson hur postmoderna idéer och berättartekniker kommer till uttryck i den nutida svenska kulturen. Han visar också hur nutida litterära verk och filmer – liksom läsare och åskådare – speglar och präglas av den multimediala värld vi lever i. Till de egenskaper som Jansson ser som utmärkande för den postmoderna kulturen hör faktio n och metafiktio n. Faktio n är en genrebeteckning för ”epik vilken ter sig som ett mellanting mellan fiktio n och ickefiktio n”⁴, medan metafiktio n ”är text om text”.⁵ Dessa två postmoderna fenomen är besläktade och tenderar att förstärka varandras effekter.

I denna essä vill jag med utgångspunkt i Janssons teoretiska studier om postmodernismen och faktionsberättelser undersöka den nutida ryska romanen *Kamennyj most* (*Stenbron*, 2009) av Alexander Terechov.⁶ Romanens titel *Kamennyj most* syftar på den bro över Moskvafloden som förbinder Kreml med det berömda bostadshus för högt uppsatta regeringstjänstemän som kallades “*Dom na nabereznoj*” (“Huset på kajen”). Romanens handling kretsar kring en verklig händelse den 3 juni 1943, då två tonårsbarn från den sovjetiska eliten sköts till döds på denna bro. Nina Umanskaja var dotter till diplomaten Konstantin Umanskij (1902–1945), Volodja Sjachurin son till den sovjetiska

flygkommissarien Aleksej Sjachurin (1904–1975). Nina skulle dagen därpå lämna Moskva med sin far, som hade utsetts till ambassadör i Mexiko. Nina och Volodja sköts med en pistol som ägdes av Vano Mikojan, sonen till Anastas Mikojan, medlem i politbyrån. En utredning som gjordes direkt efter händelsen fastslog att det var Volodja Sjachurin som sköt Nina Umanskaja, för att sedan ta livet av sig själv. Motivet troddes vara att hon vägrade stanna hos honom i Moskva.

Vano Mikojan, som var vittne till dådet, arresterades, liksom hans bror Sergo och ett antal andra tonåringar. Under utredningen framkom det att Volodja Sjachurin var ledare för en hemlig fascistisk organisation i vilken ett flertal barn till den sovjetiska eliten var medlemmar. Gruppen kallade sig för ”Fjärde riket”, läste Adolf Hitlers *Mein kampf* och fantiserade om ett framtida maktövertagande. De hölls sex månader i arrest i Ljubjankafängelset och dömdes till ett års inre exil för sin inblandning i den hemliga organisationen. Ingen åtalades för mord, då Volodja Sjachurin, som enligt utredningen var gärningsmannen, var död. Fallet tystades sedan ner.

I Terechovs roman tittar en privatdetektiv närmare på det bortglömda mordfallet sex decennier senare. Hans utredning ifrågasätter den officiella förklaringen och presenterar flera alternativa versioner av händelsen. I den följande analysen av romanen kommer jag att fokusera på effekterna av faktionsgenren och metafiktionen.

Historisk roman eller faktion?

Ordet ”faktion” är en neologism som bildats genom att slå ihop orden ”fiktio” och ”fakta”. Jansson karakteriserar denna blandgenre som att:

dess handling genomgående och även i detalj följer eller tycks följa och upprepa ett historiskt verkligt händelseförlopp men att likväl gestaltningen av detta historiska händelseförlopp är så dramatiserad och påtagligt konstnärligt bearbetad att läsarens tanker leds lika mycket till fiktivt berättande som till icke fiktivt berättande.⁷

Ett ofta nämnt exempel är den amerikanske författaren Truman Capotes roman *In Cold Blood* (1965), som i romanform skildrar ett verkligt mord på en familj i Kansas, USA 1959. Capote gav sin roman den paradoxala benämningen ”nonfiction novel” och den kom att betraktas som faktionsgenrens

prototyp.⁸ En rad andra författare, bland andra Hunter S. Thompson och Norman Mailer, började experimentera inom faktionsgenren. De tidigaste svenska exemplen på faktionsromaner är Per Olof Sundmans *Ingenjör Andréés luftfärd* (1967) och Per Olov Enquists *Legionärerna* (1968).⁹

Jansson ser två huvudsakliga skäl till genrens framväxt inom den västerländska litteraturen på 1960-talet: ”För det första den politiskt radikala våg som då svepte fram över västvärlden och som av litteraturen krävde mindre fantasi och mer verklighetsförankring. För det andra att televisionen på allvar slog igenom under just 1960-talet.”¹⁰ Som Jansson påpekar har faktion alltid förekommit i den västerländska litteraturen,¹¹ men han menar att den ”idag, vid 2000-talets början, är ett mer framträdande fenomen än tidigare i modern tid.”¹² Detta visas tydligt i Janssons insiktsfulla analyser av nutida svenska faktionsberättelser i monografierna *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv* (2006) och *Ljuga vitt och brett utan att ljuga: Den svenska prosaberättelsen i den postmoderna skärmkulturens tidevarv: filosofisk grund, innehåll och form* (2013).

Trots att faktionsberättelser under de senaste decennierna blivit alltmer vanliga i film, litteratur och tv, väcker de fortfarande starka reaktioner hos läsare, åskådare och kritiker. Fiktion och fakta har länge setts som olja och vatten, och texter som försöker sammanföra dem har ofta blivit kontroversiella. ”Faktionen är en frustrerande genre”, menar Jansson. ”Den ställer läsaren [...] inför problemet att välja mellan ett fiktivt och ett ickefiktivt lässätt men den ger aldrig läsaren bestämt besked om vilket av de två lässätten som är det riktiga.”¹³

Vid första anblicken skulle romanen *Stenbron* lätt kunna uppfattas som en historisk roman, eftersom den handlar om en verklig händelse i en historisk tid och miljö – Moskva under stalintiden. Men det är mer komplicerat än så, eftersom romanen innehåller två tidsplan. Det historiska mordfallet som inträffade den 3 juni 1943 tas upp igen av en fiktiv protagonist och berättare som lever i det postsovetiska 2000-talet. Skillnaden mellan genrerna historisk fiktion och faktion beskrivs av Jansson som följande:

Handlingen i den historiska romanen [...] anknyter visserligen alltid till historisk verklighet men innehåller också alltid inslag som *uppenbart* är fantasiskapelser. I den renodlade faktionen däremot håller sig författaren/skaparen konsekvent mycket nära [...] den historiska verklighetens

egen verkliga handling eller [...] presenterar hypoteser om den historiska verklighetens verkliga handling.¹⁴

Terechov använder sig också av detektivgenrens grepp. Som Peter Hühn påpekar innehåller traditionella detektivberättelser två historier: en som handlar om brottet och en annan som handlar om utredningen: "The plot of the classical detective novel comprises two basically separate stories—the story of the *crime* (which consists of action) and the story of the *investigation* (which is concerned with knowledge)."¹⁵ I Terechovs roman äger brottet rum under stalintiden, medan utredningen utspelar sig i det postsovjetiska Ryssland i slutet på 90-talet och början på 2000-talet. Den ryska huvudstaden Moskva är platsen för brottet såväl som för utredningen, men för romanens post-sovjetiska karaktärer har det sovjetiska imperiet ersatts av Ryska federationen. För dem framstår stalintiden, då många sovjetmedborgare levde i ständig rädsla för säkerhetstjänsten NKVD:s nattliga arrester, som en främmande och avlägsen tid. En stor del av handlingen i Terechovs roman kretsar därför kring detektivens försök att tränga sig in i det förflutna för att förstå de historiska händelsernas kontext.

Romanen skildrar hur privatdetektiven och hans medarbetare intervjuar ett stort antal människor som de tror kan ha haft någon koppling till fallet. De letar upp släktingar och vänner till Nina Umanskaja och Volodja Sjachurin, f.d. diplomater och tjänstemän, historiker och författare. Alla dessa människor berättar olika saker om stalintiden och omständigheter kring brottet. En del är gamla, till och med dementa, och några dör precis innan huvudpersonen hinner träffa dem. De historiska personerna nämns nästan alla vid sina riktiga namn. Ett undantag är Stalin, som kallas genomgående för "*imperator*" ("kejsare").

Romanen innehåller således ett omfattande persongalleri och en del av de historiska personer som skildras är mycket kända i Ryssland, till exempel familjen Mikojan. Fadern Anastas Mikojan (1895-1978) var Stalins bundsförvant och hans karriär som sovjetisk statsman sträckte sig från 1917-årsrevolutionen fram till Brezjnevs tid. Hans bror Artjom Mikojan (1905–1970) var skaparen till MIG-flygplanet. Vano Mikojan (född 1927) var en av Anastas söner och blev, som sin farbror, känd för sina flygplanskonstruktioner. Andra kända personer som figurerar i romanen är den framstående

sovjetiske författaren Ilja Ehrenburg, som nämner Konstantin Umanskij i sina memoarer, och diplomaten Maksim Litvinov, vars dotter Tatjana intervjuas i romanen. Flera av de historiska personer som Terechov skildrar levde fortfarande när romanen gavs ut.¹⁶

Parallellt med handlingen om utredningen innehåller romanen flera essäistiska avsnitt som ger historisk bakgrund, till exempel om relationerna mellan USA och Sovjetunionen under andra världskriget och Alexandra Kollontajs idéer om fri kärlek. Huvudpersonen reflekterar också över olika teman såsom sovjetelitens dekadenta livsstil, eller varför vissa människor offrade sina liv för det sovjetiska systemet.

Uppblandningen av fakta om stalintiden och den fiktiva skildringen av privatdetektivens undersökning gör det svårt för läsaren att avgöra romanens sanningshalt. Situationen kompliceras ytterligare av att huvudpersonen och berättaren Alexander Vasiljevitj har samma förnamn som författaren.¹⁷ Detta är vanligt förekommande inom faktionsgenren, där ”den nära förbindelsen mellan protagonist, berättare och författare [...] kan komma till uttryck också på många andra sätt – i själva texten och/eller i paratexten.”¹⁸ ”Paratext” är Gérard Genettes begrepp för allt det material som finns i anslutning till en text och som sätter texten i något slags kontext för läsaren.

Paratexter kan exempelvis bestå av bild och text på omslaget, ett förord eller fotnoter.¹⁹ Bakom paratexter kan det stå olika upphovsmän; till exempel är det vanligt att förlaget förser omslagets baksida med texter av marknadsföringskaraktär. Paratexter som ingår i den fysiska boken kallar Genette för ”peritexter”; paratexter som är externa till den fysiska boken men likväl handlar om texten kallar Genette för ”epitexter”.²⁰ Epitexter kan vara av privat natur, till exempel författarens dagbok, eller publika, till exempel en intervju med författaren.²¹ Genette hävdar att ”in principle, every context serves as a paratext.”²² Angående paratextens funktion i förhållande till faktionsgenren skriver Jansson att ”Paratexten och texten liksom *förhandlar* med varandra om berättelsens fiktiva eller ickefiktiva status.” Läsaren i sin tur uppfattar ”denna förhandling som trevande och osäker.”²³

I följande citat betonar Jansson betydelsen av paratexter för läsarens uppfattning av sanningshalten i en faktionsberättelse:

Generellt sett [...] bestäms i läsarens medvetande graden av faktivitet eller fiktivitet eller icke-fiktivitet i en enskild berättelse mindre genom berättelsens text-interna egenskaper och istället mer genom berättelsens paratext.²⁴

Med detta i åtanke är det intressant att analysera omslaget till Terechovs roman. Originalutgåvans omslag innehåller både text- och bildmaterial. Hela omslaget täcks av ett fotomontage där ett svartvitt fotografi av Volodja Sjachurin och Nina Umanskaja lagts över ett annat fotografi som visar en panoramavy över Moskvafloden, Kreml, Stora stenbron och ”Huset på kajen”, där Nina Umanskaja bodde med sina föräldrar.

Fotomontaget på omslaget utgör i sig en blandning av fakta och fiktion. Fotot på Nina och Volodja är verkligt, men bakgrunden har klippts bort och det återstående porträttet har lagts ovanpå panoramafotot. Formgivarens namn, Andrej Bondarenko, anges på titelbladets baksida tillsammans med följande förklaring: ”I omslagets formgivning har ett fotografi ur författarens privatarkiv använts.” Vilket fotografi det syftar på – fotot på Nina och Volodja eller bakgrundsfotot – specificeras inte.

På omslagets framsida står författarens namn, bokens titel, samt ordet ”roman”. Denna genrebeteckning kompletteras av en beskrivning på baksidestexten, som jag citerar i dess helhet:

Vad kan man se från Stora Stenbron? Kreml. Huset på kajen. Och kanske spåren av en tragedi: i juni 1943 mördade sonen till en av Stalins folkkommissarier dottern till ambassadören Umanskij av svartsjuka. Men var det verkligen det som hände? Huvudpersonen i Alexander Terechovs nya roman – en f.d. FSB²⁵-agent – inleder sin egen undersökning 60 år senare...

Stenbron är en roman-version [*roman-versija*] och en roman-bekännelse [*roman-ispoved*]. Livet hos den ”röda aristokratin,” som trodde på ”fri kärlek” och som betalade dyrt för denna tro, vävs samman med huvudpersonens hårda reflektioner.²⁶

Vilka signaler om bokens genre sänder denna beskrivning ut? Budskapet är inte entydigt. Baksidestexten börjar med att hänvisa till en verklig plats och tid, samt till händelsens officiella förklaring. I nästa mening ifrågasätts denna version med en retorisk fråga: ”Men var det verkligen det som hände?” Dessa första meningar fokuserar på fakta, medan fortsättningen ger intryck av en fiktiv berättelse genom ord som ”huvudperson” och ”roman”. Sedan anges i

andra stycket två hybrida genrebeteckningar: ”roman-version” och ”roman-bekännelse”.

Denna ambivalens speglas även i en friskrivningsklausul som står i liten stil på titelbladets baksida: ”Denna text publiceras i författarens version. Författaren bär ansvaret för autenticiteten i fakta och dokument, och även tolkningen av verkliga händelser som skildras i romanen.”²⁷ Detta uttalande signalerar att både fakta och fiktion förekommer i texten. Andra meningens första sats indikerar att dokumentärt material används i boken, medan dess andra sats anger att författaren har både *skildrat* och *tolkat* det historiska materialet. Detta är ett bra exempel på det dubbelspel som Jansson ser som typiskt för faktionsgenren. I faktionstexter, konstaterar han,

uttrycker paratexten på ett eller annat sätt tydligt *både* ickefiktion och fiktion samtidigt som texten själv ger tydliga signaler i *båda* dessa riktningar genom att den dels äger egenskaper vilka är karakteristiska för fiktion (t.ex. fokalisering, utförlig dialog, inre monolog) samt att dels äger kännetecken vilka förbinds med utpräglad ickefiktion (t.ex. fotografiska illustrationer, explicita citat och/eller referenser till andra dokument och texter).²⁸

Det är denna typ av ambivalens – en sorts balansakt mellan ickefiktion och fiktion – som genomsyrar Terechovs roman och gör den till faktion.

Läsare som är medvetna om Terechovs bakgrund som journalist lockas ytterligare att betrakta privatdetektiven Alexander som identisk med författaren. Innan Terechov började skriva *Stenbron*, publicerade han en artikel om den bortglömda händelsen på Stora Stenbron i den ryska undersökande tidskriften *Soversjenno sekretno* (på svenska ”Toppheimligt”).²⁹ Detta faktum kan, för dem som känner till det, fungera som en ”factual paratext”. En sådan paratext, enligt Genettes definition, ”consists not of an explicit message (verbal or other) but of a fact whose existence alone, if known to the public, provides some commentary on the text and influences how the text is received.”³⁰

Berättaren Alexander har betraktats av vissa kritiker som Alexander Terechovs alter-ego.³¹ Denna uppfattning förstärks av en del av författarens egna uttalanden om romanens tillkomst i en annan typ av paratext, nämligen intervjuer.³² I en intervju om romanen *Stenbron* i den ryska tidskriften *Ogonek*, berättar Terechov att han, efter att ha slutat som journalist, ägnade drygt tio år åt att ”gå till botten med denna historia,” vilket resulterade i ”tusen sidor text,

med fotografier och dokument.”³³ Detta uttalande ger intryck av ett grundligt och objektivt arbetssätt som leder fram till ett stort faktamaterial.³⁴

Men senare i samma intervju låter det annorlunda:

Under de första åren av detta vansinne tröstade jag mig med tanken att allt det här gör jag för ”bokens skull”, men sedan insåg jag att jag hade dragits med i det hela och själv höll på att bli en av personerna i den utan att kunna sluta. Som om döda människor ryckte dig i armen och bad dig: ta med oss också, skriv om oss också, vi vill också vara med...³⁵

Här beskriver Terechov ett subjektivt förhållningssätt till projektet. Terechovs konstaterande att han ”själv höll på att bli en av personerna” ger stöd för en tolkning av huvudpersonen som författarens alter-ego. Bokens fiktiva aspekter betonas genom ord som ”personerna” och ”som om”, och skrivprocessen framstår som något utanför författarens kontroll (”detta vansinne”, ”jag hade dragits med i det hela”, ”utan att kunna sluta”). På så sätt bidrar denna bakgrundsinformation till att suddas ut gränsen mellan fakta och fiktion. Läsaren i sin tur blir osäker på om några av de dokument och intervjuer som finns med i texten kan vara en direkt återgivning av dokument och intervjuer från Terechovs egen undersökning.³⁶

I en annan intervju som publicerades runt samma tid i den ryska tidningen *Rossijskaja gazeta* upprepar Terechov uppgiften om romanmanusets ursprungliga längd på 1 000 sidor, samt förekomsten av bildmaterial, som han här preciserar som ”200 fotografier på personerna och kopior på dokument, kvitton, ritningar”.³⁷ I samma intervju anspelar Terechov på beskrivningen från omslagets baksida (som citerats ovan): ”Om någon har betalt drygt tre hundra rubel för *Stenbron* i förhoppningen om att få läsa om ’fri kärlek hos den röda aristokratin’, då kommer han att somna i djup besvikelse efter femtio sidor.”³⁸

Citattecknen som placerats kring orden ”fri kärlek hos den röda aristokratin” antyder en ironisk ton som motsäger det som kan antas vara förläggarens beskrivning av texten. I motsats till den betonar författaren textens autenticitet. På frågan ”I vilken proportion är verklighet och fantasi uppblandade i romanen?” svarar Terechov att han ”fabulerade endast några efternamn och ett fadersnamn.”³⁹ Det är emellertid inte i huvudsak fakta om fallet han var ute efter, enligt ett uttalande i intervjun i *Ogonek*:

Vem som mördade Nina Umanskajja och vad som egentligen pågick mellan pojkarna intresserade mig minst av allt. Svaren på dessa frågor finns i de fyra volymerna från brottsmålet, för vilka hemlighetsstämplingen hävts för länge sedan.⁴⁰

Publika epitexter – i synnerhet författarintervjuer – används ofta av kritiker såväl som läsare som tolkningsnycklar till litterära verk. Men i Terechovs fall bidrar ett flertal publicerade intervjuer till att skapa den ambivalens kring textens genre som är kännetecknande för faktion.

Metafiktion i romanen *Stenbron*

Terechovs roman innehåller, som påpekats ovan, drag av deckargenren och i synnerhet av subgenren ”cold case”, där ett brott som begåtts flera år tidigare återupptas och till slut klaras upp.⁴¹ Handlingen i traditionella deckare kretsar kring detektivens sökande efter svar på epistemologiska frågor kring själva brottet: Vem begick brottet, när, hur, var och varför? I Terechovs roman skildras detektivarbetet på ett traditionellt sätt, men vid romanens slut återstår en rad frågor. Undersökningen pågår i nästan sju år och till slut kommer gruppen fram till att det var Vano Mikojan som mördade både Nina och Volodja. Dock anges inget klart motiv, utan istället läggs det fram flera möjliga förklaringar.

På så sätt tillhör inte denna roman den traditionella detektivgenren, men förekomsten av några av deckargenrens typiska drag förhöjer effekterna av faktionen. Samspelet i romanen mellan dessa två genrer tjänar till att ifrågasätta den officiella förklaringen och presentera alternativa versioner av händelsen. Dock ställs det flera frågor än vad som besvaras – om omständigheterna kring fallet och den första utredningen, men också om möjligheten att förstå sovjettiden. Den förväntan som skapas hos deckarläsare på en lösning på brottet uppfylls aldrig i *Stenbron*, där det totalitära samhället framstår som svårtillgängligt och obegripligt för postsovjetiska människor.

Kännetecknande för postmodernistiska verk är att de uppehåller sig vid ontologiska snarare än epistemologiska frågor, vilka ofta står i centrum för modernistiska verk. Som Jansson förklarar:

Den postmoderna berättelsen är ontologiskt orienterad därigenom att här problematiseras inte, såsom i den modernistiska romanen, i första

hand medlen till inhämtandet av kunskap om världen (människans sinnesfunktioner samt tanke- och själsförmågor [...]) utan istället främst själva världen som sådan – verklighetens själva existensmodus. Finns verkligen världen och verkligheten eller är kanske världen och verkligheten i själva verket bra en fiktion, blott en lek med tecken och ord?⁴²

Istället för att erbjuda svar på epistemologiska frågor kring brottet, sätter Terechovs roman fokus på ontologiska frågor om förhållandet mellan fiktion och verklighet, samt om förhållandet mellan historieskrivningen och det mänskliga minnet. Romanen *Stenbron* speglar tydligt postmodernismens ontologiska orientering. Som Gregory Freidin konstaterar: ”Instead of the standard Russian problems, What is to be done? Who is to blame?, Terekhov’s novel raises postmodern (or post-Soviet) questions. Who am I? What is history?”⁴³

Metafiktion påminner läsaren om att den värld som skildras i texten är blott en fiktion, en illusion skapad genom ord. Metafiktiva passager i litterära texter förstärker den ontologiska orienteringen genom att rikta läsarens uppmärksamhet på gränserna mellan fiktion och verklighet, ibland genom att suddas ut och till och med ifrågasätta dem.

Ett tydligt exempel på metafiktion i *Stenbron* inträffar när detektivteamet söker upp sonen till en av medlemmarna i Sjachurins fascistiska organisation, som nyligen skrivit en bok om mordfallet. Denna författare berättar för huvudpersonen att han först tänkte ge boken formen av en kärleksroman, sedan av en thriller, men att han till slut valde en annan genre. Vilken genre det till slut blev vill han inte avslöja men han är säker på att boken kommer att sälja bra.⁴⁴ Denna fiktiva författares namn – Alexander Feliksovityj Kirpitjnikov – är mycket lik namnet på en verklig författare: Alexej Feliksovityj Kirpitjnikov, som år 2010 gav ut boken *Stalinjugend*, som är en populärhistorisk roman om mordfallet inom serien “Krigsäventyrer”.⁴⁵

Metafiktiva effekter uppstår på flera andra ställen i romanen. Bland alla de olika undersökningsmetoder som tillämpas i berättelsen läggs det särskilt fokus på läsning, som används av huvudpersonen som ett sätt att både samla in och tolka uppgifter. Bokstavligen såväl som metaforiskt, läser detektiven det förflutna. Romanen beskriver eller citerar en rad olika källor, bl. a. arkivmaterial, kärleksbrev, tidningsartiklar, dagböcker, vittnesmål, intervjuer, fotografier, e-postmeddelanden, webbsidor, biografiska och historiska

böcker. En central roll i undersökningen spelas av Ehrenburgs memoarer. Här nämns en kärlekshistoria som Konstantin Umanskij hade med en okänd kvinna vid tiden för Ninas död. Huvudpersonen uppfattar den mystiska kvinnan som en *femme fatale*, men i slutändan visar sig detta vara ett falskt spår. Alla dessa olika textformer bidrar till en viss postmodern skepsis mot själva möjligheten att förstå det förflutna. Romanen kan ses som en text om texter, som ständigt påminner läsaren om hur vår förståelse av historien formas genom berättelser.

Detta är kännetecknande för det som Linda Hutcheon kallar postmodern historiografisk metafiction, som hon beskriver i följande citat:

Historiographic metafiction plays upon the truth and lies of the historical record. . . . certain known historical details are deliberately falsified in order to foreground the possible mnemonic failures of recorded history and the constant potential for both deliberate and inadvertent error.⁴⁶

Det är just sådana ”mögliga minnesfel i den officiella historieskrivningen” som synliggörs genom Terechovs användning av metafiktiva referenser. Romanen frammanar stalintiden utan att dra några entydiga slutsatser om den. Parallellt med huvudpersonens epistemologiska sökande efter fakta, innehåller romanen ontologiska reflektioner som ifrågasätter själva möjligheten till en objektiv förståelse av det förflutna. Etiska frågor väcks av Terechovs val av den dokumentära genren, inte minst av den hypotes som läggs fram i romanen: nämligen att Vano Mikojan, som fortfarande lever, skulle ha begått ett dubbelmord.⁴⁷

Faktionsgenren i allmänhet har kritiserats för att lägga fram teorier utan att ange källor eller belägg.⁴⁸ Jansson sammanfattar de etiska frågor som väcks i samband med faktionsberättelser:

Kan man verkligen som författare helt skydda sig mot anklagelser för verklighetsförfalskning bara genom att [...] genrebestämma sitt eget berättande som faktionellt – som alltså delvis bara fiktion? Särskilt med tanke på att många läsare, särskilt många unga läsare, inte synes förstå skillnaden mellan faktion och icke-fiktion. Har man inte som faktionsberättare ett ansvar inte bara för vad man själv menar att man egentligen gör som faktionsförfattare utan också för den effekt man faktiskt kan åstadkomma som faktionsförfattare – den effekten att många läsare, särskilt många unga läsare, uppfattar faktionsberättelsen som en icke-fiktiv och helt igenom sann berättelse?⁴⁹

Utan att försvara romanens skildring av historiska händelser, skulle jag vilja hävda att det är just källornas opålitlighet samt avsaknaden av entydiga fakta som är själva poängen i *Stenbron*. Som Hutcheon noterar, erkänner postmodernismen att det förflutna verkligen har ägt rum, samtidigt som den betonar att vår enda ingång till det är genom texter. Det är främst genom texter och läsning som denna roman utforskar stalintiden, samtidigt som den erkänner våra begränsade möjligheter att förstå det förflutna.

Jansson hävdar att den postmoderna historiska romanen handlar

mindre om den historiska verkligheten som sådan och istället mer om de texter och dokument genom vilka historien för människan, och för historieforskaren, framträder. Den postmoderna historiska romanen handlar, kan man säga, inte om själva den historiska verkligheten *där och då* utan istället om historiens representationer *här och nu* – om historieforskning samt vidare om historien som nutidens projicering av sig själv på äldre tider.”⁵⁰

Terechovs roman ger uttryck för denna postmodernistiska syn på historia, men kan samtidigt tolkas som en varning mot tendensen att projicera nutidens moraliska värderingar på människor som levde i det totalitära samhället under Stalin. I en annan intervju säger Terechov följande om stalintiden:

Vanliga människor, majoriteten, som vi [...] hade knappast beskrivit sina liv fram till 1953 [då Stalin dog] som lyckliga, men de valde att vara tysta. Men detta betyder inte, enligt mig, att de genom sin tystnad gav andra rätt att bestämma över dem. Vi måste respektera denna tystnad [...].⁵¹

Slutsatser

Jansson liknar faktionsgenren vid ett janusansikte eftersom den utgör ”en dubbelspelande form av berättelse. Denna epik på en och samma gång både gestaltar verkligheten, den historiska verkligheten, till synes omedelbart – och gör det inte.”⁵² I romanen *Stenbron* sammanförs verifierbara fakta med fiktiva berättelser. Många av personerna i romanen existerar också i verkligheten; några är till och med mycket kända i Ryssland. Det är därför inte förvånande att många av romanens läsare haft svårt att skilja fakta från fiktion. Romanens paratexter – peritexter såväl som epitexter, alltifrån bokomslaget till intervjuer med författaren – pekar i två riktningar samtidigt. Effekterna av denna

tvetydighet förstärks genom metafiktiva passager som påminner läsaren om att kunskaper om historiska händelser förmedlas och formas av texter.

Alla dessa aspekter bidrar till att ifrågasätta möjligheten att gå till botten med historien, som Terechov själv uttrycker sitt ursprungliga mål i den ovan citerade intervjun i tidskriften *Ogonek*. Romanen *Stenbron* förnekar inte att mordet på Moskvaskv Stora Stenbro den 3 juni 1943, liksom en rad andra historiska händelser under sovjettiden, verkligen ägde rum. Men den understryker det omöjliga i varje försök att uppnå en autentisk eller slutgiltig berättelse om dessa händelser. Det närmaste vi kan komma till sanningen om vad som verkligen hände återfinns i olika texter och berättelser.

Noter

¹ Lotta Lotass, *Min röst skall nu komma från en annan plats i rummet*, Stockholm: Bonnier, 2006, s. 198.

² Aleksandr Terechov, *Kamennyj most*, Moskva: Ast/Astrel', 2009, s. 17.

³ Jag vill tacka Cecilia Mörner för värdefulla kommentarer på en tidigare version av denna artikel.

⁴ Bo G. Jansson, *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv*, Uppsala: Hallgren och Fallgren, 2006, s. 9.

⁵ Bo G. Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga: Den svenska prosaberättelsen i den postmoderna skärmkulturens tidevarv: filosofisk grund, innehåll och form*, Falun: Högskolan Dalarna, 2013, s. 32.

⁶ Romanen nominerades till två ansedda litterära priser i Ryssland: det ryska Bookerpriset samt *Bolsjaja kniga*-priset. Till det förstnämnda priset kom den på tredje plats bland finalisterna och till det sistnämnda kom den på andra plats.

⁷ Bo G. Jansson, *Världen i berättelsen: Narratologi och berättarkonst i mediaåldern*, Falun: Högskolan Dalarna, 2002, s. 72.

⁸ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 41.

⁹ Jansson analyserar båda dessa romaner i *Episkt dubbelspel* och *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*.

¹⁰ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 33.

¹¹ Se kapitlet "Faktion i äldre tid" i Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 49–53.

¹² Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 202.

¹³ Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 49.

¹⁴ Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 44.

¹⁵ Peter Hühn, "The detective as reader: Narrativity and reading concepts in detective fiction" i *Modern fiction studies*, 33(1987):3, s. 451–466, s. 452.

¹⁶ I romanen kontaktar detektivteamet Ehrenburgs dotter, eftersom Ehrenburg nämner Konstantin Umanskij i sina memoarer. I romanen dör hon dock innan teamet får möjlighet att träffa henne. I verkligheten dog Ehrenburgs dotter 1997, vilket ryms inom det tidsspänn som anges i romanens slut.

¹⁷ Terechovs fadersnamn är Michajlovitj och sammanfaller således inte med protagonistens fadersnamn.

¹⁸ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 37.

-
- ¹⁹ Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of interpretation*, övers. Jane E. Lewin, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- ²⁰ Genette, *Paratexts*, 1997, s. 5.
- ²¹ Genette, *Paratexts*, 1997, s. 9.
- ²² Genette, *Paratexts*, 1997, s. 8.
- ²³ Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 43.
- ²⁴ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 39.
- ²⁵ Ryska federationens federala säkerhetstjänst.
- ²⁶ Alla översättningar från ryska är mina egna. *Kamennyj most* finns i engelsk översättning: Alexander Terechov, *The Stone Bridge*, övers. Simon Patterson och Nina Chordas, London: Glagoslav, 2014.
- ²⁷ Terechov, *Kamennyj most*, 2009, s. 4.
- ²⁸ Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 43.
- ²⁹ Jansson noterar en likhet mellan faktionsepik och ”den grävande journalistiken”. Han påpekar också att ”Faktionsepiken i modern bemärkelse har också sina rötter i just en typ av journalistik, nämligen den 1960-talsform av journalistik som är ’the New Journalism’”. Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 200.
- ³⁰ Genette, *Paratexts*, 1997, s. 7.
- ³¹ Ol'ga Kutjkina, ”Kto ubil?”, i *Komsolmol'skaja pravda*, www.kp.ru, 1 november 2009, www.kp.ru/daily/24391/569485/.
- ³² I Genettes typologi av paratexter klassificeras intervjuer som ”public authorial epitext”. Genette, *Paratexts*, 1987, s. 359–363.
- ³³ Aleksandr Terechov, ”Mne ne sovetovali kopat' eto delo”, intervju med Andrej Archangel'skij, i *Ogonek*, 19 oktober 2009:23, <http://kommersant.ru/doc/1252610>.
- ³⁴ Förutom fotot på omslaget innehåller romanen inga fotografier. Förlaget Glagoslav, som gett ut den engelska översättningen, har dock publicerat några fotografier från Terechovs privata arkiv på sin webbsida: www.books.glagoslav.com/the-stone-bridge/gallery.html.
- ³⁵ Terechov, ”Mne ne sovetovali kopat' eto delo”, 2009.
- ³⁶ Vissa ryska kritiker har dragit slutsatsen att de intervjuer som återges i romanen är identiska med Terechovs egna intervjuer med verkliga människor. De sätter därmed – inte helt oproblematiskt – likhetstecken mellan romanpersoner och verkliga personer.
- ³⁷ Andrej Mirosjkin, ”Poskol'znulsja i uletel v istoriju”, intervju med Aleksandr Terechov, i *Rossijskaja gazeta*, 18 september 2009, www.rg.ru/2009/09/18/terehov.html.
- ³⁸ Mirosjkin, ”Poskol'znulsja i uletel v istoriju”, 2009.
- ³⁹ Mirosjkin, ”Poskol'znulsja i uletel v istoriju”, 2009.
- ⁴⁰ Terechov, ”Mne ne sovetovali”, 2009.
- ⁴¹ Romanen påminner också om den ”hårdkokta” subgenren, bland annat genom sin stereotypa och objektifierande kvinnoschildring.
- ⁴² Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 25.
- ⁴³ Gregory Freidin, ”Mysteries at the heart of Stalin's empire”, i *Daily Princetonian*, 25 februari 2010, <http://d-princetonian.livejournal.com/103975.html>.
- ⁴⁴ Terechov, *Kamennyj most*, 2009, s. 545–546.
- ⁴⁵ Aleksej Kirpitjnikov, *Stalinjugend*, Moscow: Vetje, 2010.
- ⁴⁶ Linda Hutcheon, *A poetics of postmodernism: History, theory, fiction*, London: Routledge, 1988, s. 114.
- ⁴⁷ Litteraturkritikern Olga Kutjkina förklarar att hennes man, numera bortgångnen, var nära vän med Vano Mikojan. Efter utgivningen av Terechovs roman, ställde hon frågan ”Hur var det i verkligheten?” till Mikojan genom en gemensam bekant. I en artikel återger hon

Mikojans svar som referat utan citattecken. Enligt denna version var Vano Mikojan helt oskyldig beträffande både mordfallet och den olagliga organisationen. Precis som med andra ”factual paratexts” kan denna text-externa omständighet påverka läsarens tolkning av romanen.

⁴⁸ Se till exempel Oliver Conolly och Bashshar Haydar, ”The case against fiction” i *Philosophy and literature* 2008:32, s. 347–358.

⁴⁹ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 45–46.

⁵⁰ Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga*, 2013, s. 105.

⁵¹ Jelena D'iakova, ”Proizvodstvo pravdy – zjestokoe delo”, intervju med Aleksandr Terechov, i *Novaja gazeta*, 29 april 2009, www.novayagazeta.ru/arts/45250.html.

⁵² Jansson, *Episkt dubbelspel*, 2006, s. 119.

Palimpsestiskt tänkande

Fakta, fiktion och audiovisuell konstruktion av upplevd autenticitet

Tomas Axelsson

Vad innebär det att samhället förändras i audiovisuell riktning? På vilket sätt kommer detta att prägla vårt sätt att tänka och konstruera vår förståelse av tillvaron? Vad får det för konsekvenser när ideologiskt meningsskapande i samhället vilar mot audiella och visuella meningsprocesser?

Detta kapitel syftar till att undersöka det audiovisuella berättandets möjligheter att gestalta och kommunicera ”models of truth” genom audiella och visuella sanningsanspråk (Kress & van Leeuwen 2006, Wingstedt 2012, Axelsson 2014). Den röda tråden i kapitlet kretsar kring en motsägelse, nämligen gestaltningen av autenticitet och hur denna autenticitet utgör resultatet av en konstruktion. Jag vill redogöra för en process genom vilken upplevelsen av ett audiovisuellt narrativ konstruerar betydelsefull mening, som i sin tur bygger upp socialt delade meningssystem, som i sin tur är beroende av en etablerad tradition av kollektivt delade minnen, som i sin tur i vissa avseenden vilar mot ett visuellt arkiv av bilder och audiovisuellt konstruerade sanningar, som i sin tur bär upp myter och diskurser om världen i en cirkulär process. Det som uppfattas som ett trovärdigt och dokumentärt berättande vilar på genrekonventioner och estetiska överenskommelser som har lett till en oklarhet om gränserna mellan det icke-fiktiva berättandet och det fiktiva. Denna grundläggande skillnad mellan fiktion och icke-fiktion har Bo G Jansson utrett i flera texter och etablerar på svenska begreppet *faktion* (Jansson 2002, Jansson 2006).

Karakteristiskt för faktionsberättelsen är att dess handling genomgående och även i detalj följer eller tycks följa och upprepa att historiskt verkligt händelseförlopp men att likväl gestaltningen av detta historiska händelseförlopp är så dramatiserad och påtagligt konstnärligt bearbetad att läsa-

rens tankar leds lika mycket till fiktivt berättande som till icke-fiktivt berättande (Jansson 2002:72).

För att fördjupa mig i komplexiteten i detta fenomen som Bo G Jansson adresserar, vill jag problematisera den teoretiska spännvidden mellan fakta och fiktion inom det specifikt audiovisuella berättandet.

Central är således tanken att inte bara fiktion utgör en konstnärlig konstruktion utan även förmedlandet av fakta genom det förment dokumentära berättandet, som i många stycken lutar sig mot samhällets kollektiva konstruktioner av myter. Här uppstår en paradox. Våra omhuldade myter, skapade av oss människor som en tolkning av historia och på olika sätt repeterade och återberättade, får gradvis en nimbus av *autenticitet* och upphör så småningom att förstås som konstruktioner hemmahörande i det fiktiva berättandets mytiska domäner utan uppfattas som sanna och faktiska, tillhöriga det dokumentära berättandets historiska fakticitet.

Hur detta fenomen kan uppträda vill jag utreda med hjälp av det konkreta filmexemplet *Schindler's List* (1993). Sedan premiären i USA i december 1993 har filmen fått en unik status, internationellt hyllad för sin autentiska och trovärdiga skildring av förintelsen i Nazityskland (Classen 2009). Filmen uppfattas som sann, realistisk och förankrad i fakta och har gjorts med filmiska grepp hämtade från det dokumentära berättandet och som understryker filmens förankring i ett verkligt historiskt skeende. Poängen är här inte att ifrågasätta huruvida *Schindler's List* överensstämmer med historikernas bild av förintelsen eller inte. För min egen del ansluter jag mig till de historiker som anser att filmen i många avseenden utgör en trovärdig skildring av judeförföljelserna under 1940-talet. Det som gör exemplet *Schindler's List* intressant är att filmen utgör ett tydligt exempel på en process av meningsskapande som jag vill kartlägga och teoretiskt utveckla. Jag vill med exemplet *Schindler's List* fokusera och problematisera den komplexa process genom vilken autenticitet konstrueras med hjälp av filmmediets olika gestaltungsformer, audiella såväl som visuella.

Ett nyckelbegrepp utgörs av termen *models of truths*. Inom multimodal teori behandlas frågan om vilken *art av sanning* en audiovisuell sekvens erbjuder och konstruerar. Kress & van Leeuwen specificerar en rad modalitetsmarkörer (1996: 160 ff.); (1) colour saturation, (2) colour differentiation, (3) colour

modulation, (4) contextualization, (5) representation, (6) depth, (7) illumination samt (8), brightness. Dessa samspelar med människors uppfattningar om vad som är ”verkligt” och ”sant”.

Visual modality rests on culturally and historically determined standards of what is real and what is not, and not on the objective correspondence of the visual image to a reality defined in some ways independently of it (Kress & van Leeuwen 2006:165).

Det jag således vill komma åt är hur en audiovisuell berättelse i form av en film, kommunicerar och konstruerar en ytterst komplex helhet som hänvisar till en samhällelig/historisk verklighet på ett sätt som många upplever som autentiskt och sant. Men hur går detta till mera på detaljnivå? Exakt *hur* skapas en kommunikation som kombinerar ljud, musik och rörlig bild som bygger upp en multimodal betydelseväv med den sortens genomslag som Steven Spielberg åstadkommit med filmen *Schindler's List*.

Autentiskt berättande

Det specifikt dokumentära berättandet är omgärdat av föreställningar om att gestalta verkligheten på ett mer autentiskt sätt än annat filmiskt berättande inom filmkonsten såsom t.ex. den fiktiva spelfilmen eller experimentell avantgardefilm. ”Regardless of the details of its production, the documentary film asks us to assume that it presents trustworthy information about its subject” (Bordwell & Thompson 1997:43). Under de senaste decennierna har dock gränsen mellan fiktivt och dokumentärt luckrats upp. Spelfilmen lånar grepp från det dokumentära berättandet och det dokumentära berättandet fiktionaliseras (Nichols 1994). Det dokumentära berättandet styrs av narrativa berättarstrukturer hämtade från fiktionens grunder (Jansson 2006). Bo G Jansson understryker hur det s.k. klassiska Hollywoodberättandet förstärker en viss relation till verkligheten genom en berättarteknisk slutenhet och handlingsmässig helhet (2002). I denna verklighet finns personer med bestämda karaktärsegenskaper, orienterad mot entydigt bestämda mål i en given historisk situation. ”I Hollywoodfilmen [...] är världen fortfarande objektivt tillgänglig, i grund och botten enkel och begriplig” (Jansson 2002:119). Verkligheten förmedlas på ett oförmedlat sätt.

Den centrala roll populärkulturen har i vår tid har dock skapat en uppluckring av verklighetsanspråken och det allestädes närvarande fiktiva berättandet söker nya nyanser av tilltal till en fiktionstrött mediepublik, existentiellt osäker om tillvarons status, ständigt medierad, ständigt flytande. Därför finns det en lockelse i den kontakt med verkligheten som det icke-fiktiva berättandet erbjuder. Det dokumentära berättandets "kapital" består av *autenticitet* och de prestigefulla sanningsanspråk som det dokumentära berättandet åtnjuter. Upplevelsen av "det autentiska" har blivit den hårdvaluta som det medierade berättandet i olika former försöker uppnå. Christoph Classen visar i sin analys av Steven Spielbergs film hur den upplevda autenticiteten samspelar med våra stereotypa och populärkulturella föreställningar av verkligheten. Det populärkulturella berättandets audiovisuella former laborerar med samhälleligt distribuerade klichéer av verkligheten som uppfattas som autentiska i den mån de lyckas etablera en länk till samhällets mytologiska minnen, "mythical commemoration" (Classen 2009:87). I ett samhälle som får sina kollektiva minnen präglade av populärkulturella och kommersiellt producerade bilder av verkligheten så kommer sökandet efter autenticitet vara en allt viktigare verksamhet, som också populärkulturellt berättande önskar förmedla till samhällets medborgare. Här uppstår en paradox som Classen formulerar.

The need for authenticity can be interpreted as a consequence of the increasing dominance of popular culture and media society; paradoxically, it is exactly this need that a culture continually seeks to satisfy (2009:87).

Det finns ett växande behov av autenticitet och detta behov fångar den populärkulturella marknaden upp med löfte till oss om kontakt med det autentiska. Det som är den springande punkten här är inte en kritik mot populärkulturens audiovisuella representationer som medvetna lögner med syfte att manipulera meningsskapandet. Nej, det som står i centrum är den narrativa konstruktionen av *sanning* så som vi kan uppleva det genom audiovisuella berättarfunktioner. 'Just så var det!' säger den gamle soldaten om invasionen av Normandie och skildringen av Dagen D i *Rädda menige Ryan* (1998) (Halton 1998).

Den narrativa konstruktionen av autenticitet kan ges å ena sidan en negativ och å andra sidan en mer nyanserat positiv tolkning. I en kritisk tolkning

skapas autenticitet av auktoriteter som publiken inte ifrågasätter. Den välgjorda Hollywood-produktionen *Rädda menige Ryan*, så att säga *autenticiterar* händelser under andra världskriget i kraft av den auktoritativa tyngden av ett emotionellt trovärdigt audiovisuellt berättande och vi som publik accepterar konstruktionen som överensstämmande med den sanna verkligheten trots att den kritiska betraktaren försöker medvetandegöra oss om att vi är utsatta för en fikcionalisering av verkligheten. Bo G Jansson beskriver de villkor som kringgärdar det marknadsberoende berättandet och som leder till en dubbel uppgift enligt den kapitalistiska medielogikens ramar, å ena sidan att sakligt informera och å andra sidan kommersiellt framgångsrikt sälja en ”sambällig och historisk förment verklighet i maximalt dramatiserad, fiktiviserad och spännande form” (2006:16).

Christoph Classen menar dock att man också kan se mer positivt på denna konstruktion som ser “authenticity as a norm to be strived for, and can connect the term to artistic credibility, genuineness, and revisability” (2009: 88). Oavsett läsning menar Classen, och jag håller med honom, måste denna form av uppfattad autenticitet ses som en kulturell konstruktion.

What is seen as authentic depends on interpretations and allocations of meaning; it is based on conventions or representation, established discourses, and also on faith in the appropriateness of images, symbols, and metaphors serving as representatives of reality (Classen 2009:88).

Olika meningsskapande tankestrukturer blandas här samman på ett sätt som kräver uppmärksamhet. Vad som är myt och vad som är autentiskt minne flyter ihop. Det historiska meningsskapandet i en filmisk tillbakablick blir en flerskiktad företeelse, likt en palimpsest.¹

Palimpsestiskt tänkande

Poängen med palimpsesten som artefakt är att två befintliga texter samtidigt finns att avkoda, den ena bortskrapad men skönjbar, den andra nyskriven och fullt läsbar. Därför passar artefakten som metafor för det mänskliga tänkandet

¹ Palimpsest (NE) (latin palimpse'stus, grekiska pali'mpsēstos, av pa'li(n) 'återigen' och psēsto's 'skrapad'), handskrift, oftast på pergament, vars ursprungliga text raderats och ersatts med ny. Används inom viss humanioravetenskap som begrepp för flerskiktade betydelsenivåer hos representationer.

där fakta och fiktion blandas. Den ena verkligheten är fullt synlig och avläsbar, den andra verkligheten skönjbar och anas. Från början kom palimpsestbegreppet i bruk och tillämpades i första hand i arkitektursammanhang där man i olika sammanhang lekte med föreställningar om en befintlig fysisk materiell verklighet som ges ny mening genom förekomsten av ruiner och existensen av tidigare epoker. Den fysiska platsen blir genom förekomsten av ruiner flerskiktad genom att appellera till tidigare epoker som föreställningsmässigt aktualiseras mentalt och läggs till i upplevelsen av en viss plats så som den ser ut idag.

Konstvetaren Jan von Bonsdorff tar det intressanta greppet att låta arkitekturen i *Sagan om Ringen*-filmerna (2001–2002–2003) stå i centrum för en reflektion om det palimpsestiska tänkandet. Han kombinerar således det ursprungliga tankeområdet för palimpsesten – arkitektur – och överför detta tänkande till filmens värld. Han skapar en tankemässig brygga mellan ett tillämpningsområde och ett annat. Bonsdorff ser användningen av ruinerna i *Sagan om Ringen* som en sammansmältning av ett mytiskt och historiskt medvetande enligt palimpsestisk modell. I en filmisk gestaltning av det slaget kan narrativet bli en flerskiktad företeelse, påminnande om en palimpsest, ”där myten och den antagna verkligheten vävs samman till en helhet” (Bonsdorff 2007:73). Det uppstår en mental legering av två samtida medvetandeformer; det historiska medvetandet och mytologiska medvetandet. Den amerikanska filmvetaren Vivian Sobchack kallar det ’conflation’ – ’sammansättning’ eller ’sammansmältning’; ”the conflation of mythological and historical consciousness” (1997:14). Palimpsestmetaforen lyfts således in i analysen av den audiovisuella retoriken.

Det audiovisuella berättandet har en särskild förmåga att skapa upplevd autenticitet trots att den narrativa fiktionen således är en konstruktion för att skapa mening och denna mening består av en legering av fakta och kollektiva myter. ”As a medium able to explain the world, cinema ideally delivers the images for the mythical narratives that give present meaning to the past” (Classen 2009:101). Vivian Sobchack utreder ytterligare dessa perspektiv. I sin analys av den historiska filmen lyfter hon fram publikens beredskap att låta sig förföras av historiska narrativ. ”[F]ilmgoers know that histories are rhetorically constructed narratives” (Sobchack 1997:5). Även Sobchack gör bruk av

palimpsestmetaforen för att analysera den särskilda kombination av fakta och fiktion, historia och myt som den historiska filmen skapar i åskådarens medvetande.

One discourse does not "undo" another: the acquisition of what counts as "legitimate" historical knowledge does not "replace" that historical knowledge which is deemed "illegitimate," "mythological." Indeed, [...] our encounters with a variety of historicized images and narratives from a variety of textual sources both layer themselves and sit beside each other as the historical field – and none of them can be completely erased (Sobchack 1997:8).

Hon diskuterar den komiska och effektiva användningen av romartidens hårmode med en kort rak lugg för manliga karaktärer för att till filmpubliken snabbt orientera åskådarna om att vi rör oss i romersk tid. Inte för inte ger hon sin artikel rubriken "the insistent fringe". Den korta, raka och krulliga luggen fungerar än idag som till exempel i tv-serien *Rome* (2005–2007) där huvudkaraktären Lucius Vorenus, spelad av skådespelaren Kevin McKidd porträtteras med den mytiska romerska luggen.

Bild 1: Bild ur tv-serien *Rome*.

Film förmår skapa såväl effektiva som affektiva bilder som berör vårt abstrakta tänkande, inte minst människans komplexa historiemedvetande. Detaljen blir bärare av helheten, metonymiskt. "The cinematic sign, particularly as it is aggregated and mobilized to signify a *generalization* while simultaneously – and reversibly – displaying itself in the guise of the *particular*." (Sobchack 1997:17).

Känslans narrativa omdöme

Det audiovisuella berättandet är till sin karaktär multimodalt och därmed inriktat på känslans narrativa omdöme i första hand och inte på det som Jerome Bruner kallar det paradigmatiska tänkandet, d.v.s. det vetenskapliga tänkandet med kritisk distans som ideal (1990). Bruner menar att människan spontant i första hand tänker narrativt – genom berättelser – och att det är detta tänkande som är det allt dominerande för människan. "[T]he most ubiquitous and powerful discourse forms in human communication is *narrative*." (Bruner 1990:77).

Från många håll problematiseras människans diskursiva tänkande utifrån narrativa utgångspunkter. Relevant ur ett teoretiskt makroperspektiv är att relatera min diskussion till Roland Barthes uppfattning om samhällets *myter*. Jag förstår i detta sammanhang myt på samma sätt som Bo G Jansson beskriver en text och berättelse "genom vilken en kultur förklarar och förstår sig själv" (2006:23). Religionssociologen Gordon Lynch diskuterar populärkulturens tillhandahållande av filmiska narrativ och diskuterar hur detta bidrar till gemensamma kulturellt delade tolkningsmönster, kollektiva myter, i en medierad samtidskultur. Han tolkar film som "an important medium for the transmission of cultural ideologies" (Lynch 2007:110). Den franske socialpsykologen Serge Moscovici betonar den sociala dimensionen i föreställningar som delas av många i samhället och talar om samhällets *sociala representationer* (Moscovici 2000).

Ännu återstår en djupgående analys av det slags tänkande – dvs. meningskapande – som konstrueras genom den rörliga bildens multimodala och narrativa form och sätta in denna analys i en mer övergripande ideologikritisk diskussion. Inte minst att knyta an till den diskussion som Christoph Classen öppnar för när han talar om ett ikonografiskt arkiv i samhällets kollektiva minne, där vissa bilder arbetar sig in som "sanna". "Due to their function as monuments of cultural memory, they are particularly familiar to us; thus they appear to be "true" (Classen 2009:90). Här menar jag att en multimodal begreppsapparat kan hjälpa oss skärpa blicken för vad som utgör en *estetisk konstruktion av upplevd autenticitet*.

Nära knutet till upplevd autenticitet genom audiovisuellt berättande finns en orientering mot det emotionella. Film har en förmåga att hos sin publik

skapa ett mångdimensionellt engagemang, fyllt av abstrakta kognitioner och starka affekter som tillsammans skapar emotionellt förankrade värderingar (Grodal 2009, Plantinga 2009, Axelson 2014, Axelson 2015b).

Det är precis detta fiktionsfilm i vissa stunder erbjuder, dvs. en medialiserad imaginativ representationsform för affekter och kognitioner som tvinnas samman till emotionellt förankrade värderingar om tillvaron och som förmår artikulera en audiovisuellt laddad existentiell utblick på världen (Axelson 2014:196).

En slutsats om det audiovisuella tänkandets alltmer centrala position i vår kultur ställer också nya frågor om multimodala teckensystem, där bild, ljud och skriven text får nya meningsbärande förhållanden till varandra. Det finns behov av nya begrepp för att fånga ”tätheten” i tolkningsprocessen hos brukaren. Robert K. Johnston talar om ”deepening gaze” (2007:307). Filmvetaren Casper Thybjerg laborerar med uttrycket ”higher meaning” (2008:60). Mitch Avila använder begreppet ”high cognition” (2007:228). Torben Grodal talar om “feelings of deep meaning” (Grodal 2009:149). Kutter Callaway hänvisar till Clifford Geertz och med ”thick interpretations” avser han en upplevelse av ett verk som berör signifikanta betydelser på multipla nivåer (Callaway 2013:203). Callaway talar också om ”affective space” där en berättelse berör oss på flera nivåer samtidigt (Callaway 2013:44).² Ett palimpsestiskt tänkande som kombinerar olika kognitiva strukturer, såväl icke-fiktiva som fiktiva behöver således också kopplas samman med det affektiva och ett sökande efter begrepp som förmår adressera komplexiteten i den tolkningsprocess som kännetecknas av en mycket stor tolkningsrymd hos den enskilde där både kognitioner och affekter rymms. Inspirerad av socialantropologen Clifford Geertz argumenterar jag för begreppet ”thick viewing” (Axelson 2014:163). Den moderna filmens rörliga bilder är idag i intim symbios med ljud och musik som hög grad fördjupar en emotionell dimension i tolkningsprocessen. I en analys av meningsskapande potential hos ljud och musik som integrerade berättarfunktioner i det filmiska berättandet differentierar Johnny Wingstedt en rad funktioner såsom (1) emotiv, (2)

² Kutter Callaway tillhör en växande grupp forskare som vill få oss att lyssna till och inse musikens betydelsefulla roll för skapandet av en tolkningsrymd som appellerar till människans djupaste känslor.

informativ, (3) deskriptiv, (4) vägledande, (5) retorisk och (6) temporal (Wingstedt 2012:165 f.).

Audiovisuell analys och en diskurskritisk kontext

En kritisk analys av hur upplevd autenticitet i audiovisuellt berättande konstrueras genom bruk av olika modaliteter är eftersatt i vårt samtida mediasamhälle. Trots att vi är omgivna av ett flöde av audiovisuella representationer som en del av det offentliga rummet i en omfattning som aldrig tidigare i människans historia menar jag att en empiriskt grundad teori om vad detta innebär för människans helhetsförståelse av världen är eftersatt. Mycket finns skrivet om olika aspekter av audiovisuellt berättande inklusive frågan om jakten på autenticitet och en flytande gräns mellan fakta och fiktion (jfr Nicholls 1994, m.fl.) Dock finns ett stort behov av högt specialiserad och detaljerad kunskap hämtad från det sociosemiotiska kunskapsfältet som kan sättas in i en *idékritisk* kontext, som med högre teoretisk precision kombinerar analys av det audiella och visuella meningsskapandet, d.v.s. de forskningsfält som kopplas samman i denna artikel. Det behövs en teoretisk utveckling som förmår kombinera teoretiska perspektiv på ljud/musik med teoretiska perspektiv på bild/film för att kritiskt kunna förstå hur ett audiovisuellt orienterat samhälle ”tänker” ideologiskt och mytologiskt, d.v.s. en variant av multimodal diskursanalys som fokuserar på den interpersonella dimensionen och som adresserar olika exempel på värderingspåståenden i audiovisuell form, som en del av ideologiproduktion i dagens mediasamhälle, som ”shared truths”.

Att detta behöver problematiseras illustreras också av den snabbt växande användningen av spelfilm i skolan (Dahl 2013, Thorp 2014, Deldén 2014, Hultkrantz 2014). Inte minst i historieämnet uppstår konflikter mellan historievetenskapens kritiska ideal och den spontant emotionella responsen som elever ger uttryck för i sitt förhållningssätt till film. Det illustreras i en fallstudie (2014) där Axelson samlade en grupp unga vuxna till ett samtal om filmen *Gladiator* (2000). I detta gruppsamtal dyker spår av ett multikronologiskt tänkande upp och tankar om den epok som filmen utspelar sig i med korsreferenser mellan det romerska imperiets kejsarkult och Nazitysklands estetik under 1930-talet. I detta samtal synliggörs en sammansmältning av ett

mytiskt och historiskt medvetande enligt palimpsestisk modell. I ett sökande efter historiebruk går ett existentiellt historiebruk att identifiera om relationer och ledarskap, identifikation och självreflexiva tankar om att kämpa, inte ge upp, alltid komma igen, men också något som handlar om filmens uppvisande funktion som estetisk fond för ett emotionellt melodrama. Den estetiska och narrativa dimensionen dominerar eftertryckligt på andra dimensioners bekostnad, som exempelvis den politiska och kognitiva (Classen 2009:81). Politiska dimensioner berörs spontant i viss utsträckning men underordnas ett moraliskt karaktärsengagemang (Axelson 2015a). Detta stärker behovet av perspektiv som med hög precision diskuterar det multimodala berättandets särskilda villkor och på vilket sätt kollektiva myter och gemensamma representationer formas genom audiovisuellt meningsskapande i dagens mediasamhälle.

Slutord

Det är ingen slump att vår tid är besatt av frågan om det autentiska och det äkta utifrån ett idéhistoriskt perspektiv. Bo G Jansson menar att människans existentiella belägenhet är ett resultat av ett postmodernt mediasamhälle som föder en särskild sorts simulerad hyperverklighet. ”Det skapar hos nutidsmänniskan en längtan efter, ett *begär* efter, det helt genuina eller det verkligt verkliga och autentiska” (Jansson 2006:205 f.). Filosofen Charles Taylor (1989) menar att detta är en epokspecifik upptagenhet som präglar vår tid, mer än tidigare epoker, vilket sammanhänger med alltmer individualiserade meningsprocesser. I en analys av förändringar av människors relation till övergripande meningssystem finns i globaliseringens kölvatten en växande livsåskådningspluralism (Roof 1999). Detta leder enligt vissa forskare till en ontologisk osäkerhet gällande olika verklighetsmodeller som stimulerar ett fördjupat sökande efter det autentiskt uppfattade och upplevbara (Roof 1999). Den ontologiska osäkerheten om verklighetens status frambringar det som Bo G Jansson lyfter fram som faktion, en typisk genre i vårt postmoderna mediasamhälle (2002, 2006). Styrkan från två motstridiga berättargrepp kombineras på ett flerskiktat och palimpsestiskt sätt. Det är mot denna bakgrund vi bör uppfatta den ständiga glidningen och sammansmältningen mellan styrkan i det icke-fiktiva berättandet, dvs. det dokumentära och autentiska berättandets

tyngd å ena sidan och styrkan i det fiktiva berättandet å andra sidan med dess förtätning av verkligheten genom dramatisering och spänningsskapande aptitlighet. Det intressanta är dock att den hårdvaluta som utväxlas i cirkulationen – *den upplevda autenticiteten* – i sig utgör en konstruktion, men som i kraft av sitt samspel med etablerade och kollektiva konstruerade historiska myter åtnjuter status av något genuint och oförfalskat.

Källförteckning

- Axelsson, Tomas (2014) *Förtätade filmögonblick: den rörliga bildens förmåga att beröra*, 1 uppl., Stockholm: Liber.
- Axelsson, Tomas (2015a) *Exemplet Gladiator (2000) – vad tänker och känner publiken egentligen?*, I: Ulf Zander & Isak Hammar (red.). *Svärd, sandaler och skandaler: antiken på film och tv*. Lund: Studentlitteratur.
- Axelsson, Tomas (2015b) *Vernacular Meaning Making. Examples of Narrative Impact in Fiction Film Questioning the 'Banal' Notion in Mediatization of Religion Theory*. *Nordicom Review Volym nr 2*, s. 143–156, Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Avila, Mitch (2007). *From Film Emotion to Normative Criticism. I: Johnston, Robert K. (red.) Reframing theology and film: new focus for an emerging discipline*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Bonsdorff, Jan von (2007). *Att skapa visuella mytopoetiska miljöer 'inte av denna värld' – några tankar om arkitekturen i filmtrilogin 'Sagan om Ringen'*. *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*. London: Routledge
- Bordwell, David & Thompson, Kristin (1997) *Film art: an introduction*, 5 uppl. New York: The McGraw-Hill Companies.
- Bruner, Jerome S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Callaway, Kutter (2013). *Scoring transcendence: contemporary film music as religious experience*. Waco, Texas: Baylor University Press.
- Classen, Christoph (2009) *Balanced Truth: Steven Spielberg's Schindler's List Among History, Memory, and Popular Culture*". *History and Theory*. Theme Issue, Vol. 47, s. 77–102, Wesleyan University Press.
- Dahl, Steven (2013). *Folkmord som film: gymnasieelevers möten med Hotel Rwanda - en receptionsstudie*. Licentiatavhandling Lund: Lunds universitet.
- Deldén, Maria (2014). *Historien som fiktion: gymnasieelevers erfärande av spelfilm i historieundervisningen*. Licentiatavhandling Umeå: Umeå universitet.
- Detweiler, Craig (2007). *Seeing and Believing: Film Theory as a Window into a Visual Faith*. I: Johnston, Robert K. (red.). *Reframing theology and film:*

- new focus for an emerging discipline. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Geertz, Clifford (1973). *The interpretation of cultures: selected essays*. New York: Basic Books.
- Grodal, Torben (2009) *Embodied visions: evolution, emotion, culture, and film*. Oxford University Press, Oxford.
- Halton, Beau (1998) 'Saving Private Ryan' is too real for some. *The Florida Times Union*, 15 augusti. http://jacksonville.com/tu-online/stories/081598/met_2a1priva.html#.VjdWdU3luos (Hämtad 151002).
- Hultkrantz, Catharina (2014). *Playtime!: en studie av lärares syn på film som pedagogiskt hjälpmedel i historieämnet på gymnasiet*. Lic.-avh. Umeå: Umeå universitet.
- Jansson, Bo G. (2002). *Världen i berättelsen: narratologi och berättarkonst i mediaåldern*. 2. uppl. Falun: Högskolan Dalarna.
- Jansson, Bo G. (2006). *Episkt dubbelspel: om faktionsberättelser i film, litteratur och tv*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Johnston, Robert K. (red.) (2007). *Reframing theology and film: new focus for an emerging discipline*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Kress, Gunther R. & Van Leeuwen Theo (2006). *Reading images: the grammar of visual design*, 2 uppl., Routledge, London.
- Lynch, Gordon (2007). *Film and the Subjective Turn. How the Sociology of Religion Can Contribute to Theological Readings of Film*. I: Johnston, Robert K. (red.) *Reframing theology and film: new focus for an emerging discipline*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Moscovici, Serge (2000). *Social representations: explorations in social psychology*. Cambridge: Polity.
- Nichols, Bill (1994). *Blurred boundaries: questions of meaning in contemporary culture*. Bloomington: Indiana Univ. Press.
- Plantinga, Carl R. (2009). *Moving viewers: American film and the spectator's experience*. University of California Press, Berkeley, California.
- Roof, Wade Clark (1999). *Spiritual marketplace: baby boomers and the remaking of American religion*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press
- Sobchack, Vivian (1997) *The Insistent Fringe: Moving Images and Historical Consciousness, History and Theory*, Volume 36, Issue 4, s. 4–20, Wesleyan University.
- Taylor, Charles (1989). *Sources of the self: the making of the modern identity*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Thorp, Robert (2014). *Historical consciousness, historical media, and history education*. Licentiatavhandling. Umeå: Umeå universitet.
- Tybjerg, Casper (2008). *Forms of the intangible: Carl Th. Dreyer and the concept of 'transcendental style'*. *Northern Lights Vol (6)* p 59–73. Bristol: Intellect.

Wingstedt, Johnny (2012). Funktionell analys av musik i film och andra multimodalt berättande gestaltningar. I: Ternhag, Gunnar & Wingstedt, Johnny, På tal om musikproduktion.. Göteborg: Ejeby förlag.

Vad betyder ordet *positivism*?

Försök till karaktäristik av ett tänkesätt

Sverre Wide

Upplýsning er mánnskans utræðe ur hennar sjálförvállade ómyndighet.

Immanuel Kant

Den som betraktar världen förnuftigt, honom betraktar också *den* förnuftigt; båda-dera stå i växelverkan. *G.W.F. Hegel*

Människan går inte förlorad i sitt objekt om detta bara blir ett *mänskligt* objekt eller en objektiv människa för henne. Detta är blott möjligt om objektet för henne blir ett samhälleligt objekt, om hon för sig själv blir ett samhälleligt väsen och om samhället – i detta objekt – blir för henne som väsen. *Karl Marx*

Man har länge sagt att positivismen är död, och det låter sig förvisso sägas. Men positivismen är inte bara en specifik vetenskapsteoretisk skola, utan snarare, eller åtminstone också, ett sätt att tänka. Och detta tänkande byter kanske skepnad, dör gör det dock, efter vad det verkar, inte så lätt. Ett tänkande kan förstås bli föråldrat, förvandlas till något som väl mest lever kvar i mer eller mindre obsoleta läroböcker (och kanske där endast i form av ett slags väderkvarnar?). Men en sådan fossilisering förutsätter att tänkandet i fråga inte längre motsvarar något av betydelse i den samhälleliga verkligheten, att det inte längre fyller någon verklig funktion, svarar mot något reellt behov. Och när det gäller positivismen tror jag nog att en överensstämmelse mellan tanke och värld fortfarande är för handen, att positivismen alltså i någon mening fortfarande lever. För att bringa litet klarhet i frågan skall jag här betrakta några blad ur positivismens historia. Men vad som följer är ingen egentlig historisk undersökning; syftet är snarare systematiskt än historiskt.¹

I detta arbete skall jag utgå från Auguste Comtes klassiska form och formulering av positivismen, för att sedan med hjälp av ett antal modernare exempel

följa detta inflytelserika – ja, kanske kunde man rent av säga skickersedigra? – tänkesätts uppdykande i olika vetenskapliga och vetenskapsteoretiska sammanhang. Jag vill betona att de författare vars verk kommer att beröras har valts ut för att de antingen själva har varit mycket framstående forskare eller för att de, såvitt jag kan bedöma, företräder uppfattningar som varit, och antagligen ännu är, vitt spridda. Vidare har de, med Comte som det givna undantaget, valts ut *just för att de ofta inte betraktas som positivister*. Detta förfaringssätt gör att många självklara namn och riktningar saknas i framställningen,² men å andra sidan kanske det som jag betraktar som positivismens fortlevande grepp om vårt samtida tänkande kan bli litet tydligare.

Slutligen vill jag betona detta arbetes skissartade karaktär och understryka att inga anspråk görs på att fånga de behandlade författarnas hela *oeuvre*, eller ens deras mest representativa eller centrala uppfattningar. Detta hänger samman med att jag i detta arbete vill diskutera något som jag menar skulle kunna betraktas som ett återkommande underliggande tema inom vetenskapen och vår kulturella självförståelse, något man kan kalla en problematik eller ett tänkesätt.³ Vad som kanske kan uppfattas som en smula orättvist i förhållande till de enskilda författarna, hoppas jag skall framstå som rimligt och rättfärdigat när arbetets delar läggs samman till en helhet.

Auguste Comtes positivism

Det är av stor vikt att inse att den verkliga filosofiska tanken i alla avgörande aspekter framför allt består i en systematisk utvidgning av det vanliga sunda förnuftet [...].
Auguste Comte

Auguste Comte (1798–1857) myntade som bekant begreppet *sociologi* och gjorde termen *positivism* känd. Trots att han understundom räknas till sociologins klassiker är hans direkta vetenskapliga inflytande idag mycket begränsat. Men för att ge en riktning åt denna undersökning förefaller det mig ändå rimligt att börja med en sammanfattning av hans lära.⁴

Grunden för Comtes positivism ligger i en historiefilosofi om mänsklighetens tre utvecklingsstadier. Från det *religiösa*, via det *metafysiska* är mänskligheten nu – Comte talar om det västerländska 1800-talet! – på väg in i det *positivistiska* och fulländade stadiet. Av särskilt intresse är hur han karaktäris-

rar det metafysiska stadiet och dess tänkande. Han föreställer sig det som rent negativt, något som river ner gamla (religiösa) fördomar, men som inte förmår skapa något på egen hand, och vars enda roll därför är att bereda plats för det tillkommande, positivistiska, tänkandet. Detta är i sin tur, som framgår av namnet, rent positivt. Här finns inga synliga sprickor eller motsägelser; enligt detta tänkande består den värld om vilken vi kan ha kunskap av givna fakta som bör insamlas och systematiseras av vetenskaperna. Därmed är det också tydligt att Comtes historiefilosofi, trots vissa skenbara likheter, inte har så mycket med egentlig dialektik att göra – ingenting av det metafysiska överlever ju i det positivistiska stadiet.⁵

Vetenskapernas uppgift blir att finna de lagar som styr verkligheten och därigenom möjliggöra människans bemästrande och förbättrande av sin livssituation. Och detta bemästrande är liktydigt med ett påskyndande och ett fullbordande av inträdet i det positiva stadiet, i ett slags tusenårsrike. Däremot är det *inte* vetenskapernas uppgift att söka efter grundläggande orsaker eller svaren på de yttersta frågorna; vetenskapen blir kort och gott teknologi.

– *Savoir pour prévoir, afin de pouvoir.*⁶

Förnuftet blir därmed för Comte någonting i huvudsak passivt; dess uppgift blir att uppsamla, systematisera och foga sig efter det redan givna. Följden blir en lära präglad av resignation, om än en optimistiskt färgad sådan.⁷ Och det är antagligen ingen tillfällighet att Comte mot slutet av sitt liv försöker grunda en ny religion som skall dyrka det stora Varat, *l'Humanité* (Mänskligheten), och vars överstepräst han själv skall vara.⁸ Kanske hade vännen och mecenaten J. S. Mill rätt som betraktade denna den sista fasen i Comtes tänkande som ett sjukdomstecken, men det är i så fall ett tecken som, kunde man kanske hävda, också är synligt i hans tidigare arbeten. Eller åtminstone kunde man säga: De problem som Comte mot slutet av sitt liv försöker lösa på religiös/poetisk väg, finns inbyggda i hans positivistiska grundantaganden. Comte lyckas nämligen aldrig på ett tillfredsställande sätt beskriva det mänskliga tänkandet självt, dess roll av förmedlare mellan tillvarons objektiva och subjektiva sidor eller mellan det enskilda och det allmänna. I stället hamnar han i ett olösligt dilemma och hans lära kastas mellan oförenliga ytterligheter (naturvetenskapligt orienterad positivism och inåtvänd "humanism"). Några verkliga ansatser till ett övervinnande av motsättningen görs inte.⁹

Comte levde och skrev i efterdyningarna av franska revolutionen och föremålet för såväl hans undersökningar som hans förhoppningar var den sociala sammanhållningen och närmast restaurationen. Han vände sig som vi sett mot det kritiska tänkandet som sådant, men också mot liberalismens atomistiska samhällsuppfattning (härav hans *sociologi*). Kritiken av dessa fenomen förenades i hans tilltro till auktoriteter och i hans bestämda uppfattning om individens underordnande under samhället. Hans lydnad är på sätt och vis dubbel: Å ena sidan en intellektuell lydnad gentemot det positivt givna, å andra sidan en politisk lydnad gentemot makten. Den enskilde individen intresserade honom föga och hans lära har beskrivits både som en kristendom utan Jesus och som katolicism utan kristendom (beroende på om man betonar den historiska utvecklingens nödvändighet eller traditionernas tyngd).¹⁰

Men vi är ännu inte färdiga med Comtes positivism. Ordet *positivism* uppfattas ibland som synonymt med en närmast absolut tro på (natur-) vetenskapen, och dess förmåga att fastställa en entydig sanning. Och visst tror Comte på vetenskapen och visst är denna tro *i en viss mening* absolut – det vill säga han ifrågasätter inte sin egen filosofiska och kunskapsteoretiska utgångspunkt. Men hans positivism är ändå, när den är konsekvent, relativistisk. Enligt Comte hör nämligen alla absoluta begrepp det metafysiska tänkandet till. De måste övervinnas (eller, som man kanske snarare kunde säga, undertryckas), eftersom de, enligt Comte, leder till olösbara frågeställningar och dessutom riskerar att i framtiden undergräva den sociala sammanhållningen. Det vetenskapliga tänkandet däremot, vet att det är relativt. Det frågar inte efter sakers ursprung eller natur, utan nöjer sig med att bestämma de olika (positivt givna) föremåls relationer, vilket för Comte är liktydigt med att fastställa de universella lagar som styr dem. Men den vetenskapliga kunskapen är också relativ i förhållande till människan och hennes kunskapsförmåga (hennes sinnen, enligt Comte). Och kunskapens relativitet motsvaras i sista hand av en relativitet hos världen själv. För Comte framstår alltså i slutändan själva verkligheten som relativ; varje stadium i människans utveckling är fulländat inom sina ramar (eftersom utvecklingen lyder ofrånkomliga lagar).¹¹ Detta omöjliggör all kritik av det närvarande likaväl som av det förgångna. Ingenting kan dömas efter några yttre måttstockar – allt bara *är*.

Comtes inställning till vetenskapens möjligheter är alltså dubbel. Å ena sidan utgör vetenskapligt arbete den enda vägen till *verklig* (alltså nyttig) kunskap. Å andra sidan kan vi aldrig hoppas på att det skall ge oss verkligt *sann* kunskap. Han menar att "[...] the mature mind soberly observes facts in order to form a theory, while, on the other hand, a guiding theory is required to retain and even perceive facts."¹² Och detta är ju i och för sig ett rimligt påstående (ett påstående som vissa kanske är förvånade över att återfinna hos Comte). Men för Comte blir det en del av en argumentation vars yttersta syfte, eller åtminstone konsekvens, är upprätthållandet av en absolut åtskillnad mellan värld och förnuft. Världen är given och inget vi gör kan ändra något av dess beskaffenhet. Vårt tänkande spelar ingen egentlig roll, och det enda som återstår är ett slags underkastelse. Därmed har vi kommit fram till vad jag betraktar som kärnan i Comtes relativism och i hela hans positivism. Han misstror förnuftet och underbygger sin ståndpunkt med förnuftsargument. Därmed har vi också nått fram till ett första svar på vår fråga om positivismens innebörd: *Positivism är förnuftets självpåtagna omyndighet.*

Max Webers positivism

Om något, så bör naturvetenskaperna grundligt utrota den tron, att det skulle finnas något sådant som en "mening" med världen. *Max Weber*

Om Comtes inflytande idag är mycket litet inom samhällsvetenskaperna och humaniora förhåller det sig tvärt om med Max Webers. Och även om hans substantiella historiska och sociologiska undersökningar är viktiga, är hans inflytande idag kanske framför allt kopplat till hans vetenskapslära. Denna är väl inte allmänt omfattad, men den är både plausibel och ganska populär. Man kan nog säga att den utgör en del av samhällsvetenskapernas och humanioras självförståelse. Och det är möjligt att dess popularitet inte bara beror av dess egen, inre kraft; den sedan hans tid allt snabbare växande gruppen av samhällsvetare har nämligen med hjälp av Webers metodologiska arbeten många gånger förmått legitimera sig själva som ett slags mer eller mindre ansvarsfria samhällsexperter. När jag nu skall granska Webers positivism kommer jag att hålla mig till några av just dessa arbeten.¹³

Max Weber (1864–1920) levde under en tid av häftiga diskussioner kring humanvetenskapernas (*die Geisteswissenschaften*) ställning i det vetenskapliga samfundet. Nykantianska filosofer (Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert, Wilhelm Dilthey och andra) hade förklarat att och hur humanvetenskaperna skiljer sig från naturvetenskaperna, men att de båda slagen av vetenskap, om än alltså på olika sätt, var lika strikt vetenskapliga. Men åren kring det förra sekelskiftet var förstås inte bara en tid av vetenskapliga diskussioner, framför allt var det en tid av stora samhällsomvandlingar: urbanisering, industrialisering, byråkratisering, teknifiering, klasskamp, imperialism, nationalism och mycket annat.¹⁴ Om nu en vetenskap rörande dessa förändringar var möjlig, blev det viktigt att veta dennas möjligheter och begränsningar: *I vilken utsträckning kan vetenskapen bidra till samhällsförändringar? Kan den lära oss något om vilken väg som är den rätta?* Vi vet hur Weber besvarade dessa frågor: ”Vetenskapen kan säga oss vilka medel vi bör använda, men ingenting om vilka mål vi bör eftersträva.” Denna ståndpunkt kan synas självklar, så djupt har den gått oss i blodet. Men vi gör klokt i att undersöka de filosofiska premisser varpå den vilar.

Weber är kunskapsteoretiskt sett lärjunge till Immanuel Kant, men, kunde man kanske tillägga, inte en av de främsta. Kant hade som bekant genomfört sin kopernikanska revolution, vilken innebar att han vände den filosofiska blicken från världen till kunskapssubjektet, filosofin blev nu kritisk eller reflexiv. Vetenskapens objektiva grund skulle inte längre sökas i objekten utan i den mänskliga kunskapsförmågan. Om tinget-i-sig, det vill säga sådant som det är i sig självt, oberoende av oss, kan vi (läs: naturvetenskapen – Kant var ursprungligen fysiker) inget veta, men vår kunskapsförmågas egen struktur gör att vi alltid kommer att erfara världen i vissa (ofrånkomliga) former och kategorier (till exempel rum, tid, orsak/verkan, enhet/mångfald/allhet). Vi tror oss i allmänhet kunna fatta världen som den verkligen är, men i själva verket framträder den alltid sedd genom det raster som är vårt förstånd och vår åskådning. Dock: Vi har i (åtminstone) ett fall tillgång till tinget-i-sig, nämligen i vår autonoma vilja. I vårt förnuftiga (moraliska) handlande känner vi, menar Kant, verkligen oss själva.¹⁵

Det går nog att bringa reda i det som kan uppfattas som en ambivalens hos Kant, och vi behöver inte med hans tänkande uppge det nödvändiga

kravet på verklighet. Men Weber, som inte bara lärt av Kant, utan också gått i Friedrich Nietzsches skola, valde en annan väg. Han ansåg, såvitt jag kan förstå, våra konstruktioner av världen vara individuella och oförnuftiga, eller åtminstone värdegrundade på ett irrationellt sätt som utesluter en förnuftig diskussion om dem. Låt oss lyssna till honom själv: ”Nu framträder ju livet som oändligt mångfaldigt så snart som vi försöker att reflektera över hur det omedelbart träder oss till mötes [...] Och denna mångfalds absoluta oändlighet förblir oförminskad även om vi koncentrerar oss på ett enda ’objekt’.”¹⁶ Ett fenomenets betydelse beror, enligt Weber, på den ”[...] betydelse vi i varje enskilt fall tillskriver ifrågavarande fenomen.”¹⁷

Weber tänker sig alltså att världen är oändlig, inte bara i sin utsträckning utan också i sitt djup. Den är samtidigt i sin oändlighet fullkomligt meningslös. Det är först människan som, på basis av sina grundläggande värderingar/värden, väljer ut och lyfter fram vissa aspekter av världen och därmed förmår göra den meningsfull. Enligt Weber, denne store och ensamme individualist, är värderingarna alltid i någon mån privata – även i de fall de råkar delas av flera personer. Människor försvär sig åt olika gudar och dessa kommer alltid att stå i oförsonlig motsättning till varandra.¹⁸ Här är det tydligt att Kant har fått vika för Nietzsche och, kanske man kunde våga sig på att påstå, för Europas moderna politiska historia. Dock: objektiv, eller som Weber föredrar att säga ”så kallat ’objektiv’”, kunskap är möjlig. Visserligen leder inte Webers uppdelning mellan fakta och värden till en helt värdefri kunskap, eftersom all kunskap tänks grundad på vissa värderingar (det är en fråga om en *Wertbeziehung*). Men givet dessa ursprungliga värderingar, eller urvalskriterier, skall vetenskapen vara objektiv. Som vetenskapsman skall man alltid redogöra för sina värderingar så att andra forskare kan ta del av den i följande steg rent objektiva undersökningen.

Denna uppfattning kan förefalla rimlig och den är heller inte utan en begränsad om än vidsträckt giltighet. Men tagen som en filosofisk position leder den, tror jag, till stora svårigheter. Här följer blott ett par kommentarer. För det första: Om nu världen verkligen är meningslös bör vi inte tro oss om att kunna göra den meningsfull på individuell basis. Det finns nämligen helt säkert inget sådant som (strikt) subjektiva värden.¹⁹ För det andra: Om världen verkligen är oändlig i sin mångfald kan inget urval göras; man kan ju inte välja mellan ett

oändligt antal.²⁰ För det tredje: De värden som inte är mina, hur skall jag kunna förstå dem? Weber menar antagligen (det vill säga borde mena om han vill vara konsekvent) att jag bara kan förstå dem ur det perspektiv som mina egna värderingar implicerar.²¹ Därmed blir värderingar, idealtyper och dylikt lika oändliga som världen själv, och kan ingalunda utgöra någon grund för objektivitet (intersubjektivitet). Kvar blir, tycks det, *hin enkelte* (den enskilde individen), fast utan, som hos Kirkegaard, en relation till Gud, den enskilde som bara förstår (är) sina egna, en gång för alla givna och oföränderliga, värderingar.

Jag tror att man kan visa att flera problem i Webers vetenskapsuppfattning stammar ur en problematisk syn vad gäller kunskapsobjektets relation till kunskapsobjektet, eller om man så vill: vad gäller människans relation till världen och sina medmänniskor (och naturligtvis därmed även till sig själv). Weber upprättar (eller upprätthåller) här en radikal åtskillnad som faktiskt dömer människan till ett oöverstigligt avstånd till världen. Vad vi ser hos honom är, i detta fall och kanske också i andra, en förnuftets på det hela taget hjälplösa protest mot en allt mer rationaliserad, avmystifierad värld, men också ett bejakande av kampen: mellan människor, mellan länder och mellan världsåskådningar. För att rädda människans frihet i en genombyråkratiserad värld tar Weber sin tillflykt till vad han betraktar som det innersta i människan. Och för att rädda detta vårt innersta undan det världsomgripande förnuftet, det vill säga det instrumentella förnuftet som tycks vara det enda Weber verkligen känner och tror på, förpassar han människans värderingar – ja, världens värden, till den subjektiva irrationalitetens nivå.²²

Weber är utan tvekan en stor positivist. Världen, och dess avförtrollning (*Entzauberung* enligt Weber – efter Friedrich Schiller), är given som vårt öde och vi har inga verkliga möjligheter att med förnuftet påverka den. Det enda förnuftet som återstår i denna värld är förnuftet som järnbur, det vill säga som fängelse.²³

Perspektiv och positivism

[V]erkligheten som den ter sig för oss
[kan] inte vara annat än ett uttryck för vårt
perspektiv. *Mats Beronius*

Bland de modernare formerna av positivism finns en som är särskilt typisk, jag kallar den perspektivism.²⁴ Dess grundtanke är lika enkel som till synes

självklar, och så vitt jag vet härstammar den i sin moderna form från Nietzsche (som väl i sin tur lät sig inspireras av Kant via Arthur Schopenhauer). Den säger att vår kunskap om världen är relativ eftersom vi alltid ser världen ur ett visst, nämligen *vårt*, perspektiv. Det förefaller omöjligt att se världen, eller ens ett enda föremål, från alla håll samtidigt. Därför finns heller ingen *sann* kunskap, det finns bara olika perspektiv på världen och dess föremål. Med denna vardagsnära och förment radikala tanke menar man sig ge utrymme för intellektuell pluralism och mänsklig mångfald. I själva verket förhåller det sig nog tvärtom – man måste ju skilja mellan mångfald och ömsesidig ensamhet!

Jag menar att det finns goda skäl att betrakta perspektivismen som en form av positivism, trots att den ofta kallar sig anti-positivistisk. Den utgår ju från att världen är ett slags ting-i-sig, som aldrig kan begripas, ett ting-i-sig vi på sätt och vis obönhörligen famlar efter utan att någonsin få grepp om. Detta ”ting-i-sig” bestämmer vårt vetande och görande utan att vi någonsin kan veta hur. Vi är alltså på sätt och vis tvingade till underkastelse under en värld vi inte känner. Och i detta mörker som vi snubblar runt i finns inget som vi kan hålla oss i, inget rätt eller fel, bara perspektiv och perspektiv och perspektiv på perspektiv. Vi kan inte ens trösta varandra i denna evighetsnatt, eftersom mörkret är bara vårt eget; det finns så att säga inom oss själva.²⁵

Det är alltid förknippat med svårigheter att upphöja en vardaglig erfarenhet till filosofisk princip. Vi såg det hos Weber och vi ser det här: I och för sig är det naturligtvis riktigt att vi alltid ser världen ur ett visst perspektiv. Men undersöker man begreppet *perspektiv* litet närmare upptäcker man att det rymmer en förbluffande tvetydighet. Å ena sidan betyder det i detta sammanhang – förstås! – att vår kunskap nödvändigtvis är begränsad eftersom vi alltid ser världen på ett visst sätt, ur ett visst perspektiv. Å andra sidan måste man, för att kunna vara medveten om att man ser något ur ett visst perspektiv, erkänna att det finns andra perspektiv, och känna sitt eget perspektivs gränser. Dessa gränser kan aldrig uppfattas inifrån. Att anlägga ett visst perspektiv, innebär alltså samtidigt att överskrida det – åtminstone implicit. Och om man accepterar detta, vilket jag tror att man måste, får man väl också medge att vägen därmed ligger öppen för att jämföra och kritisera olika perspektiv.²⁶

Det som förenar de olika perspektiven är *saken själv*, det som de olika perspektiven är perspektiv på. När man till exempel betraktar något från ett visst håll förutsätter man att det har fler sidor än dem man ser. Man förutsätter att man skulle se *samma* sak, om än förstås ur andra perspektiv, om man gick runt det. Man förutsätter vidare att alla perspektiv är giltiga och att de tillsammans konstituerar vår kunskap om föremålet, även när vi faktiskt bara ser det från ett håll. Begreppet *perspektiv* visar vidare hän mot intersubjektiviteten, ty vi kan (av ovan nämnda skäl) inte tänka oss strikt individuella perspektiv.²⁷ Anorlunda uttryckt: Det är bara människans *sociala* (eller för att tala gammelmatafysiska: hennes delvis *universella*, möjligen: *gudomliga*) existens som hindrar henne från att förlora sig i perspektivet *och därmed bli perspektivlös*. Och denna fara är högst påtaglig. Ty perspektivismen pendlar mellan att å ena sidan försöka upprätthålla det största avstånd till världen, å andra sidan halvt medvetet dränka sig i den. Att *tänka* eller *förstå* världen tycks den inte ens vilja försöka.

Richard Rortys positivism

[V]i försöker nå den punkt där vi inte längre dyrkar *någonting*, där *ingenting* behandlas som nästan en gudom och där *allting* – språket, samvetet, samhället – behandlas som en tidsbunden och slumpmässig produkt. *Richard Rorty*

Richard Rorty (1931–2007) var filosof, men representerar ett tänkande som är vanligt också inom vissa delar av samhällsvetenskaperna.²⁸ Med eleganta, men något svepande, penseldrag målar han upp vår intellektuella historia och nuvarande situation som vore den en kamp mellan (den tämligen onda, eller i varje fall mycket suspekta) Sanningen och (den goda) Friheten. Låt oss sluta upp att söka efter en sanning *där ute*, i världen, menar han. För världen är stum; det är bara vi som skapar sanningar. Sanning är nämligen en språklig egenskap. Och språket är inget medium som förmedlar mellan oss och världen. Nej, enligt honom är språket i stället kontingent i förhållande till verkligheten; olika och inkommensurabla språkspel existerar, och de bör få fortleva jämsides med varandra utan att tvingas underordna sig varandra eller pressas in i den stora Sanningens kvävande famn. Endast så kan pluralismen och demokratin räddas.²⁹

Hela detta Rortys projekt kan ses som ett försök att förneka möjligheten av att tänka det privata och det offentliga, det individuella och det gemensamma, som olika sidor av samma sak. I Rortys framställning står nämligen självhävdelsen för evigt mot solidariteten och någon förmedling är inte möjlig. Men heller inte nödvändig eller önskvärd. Med argument hämtade från bland andra Nietzsche, Ludwig Wittgenstein och Donald Davidson försöker han visa att självhävdelse och solidaritet hänför sig till olika sfärer av det mänskliga livet och därför inte i egentlig mening kan komma i motsättning till varandra.

Men Rortys idé om språkets kontingens övertygar mig inte. Det blir för honom, liksom för de flesta (alla?) av Nietzsches efterföljare, mycket besvärligt att redogöra för sin egen ståndpunkt. Inte nog med att han implicit måste hävda att den är sann (fast han förstås explicit förnekar det), dessutom måste han anse sig kunna överblicka och jämföra en mångfald av olika språkspel. Men detta vore väl inte möjligt om de inte förenades i någon punkt. Man kan nämligen inte bara säga att två saker enbart är olika, eftersom jämförelsen även förutsätter (en viss) likhet.³⁰ Följaktligen kan inte kontingensen vara så total som Rorty föreställer sig. Detta framgår också av att han tänker sig olika språkspel som mer eller mindre användbara. *Användbara för vad? Vad skall de användas till?* undrar man naturligtvis. Rorty försöker vidare hämta stöd hos vetenskapshistorikern Thomas Kuhn. Men jag för min del är inte övertygad av Rortys tolkning av dennes arbeten. Rorty menar att de bevisar språkets kontingens, när de snarare, och här känner jag mig säker på min sak även om jag inte kan bevisa den här, visar naturvetenskapens beroende av icke-vetenskapliga verksamheter.³¹

Vi har sett att Rorty försöker undkomma idén om en Sann verklighet. Men föreställningen tycks jaga honom som en skugga. När han säger att Sanningen inte finns *där ute* bekräftar han samtidigt att det finns något sådant som ett *där ute*, en verklighet huvudsakligen – oss själva undantagna – ”likgiltig för vår beskrivning av den”.³² Inför denna oformliga verklighet tycks så förnuftet kapitulera. Rorty ser ingen verklig möjlighet att argumentera för något, den enda kategori han känner är användningens. Och med viss överdrift kunde man kanske säga med Rorty fullbordas en aspekt av den amerikanska pragmatismen i det den omvandlas till ett slags cynism: Författarskap är till för att *användas* och mänskligt umgänge grundas på förmågan att kunna

förutsäga den andres beteende.³³ Det tycks mig som om Rorty i sin (teoretiska) ensamhet inte ens har kunnat diskutera den möjligheten, att det kanske inte råder någon principiell (ontologisk) motsättning mellan individ och gemenskap. För är det inte så att individen, till sitt begrepp, faktiskt förutsätter gemenskap? Men en gemenskap uppstår inte av att man sammanför en grupp för varandra likgiltiga personer; den utgör och förutsätter ett ömsesidigt engagemang. En gemenskap kan inte, tror jag, upprätthållas utan tron på det sanna, det goda och det rätta.³⁴ (För att undvika eventuella missförstånd: Naturligtvis förekommer konkreta konflikter mellan individer och grupper och mellan olika värdeideal, till exempel frihet och jämlikhet. Men konfliktens själva existens visar otvivelaktigt att de olika kontrahenterna och idealen hör hemma i samma värld. Jämför diskussionen om perspektiv ovan.)

Det instrumentella förnuftet

Rational action is instrumental [...].
Jon Elster

Om positivismen är läran om världen som det givna men onåbara, läran om det självskapade avståndet till världen, blir frågan om förnuftets funktion viktig. Enligt det positivistiska tänkkesättet kan vi, som vi sett, inte hoppas på att med förnuftet kunna fatta verkligheten som den egentligen är, inte tro att förnuftet skulle kunna ge oss någon substantiell kunskap om världen i sig. Inte heller kan vi hoppas på att med förnuftets hjälp kunna åstadkomma någon reell förändring i världen. Det positivistiska förnuftet blir därmed endimensionellt, instrumentellt.³⁵ Det handlar alltså inte längre om att i grunden försöka *förstå* världen och våra medmänniskor, utan om att tvingas/kunna använda dem. *Vadan och varthän?* Dessa de viktigaste av frågor framstår som vetenskapligt meningslösa. Och om världen, våra medmänniskor och vi själva också skulle ha andra egenskaper än den att vara användbar? Har vetenskapen då inget att säga om dessa?

Inom samhällsvetenskaperna finns det något som går under beteckningen *rational choice theory*.³⁶ De val som denna teori handlar om är rationella i en väldefinierad men tämligen inskränkt betydelse. Teorin antar nämligen att människors val (handlande) på det hela taget går ut på att till så att säga lägsta pris försöka tillfredsställa sina icke rationellt grundade preferenser. Detta

skulle kunna beskrivas som ett slags totalisering av det marknadsekonomiska beteendet, och även om det finns mycket intressant att säga om denna teori, menar jag att den också, i likhet med Webers, perspektivismens och även Rortys positivism, blir problematisk just när den upphöjer en verklig men begränsad vardagserfarenhet till ett slags samtidig utgångs- och slutpunkt för vetenskapen. Det som intresserar mig här är emellertid hur väl teorin passar ihop med det som jag kallat positivism. Ja, jag skulle till och med vilja gå så långt som till att hävda att teorin om (så kallat) rationella val inte bara är komplementär till och besläktad med, utan faktiskt utgör en del av positivismen själv. En värld utan mål är en värld av medel, och där finns bara utrymme för det instrumentella förnuftet.³⁷ Och det instrumentella förnuftet är så att säga tomt, det är rent formellt. Något som också kan sägas om teorin om rationella val: Till slut hamnar den i en position där den hävdar att människor gör vad de gör för att de... gör vad de gör. Och detta är väl skälet till att företrädare för *rational choice theory* så gärna ägnar sig åt att, som ett slags komplement till handlingsteorin, studera olika *sociala mekanismer*. Här blir, menar jag, teorin i och för sig intressant, men den blir det till priset av att den delvis överger diskussioner om förnuft och rationalitet. Kanske kan man säga, och det har väl många redan sagt, att teorin om rationella val framförallt handlar om irrationalitet! Men tyvärr har den, så tycks det mig, en begränsad förståelse också av det irrationella som sådant.

Ett citat kan belysa risken för att teorin om rationella val bidrar till att befästa den positivistiska förståelsen av världen och vårt förhållande till den: "A more controversial example is that of the artist who is experimenting with different sketches until he 'gets it right.' He is considering alternative means to the same end, the creation of a work that has aesthetic value, rejecting most of them and finally accepting one."³⁸ Det är säkert riktigt att en konstnär ofta provar olika möjligheter ända tills han eller hon blir (relativt) nöjd. Men jag tror att det är djupt oriktigt att betrakta dessa försök som *medel* i strävan att uppnå ett på förhand bestämt *mål*. Och detsamma gäller väl i alla de fall där vi (alldagskonstnärer) letar efter de ord som skall uttrycka det vi verkligen menar (och inte bara de retoriska medel som skall förverkliga våra på förhand uppsatta mål). Teorin om rationella val, hur användbar den än kan vara i vissa sammanhang, och inom vissa gränser, riskerar här att fördunkla den relation

till världen och till språket som är den mest fundamentala och i vilken vi kan (åter-)finna, i bästa fall, inte bara oss själva, utan också varandra och världen som vårt hem. Och detta återfinnande är inte irrationellt, inte en fråga om blint famlande, utan, tror jag, rationellt i en mer grundläggande bemärkelse än vad den rationalitet som teorin om rationella val är. Och som vanligt när det gäller positivismen kan man få syn på denna grundläggande nivå om man undersöker det sätt på vilket teorin själv framställs. Men detta kan inte teorin själv göra!³⁹

Vi har vid det här laget fått en ganska klar bild av vad vi kan kalla den positivistiska människan. Hon är ensam och står i ett oförsonligt förhållande till sin omvärld. Hon underkastar sig den i stort, men försöker samtidigt utnyttja den så gott det går. Kanske träffas vi alla i någon mån av denna karaktäristik?

Positivismens sanning?

Jag har i detta arbete försökt att kortfattat beskriva ett tänkesätt och olika sammanhang där det dyker upp. Många fler exempel skulle kunna ges, min avsikt har endast varit att göra troligt att tänkesättet är tämligen utbrett. Någon kunde kanske invända att jag leker med ord, att jag med detta okonventionella sätt att använda ordet *positivism* snarare bidrar till den allmänna förvirringen än till ökad klarhet, att jag blott fäktas med mina egna väderkvarnar. Jag är medveten om den faran, men tror ändå att risken är värd att ta. Jag hoppas också att jag har lyckats antyda ett släktskap mellan sinsemellan annars ganska olika författare och tanketraditioner, ett släktskap som inte utan fog kan kallas för just positivism. För positivismen, såsom jag förstår den, utmärks av ett skenbart avstånd till en helt och hållet given värld från vilken tänkandet och handlandet är uteslutna och detta är något som återkommer hos alla dem som undersökts ovan. Tankandet och handlandet blir så att säga *extramundant*, och deras relation till världen blir djupast sett obegriplig. På ett sociologiskt och psykologiskt plan tror jag också att positivismen uttrycker följande: Vi (egentligen *jag*) lever i en värld som tagit makten över oss. Obegriplig och opåverkbar tvingar den oss in i oss själva. Inte bara världen i sig är främmande för oss, vi är samtidigt främmande för varandra. I denna värld får var och en klara sig bäst han eller hon kan, och klarar sig bäst – det

gör man på andras bekostnad. I denna värld används förnuftet i första hand till att anpassa sig efter givna strukturer och lära sig klättra. Annars faller man ...

*

Också skenet har sin sanning, sade Hegel. Klättrandet, avståndet och begränsningarna är verkligen våra. Men vi är inte bara detta. Känner vi inte alla åtminstone ibland en längtan efter något annat – en längtan ... hem? Låt oss då inte ge upp på förhand, låt oss inte binda ris åt egen rygg. Att staka ut gränser för specifika verksamheter, att betona det provisoriska och relativa i mycket av vår kunskap är en sak, och jag säger ingenting om det. Men att till förnuftet principiellt säga: Hit men inte längre! det tror jag riskerar att hålla oss fångna på avstånd. Och om, som jag tror, positivismen är ett slags självstympande avståndstänkande, så måste dess övervinnande – som väl aldrig kan vara fullständigt – inte enbart vara en teoretisk-reflexiv fråga, utan övervinnandet måste också förverkligas-förvärldsligas-förmänskligas. Nu kan detta kanske förefalla vara en alltför stor uppgift för oss skröpliga varelser. Och visserligen tror jag att många av oss har mycken uppbyggelse att hämta i den dialektiska/hermeneutiska tanketraditionens idoga arbete med att teoretiskt förena subjekt och objekt, kunskap och värld, individ och gemenskap. Men jag tror också att vi alla tar ett steg på vägen mot ett övervinnande varje gång vi på lekfullt allvar deltar i ett verkligt samtal, eller mer allmänt träder in i den dans som det sociala livet, trots alla dess hinder och trösklar, och trots dess ofta haltande takt, ständigt bjuder in oss till. Och i denna dans gäller det som Kant sade vara upplysningens valspråk, *Sapere aude! Hav mod att smaka på!* Om vi tillåter oss att ändra pronomen, så kan vi kanske låta Edith Södergran, som ändå på nästan alla sätt är så olik Kant, avsluta: ”Det anstår oss icke att göra oss mindre än vi är.”

Noter

¹ Djupast sett tror jag inte att denna ganska vanliga och i vissa sammanhang rimliga uppdelning är fullt giltig för human- och samhällsvetenskaperna, eftersom dessa alltid, såvitt jag förstår, har ett kritiskt-normativt inslag – vare sig de är medvetna om det eller ej (jämför till exempel R. G. Collingwood, *An essay on philosophical method*, Oxford: Clarendon Press, 1933; Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns I-II*, Frankfurt am Main:

Suhrkamp, 1987; och även Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen: Mohr, 1960. Att jag ändå, med ett visst förbehåll, beskriver detta anspråkslösa arbete som systematiskt snarare än historiskt upplagt, betyder att dess eventuella förtjänster väl snarare skulle ligga i karaktäristiken av det positivistiska tänkesättet än i skildringen av dess utveckling. Och apropå väderkvarnar (varje författare har väl sina?): Jag har i detta arbete, särskilt i dessa noter, inte kunnat avhålla mig från att åtminstone försöka närma mig den metod som utförligt men praktiskt behandlas av Cervantes gode vän i företalet till *Don Quixotes*.

² Jämför mer konventionella framställningar som till exempel Nils Gilje & Harald Grimen, *Samhällsvetenskapernas förutsättningar*, Göteborg: Daidalos, 1992; Gerard Delanty, *Social science: Philosophical and methodological foundations*, Maidenhead: Open University Press, 2005; och Gerard Radnitzky, *Contemporary schools of metascience*, Göteborg: Scandinavian University Press, 1970. Dessa arbeten, som framförallt behandlar den mer explicit formulerade positivismen (framför allt den logiska positivismen och dess efterföljare), är mer fokuserade på i detalj utarbetade vetenskapsteoretiska ståndpunkter. I föreliggande arbete ligger fokus däremot på vad jag uppfattar vara en mer otematiserad och förgivettagen vardagsvetenskaplig positivism.

³ Kunskapssociologin har utvecklat många begrepp för att förstå olika varianter på detta tema. Jag har dock inte möjlighet att här gå in närmare på dessa. En genomarbetad och enligt min uppfattning mycket rimlig beskrivning av kunskapssociologins möjligheter och svårigheter ges i Hans Skjervheim, *Ideologianalyse, dialektikk, sosiologi*, Oslo: Pax, 1973. Föreliggande arbete kunde vid behov finna stöd i denna bok.

⁴ Comtes positivism är väl beskriven i Auguste Comte, *Om positivismen*, Göteborg: Korpen, 1979. Jag har också i det följande använt mig av följande framställningar: Herbert Marcuse, *Reason and revolution*, London: Routledge and Kegan Paul, 1977; F. S. J. Copleston, *A history of philosophy*, New York: Image Books, 1993, Skjervheim, *Ideologianalyse, dialektikk, sosiologi*, 1973, Karl Löwith, *Meaning in history*, Chicago: University of Chicago Press, 1949; och Edward Caird, *The social philosophy and religion of Comte*, New York: Kraus Reprint, 1968.

⁵ Detta diskuteras tämligen utförligt i Caird, *The social philosophy and religion of Comte*, 1968.

⁶ Ungefär: Att veta, för att förutse, för att kunna!

⁷ Se Marcuse, *Reason and revolution*, 1977, s. 345.

⁸ Jämte Människligheten som *le Grand Être*, tänker sig Comte att vi skall dyrka Rummet, *le Grand Milieu* och Jordan som *le Grand Fétiche*. Det är kanske alltför lätt att så här i efterhand göra sig lustig över dessa saker. Man ser grandet i den andres öga ...

⁹ Se på denna punkt Caird, *The social philosophy and religion of Comte*, 1968 och Skjervheim, *Ideologianalyse, dialektikk, sosiologi*, 1973.

¹⁰ Löwith, *Meaning in history*, 1949, s. 88 f. och T. H. Huxley, återgivet i Copleston, *A history of philosophy*, 1993, band 9, s. 95.

¹¹ Marcuse, *Reason and revolution*, 1977, s. 340–360. ”Tout est relatif, et cela seul est absolu”, säger Comte själv. Ungefär: Allt är relativt, endast detta (alltså att allt är relativt) är absolut.

¹² Återgivet i Löwith, *Meaning in history*, 1949, s. 71.

¹³ Närmare bestämt de som finns översatta till svenska i Max Weber, *Vetenskap och politik*, Göteborg: Korpen, 1977.

¹⁴ Sammanhanget mellan Europas politiska och intellektuella historia under denna tid skildras i Stuart H. Hughes, *Consciousness and society: The reorientation of European social thought 1890–1930*, New York: Vintage Books, 1977.

¹⁵ Se till exempel Immanuel Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, Göteborg: Daidalos, 1987. En enligt min uppfattning mycket intressant men inte helt enkel framställning av begränsningarna med ett kantianskt förhållningssätt inom samhällsvetenskaperna och i

synnerhet inom sociologin finns i Gillian Rose, *Hegel contra sociology*, London/New York: Verso, 2009.

¹⁶ Weber, *Vetenskap och politik*, 1977, s. 119.

¹⁷ Weber, *Vetenskap och politik*, 1977, s. 110.

¹⁸ Weber, *Vetenskap och politik*, 1977, s. 30.

¹⁹ Jämför Charles Taylor, *The ethics of authenticity*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press, 1991.

²⁰ Ett förtydligande: Det rör sig i Webers fall alltså om det som Hegel kallar ”Dålig oändlighet” (*schlechte Unendlichkeit*), alltså om en ständigt upprepad serie, och inte om den egentliga oändligheten (som innefattar den dåliga) och som uttrycker friheten och självmedvetandet. Se G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Berlin: Akademie-Verlag, 1966, §§ 92 ff.

²¹ Möjligen kunde Weber tänkas säga att värdena och värdesystemen inte alls vore empiriska (alltså öppna) begrepp, utan närmast matematiska/logiska begrepp vars hela innebörd direkt kan fattas – liksom vi omedelbart och fullt förstår begreppet *triangel* när vi inser att det är en yta som omsluts av tre räta linjer. Jämför Immanuel Kant, *Kritik av det rena förnuftet*, Stockholm: Thales, 2004, B755–759. Jag har emellertid för min del aldrig stött på några värden av detta slag, och jag har heller inte sett Weber argumentera på ett sätt som skulle stödja en sådan tolkning. Värden förefaller mig i själva verket vara dialektiska, det vill säga giltiga utan förgivettagna axiom, men ändå inte fullständigt genomskinliga eller överskådliga som triangeln (Descartes: *claires et distinctes*). Jämför Collingwood, *An essay on philosophical method*, 1933.

²² Se till exempel Karl Löwith, *Max Weber and Karl Marx*, London: George Allen & Unwin, 1982.

²³ Se slutdiskussionen i Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, 1995.

²⁴ Se till exempel Mats Beronius, *Genealogi och sociologi: Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*, Stockholm/Stehag: Symposion, 1991. Likheterna med Webers position är uppenbara. Men där Weber intog en tragisk/stoisk hållning, förefaller mig många som kunde sägas segla under perspektivismens flagg snarare lida av ett slags, i mina ögon omotiverat, lättsinne, ett slags hybris – vilket kanske somliga kunde uppfatta som en komplimang.

²⁵ Kanske kunde man våga påstå att vi härmed har tecknat vårt samhälles sanna skuggbild? Dock får vi inte låta oss nedslås. Ty det är lika fel att tro att all kunskap alltid är instängd i sitt eget perspektiv och giltig blott sedd ur detta, som att tro att människan verkligen rymms inom sig själv.

²⁶ Återigen tycks vi tillbaka hos Hegel. Och han kunde kanske ha pekat på ett annat problem, nämligen att perspektivismen tycks försöka att tänka i bilder. Hegel kallar detta bildtänkande för *föreställande*, man ställer något framför sig, gör sig en bild av något. För en intressant kritik av synmetaforen inom filosofin, se John Macmurray, *The self as agent*, London: Faber and Faber, 1957, särskilt kapitel 5.

²⁷ Jämför Atle Måseide, ”Perspektivitet, intensjonalitet, refleksjon”, i Ånund Haga, Helge Høibraaten och Atle Måseide (red.), *Refleksjon og handling. Festskrift till Hans Skjervheim på 50-årsdagen 9 oktober 1976*, Oslo: Gyldendal, 1976.

²⁸ Följande framställning bygger på Richard Rorty, *Kontingens, ironi och solidaritet*, Lund: Studentlitteratur, 1997 och Richard Rorty, *Hopp i stället för kunskap*, Göteborg: Daidalos, 2003. Den bästa diskussionen av Rorty som jag känner till är Charles Taylor, ”Rorty and philosophy”, i Charles Guignon och David R. Hiley (red.), *Richard Rorty*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

²⁹ Här kunde man nästa lägga till ett: Amen!

-
- ³⁰ Ständigt denne Hegel! Men argumentet går, såvitt jag vet, tillbaka till den antika filosofien.
- ³¹ Den tolkning jag förfäktar ligger i linje med den fenomenologiska kritiken av scientismen. Se till exempel Edmund Husserl, *Fenomenologin och filosofins kris*, Stockholm: Thales, 2002 och Hans Skjervheim, *Objectivism and the study of man*, Oslo: Universitetsforlaget, 1959. Jämför också R. G. Collingwood, *An essay on philosophical method*, 1933.
- ³² Rorty, *Kontingens, ironi och solidaritet*, 1997, s. 23.
- ³³ Rorty, *Kontingens, ironi och solidaritet*, 1997, s. 30 f.
- ³⁴ Jämför Charles Taylor, ”Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus“, i Axel Honneth (red.), *Kommunitarismus*, Frankfurt am Main/New York: Campus, 1993.
- ³⁵ Jämför Herbert Marcuse, *Den endimensionella människan: Studier i det avancerade industrisambällets ideologi*, Stockholm: Aldus/Bonniers, 1968.
- ³⁶ Jag har i detta avsnitt utgått från Jon Elster, *Nuts and bolts for the social sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989 och Jon Elster, *Förnuft och rationalitet*, Göteborg: Daidalos, 2011 och Peter Hedström & Richard Swedberg, ”Rational choice, empirical research, and the sociological tradition”, Stockholm: Department of Sociology, 1996. För en genomtänkt kritik av detta perspektiv, se Dag Østerberg, *Tolkande sociologi*, Göteborg: Korpen, 1989.
- ³⁷ Jag har tidigare berört detta i relation till Weber i Sverre Wide, ”Sociologi som erotik”, *Sociologisk forskning*, 2007:2, och i relation till Rorty i Sverre Wide, ”Teori för rädda”, i Sverre Wide, Fredrik Palm och Vessela Misheva (red.), *n(n)a(g)(e)n(t): Om kunskap, kärlek och ingenting särskilt. En vänbok till Kaj Håkanson*, Uppsala: Sociologiska institutionen, 2008.
- ³⁸ Elster, *Nuts and bolts for the social sciences*, 1989, s. 22. För en rimligare beskrivning av samma fenomen, och en problematisering av det instrumentella handlandet (*means and ends*) inom konsten, se R. G. Collingwood, *The principles of art*, Oxford: Clarendon Press, 1938. Jämför också Jessica Mjöberg & Sverre Wide, ”Aktörer, observatörer, deltagare: Om experiment, självkunskap och det socialas in- och utsida”, i Jessica Mjöberg och Anette Lundin (red.), *En gestalt, många berättelser. En vänbok till Lars-Erik Berg*, Skövde: Högskolan i Skövde, 2012.
- ³⁹ Jämför Skjervheim, *Ideologianalyse, dialektikk, sosiologi*, 1973.

Författarpresentationer

Mattias Aronsson är docent i franska vid Högskolan Dalarna och hans huvudsakliga forskningsområden är fransk och svensk litteratur från 1900- och 2000-talen.

Tomas Axelson är lektor i religionsvetenskap med medieinriktning vid Högskolan Dalarna samt docent i religionssociologi vid Uppsala universitet. Hans forskning rör sig inom fältet religion, kultur och medier och fokuserar på film som existentiell resurs i ett bildorienterat samhälle.

Maria M. Berglund är lektor i litteraturvetenskap vid Linköpings universitet, och hennes forskningsområden är dels litteraturhistorieskrivning ur ett feministiskt perspektiv, dels migrationsperspektiv på samtida svensk skönlitteratur. Det senare projektet har bedrivits vid Svenska Migrationscentret i Karlstad.

Liselotte Frisk är professor i religionsvetenskap vid Högskolan Dalarna. Hennes forskningsområde är nya religiösa rörelser och religiösa uttryck i samtiden. Ett pågående VR-finansierat forskningsprojekt handlar om barns uppväxter i slutna religiösa samfund.

Julie Hansen är docent i slaviska språk vid Institutionen för moderna språk samt forskare på Centrum för Rysslandsstudier vid Uppsala universitet. Hon har tidigare varit lektor i litteraturvetenskap vid Högskolan Dalarna.

Eva Heggstad är professor emerita vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet och har huvudsakligen forskat på svensk litteratur utifrån ett genusperspektiv.

Torsten Hylén är lektor i religionshistoria. Han ägnar en stor del av sin forskning åt shiitisk islam, i synnerhet dess tidiga historia.

Patrik Larsson är lektor i svenska språket vid Högskolan Dalarna och docent i nordiska språk vid Uppsala universitet. Han forskar framför allt om runinskrifter, språkhistoria och äldre nordiska personnamn.

Charlotte Lindgren är lektor i franska vid Högskolan Dalarna. Hon forskar främst om översättning av svenska moderna barn- och ungdomsböcker till franska, men är också intresserad av högskolepedagogiska forskningsfrågor.

Catharina Nyström Höög är professor i svenska språket vid Högskolan Dalarna, gästprofessor i svenska vid Uppsala universitet och forskningsledare vid Språkrådet. Hon forskar framför allt om skrivna texter i skola och samhälle och är särskilt intresserad av myndigheters kommunikation.

Jenny Rosén är lektor i svenska som andraspråk och postdoktor i pedagogiskt arbete vid Högskolan Dalarna. Hennes forskning berör flerspråkighet och mångfald i pedagogiska verksamheter.

Boglárka Straszer är lektor i svenska som andraspråk vid Högskolan Dalarna. Hennes forskningsverksamhet innefattar språksociologiska frågeställningar med inriktning mot minoriteter och flerspråkighet.

Åsa Wedin är professor i pedagogiskt arbete och ämnesföreträdare i svenska som andraspråk vid Högskolan Dalarna och forskar om utbildningsfrågor relaterade till migration och skrift.

Sverre Wide är docent i sociologi vid Högskolan Dalarna och forskar framför allt om relationen mellan socialitet och tänkande. Han arbetar på vad han kallar en *Sociologik*.